

AZƏRBAYCAN DASTANLARI

BEŞ CİLDDƏ

I CİLD

“LİDER NƏŞRİYYAT”
BAKI-2005

*Bu kitab “Azərbaycan dastanları. Beş cildə. I cild”
(Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edənlər:

**Məmmədhüseyn Təhmasib
Əhliman Axundov**

Redaktoru:

Məhərrəm Qasımlı

398.2'094754 - dc 21

AZE

Azərbaycan dastanları. Beş cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 392 səh.

Azərbaycan el ədəbiyyatının ən maraqlı və rəngarəng mövzularla zəngin janrlarından biri dastanlardır. Dastanlarımızda millətin mənliyi, bənzərsizliyi, fəlsəfi və əxlaqi baxışları, dünya görüşü və dünya duyumu əksini tapır, davranışın ən incə psixoloji çalarları açılır, torpağın ətri və rəngləri, dağların özəməti, meşələrin, çayların, bulaqların sərinliyi, çöllərin, düzlərin genişliyi canlandırılır.

Təqdim olunan cildə elin bu şifahi söz sənəti incilərindən – haqq aşığı Qurbani haqqında rəmzi-məcəzi səciyyəli “Qurbani”, astral məzmunlu “Tahir və Zöhrə”, Dədə Qorqud dünyası ilə çox yaxından səsleşən “Novruz”, ailə-məişət mövzulu “Alı xan”, eləcə də qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət dastanlarına keçid təsiri bağışlayan “Lətif şah”, “Şahzadə Əbülfəz” kimi çox sevilən, xalqın duyğu və düşüncələrini, istək və arzularını bütün əlvan yönləriylə tərənnüm edən dastanlar daxil edilmişdir. Geniş yayılan bu dastanlarda elin həyat və mübarizəsi tarixindən, keçmişin şirin və acı təcrübələrindən əldə olunmuş fikir və arzuları əksini tapır. Həmin fikirlərin daşıyıcıları olan dastan qəhrəmanları bir fərd olmaqdan çıxıb yurdun qəhrəmanlığı, gücü, zəkası və insanıyyət təmsalına çevrilirlər.

ISBN 9952-417-41-X

© “LİDER NƏŞRİYYAT”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

DASTANLAR

Qədim türk-oğuz epik ənənəsi ilkin ibtidai çağlardan erkən orta yüzillik-lərəcən poetik düşüncə və bədii təxəyyülün gücüylə türk mənəvi-mədəni sisteminin, atlı həyat tərzindən doğan etnik yaşam biçiminin, bahadırlıq, cən-gavərlik duyğusunun yaşaması işinə xidmət etmişdir. Qədim türk epos mədə-niyyəti içərisində önəmli yer tutan oğuznamələrdəki etnik yaşantılar bu tarixi gerçəkliyin danılmaz görüntüsüdür.

Türk-oğuz epik ənənəsində şifahilik prinsipi əsas rol oynadığından, yəni epik mətnin nəsil-dən-nəslə, yüzildən-yüzilə ötürülməsində, habelə etnik-mədəni areal boyu yayılmasında yazı amili iştirak etmədiyindən türk dastan-çılığında evolyusiya və transformasiyanın hansı şəkildə getdiyini konkret cizgilərlə aydınlaşdırmaq çətinidir. Bununla belə, etnik mədəni sistemin gene-tik əsaslarına və tarixi-siyasi, sosial-mədəni həyatın aparıcı, taleyüklü istiqə-mətlərinə diqqət yetirməklə folklor yaddaşının, o cümlədən də epik ənənənin müəyyən qatlarını işıqlandırmaq mümkündür.

Bilindiyi kimi, türk-oğuz epik ənənəsinin əsas daşıyıcısı olan oğuznamələr erkən orta çağlardan başlayaraq Şərq – islam konteksti daxilində öz əvvəlki fəal tarixi mövqeyini itirməyə başlamış, XV-XVI yüzilliklərdə isə demək olar ki, tamamilə arxa plana çəkilmiş və unudulmaq dərəcəsinə gəlmişdir.

Erkən orta çağlarda sufi-dərviş sisteminin, bir qədər sonra isə bu sistem daxilində aşiq sənətinin meydana gəlməsi şifahi epik ənənənin tarixi-siyasi şəraitə uyğun olan yeni bir biçimdə ortaya çıxması imkanını yaratdı. İslam öncəsinin düşüncə və yaşayış şərtlərini ifadə edən ozan oğuznaməçiliyi yeni tarixi-siyasi şərait və mühitin tələblərinə uyğun olaraq epik ənənəni aşiq dastançılığına təhvil verdi. Yürüş və vuruş təlqin edən ozan oğuznaməçiliyinin yerinə gələn aşiq dastançılığı epos təfəkküründə fəlsəfi-ürfani və mənəvi-estetik istiqamətlərə işiq salmağı üstün tutur. Epik ənənəni ozan oğuzna-məçiliyindən qəbul edən aşiq dastançılığı ideya-estetik axarlarda bir çox yeniliklər etməklə bərabər, mövcud folklor ənənəsinin təhkiyə prinsiplərini, poetik-üslubi maneralarını, bədii nüfuzetmə imkanlarını, təsvir və ifadə üsul-larını, nəsr-nəzm növbələşməsini və s. yaşatmaqda davam etdi. Ozan epik mətni ilə, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə aşiq epik mətni (“Aşiq Qərib”, “Qurbani”, “Koroğlu”, “Abbas-Gülgəz” və s.) arasında bu baxımdan tutuşdurma aparılıqda təhkiyə və təsvir üsulları arasında fərqlənmədən daha çox yaxınlaşma, bir-birinə bənzəmə müşahidə edilməsi təbiidir.

İstər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatımızda “dastan” daha çox ədəbi istilah kimi işlədilmiş və əhvalat, hekayə, rəvayət, macərə, tərifnamə, tərcümeyihal, hətta tarix anlımları daşımışıdır. Nizami Gəncəvi öz məsnəvilərini “dastan” adlandırmışdır.

Azərbaycan folklorunda “dastan” anlayışı aşiq yaradıcılığının məhsulu olan epik-lirik əsərləri ehtiva edir. Şeyrlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanan dastanların süjeti təhkiyə şəklində söylənilir. Aşıqlar bunu “dastanın yurdu” adlandırırlar. Qəhrəmanların lirik duyğulanmaları, iztirab və həyəcanları, kədər və sevincləri, həsrət və nisgilləri, deyişmə və bağlaşmaları isə aşiq şeirləri ilə verilir.

Azərbaycan dastanlarını aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. Qəhrəmanlıq dastanları.
2. Məhəbbət dastanları.
3. Ailə-əxlaq dastanları.

Yüzlər boyunca türkün həyat tərzinin, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bahadırlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorunda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Alplıq – bahadırlıq təbliğ-tərənnüm edən nəhəng oğuznamə silsiləsindən (mərkəzdə “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları olmaqla) “Koroğlu” eposuna, qaçaq dastanlarınacan öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayan qəhrəmanlıq motivi qədim türk-oğuz cəmiyyətindəki yaşamaq, mövcud olmaq təsəvvürünün sonrakı tarixi dövrlərə etnik-irsi daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bahadırlıq düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özündə qəhrəmanlıq motivi və bu motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri durur. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayül də müəyyən yer tutmağa başlayır, bu zaman məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan, bir növ hər iki motivin qovuşğunu əks etdirən dastanlar ortaya çıxır. Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsi ilə də nəticələnir. Orta çağ aşiq ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik – fəlsəfi-ürfani anlımlarını qovuşuğa gətirərək özünəməxsus sənət keyfiyyətlərinə malik məhəbbət dastanları ortaya çıxardı. Məhəbbət dastanları spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor nümunələridir.

Aşiq tərəfindən ifa edilən hər bir dastan üç hissədən: ustadnamə, dastan özü və duvaqqapmadan (bəzən də cahannamə və ya vücudnamədən) ibarətdir. Aşığın dastana başlamazdan əvvəl dediyi ustadnamələr (adətən, üç ustadnamə deyilir) bir tərəfdən qədim ustaları xatırlayıb yaşatmaq, bir tərəfdən də ustadnamədə deyilmiş hikmətamiz aforizmləri, el müdrikiyindən, uzunmüddətli

həyat təcrübəsindən gələn məsləhətləri dinləyicilərə çatdırmaq, adamlarda xeyirxahlıq, mərdlik, ləyaqət, halallıq kimi yüksək insani keyfiyyətlər yaratmaq məqsədi daşıyır:

Özündən böyüyün saxla yolunu,
Düşən yerdə soruş ərzi-halını.
Amanat-amanat qonşu malını,
Qonşunu yox istəyən özü var olmaz.

yaxud:

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun, suyu gəlsin dərindən.
El bir olsa dağ oynadar yerindən,
Güc bir olsa *zərbi kərən sındırar*.

Ustadnamədən sonra dastanın əsas süjeti gəlir ki, onu da şərti olaraq dörd mərhələyə ayırmaq mümkündür:

1. Qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu;
2. Buta alma mərhələsi;
3. Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə;
4. Sınaqdan çıxma, müsabiqə və qələbə.

Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən də türk folklor ənənəsində qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlk-ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıllarımızda da möcüzəli doğuluşa tez-tez rast gəlinir. Dastan qəhrəmanları da qeyri-adi doğuluşu ilə seçilir. Məsələn, məşhur dastanlarımızın qəhrəmanlarından İbrahim, Şah İsmayıl, Şahzadə Əbülfəz, Heydər bəy, Tahir, eləcə də Zöhrə dərviş, Xızır, nurani qoca, Həzrət Əli tərəfindən verilmiş almanı atanın iki bölüb öz arvadı ilə yeməsi nəticəsində ana bətninə düşürlər. Qurbani, Məcnun, Lətif şah, Kərəm, Əsli, Məsum, Səyyad, Seydi və onlarca daha başqa dastan qəhrəmanı isə dua, nəzir-niyaz, qurban kəsmək, ac doyurmaq, yol çəkmək, körpü salmaq və s. nəcib işlər sayəsində Allah tərəfindən ata-anaya övlad payı olaraq verirlər.

Dastan süjetinin ikinci mərhələsi “buta” motivi ilə bağlıdır. “Buta” motivi dastanlarda çeşidli şəkillərdə təzahür edir:

1. “Məhr-Mah”, “Məhəmməd-Güləndam”, “Seyfəlmülk” sırasından olan dastanlarda qəhrəman şəklini gördüyü qıza vurulur.
2. “Şah İsmayıl”, “Kərim-Süsən”, “Əsli-Kərəm” dastanlarında qəhrəman qızın özünü görüb vurulur.
3. Oğlan qızın sorağını eşidib onun arxasınca gedir.

4. Oğlan qızdan məktub və ya sifariş alıb onun arxasınca gedir.

5. Nəhayət, ən çox yayılmış olan variant: yuxuda hər iki qəhrəmana, oğlana və qıza müqəddəs bir şəxsiyyət tərəfindən “buta” verilir.

“Buta” çoxmənalı sözdür. Bu sözün qönçə, gül, budaq, nişan, nişanə, hədəf və s. kimi mənaları vardır. Bu sözə “hədəf”, “nişan”, “nişanə” mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlinir. “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda deyilir:

“Oğlum Uruz ox atanda buta qalmış”.

Yaxud “Bamsı Beyrək boyu”nda; “Məgər sultanım, Dəli Qarcar dəxi... yoldaşları ilə buta atıb oturardı”. Xalq dastanlarındakı “buta” təsəvvürü də təqribən hədəf, nişan anlamına yaxın gəlir. Sadəcə olaraq, dastanlarda “buta” bir növ obrazlaşdırılmış şəkildədir və poetik-simvolik səciyyəsi gücləndirilmişdir.

Yuxuda “buta almaq” qəhrəmanın daxili aləmini, bütün varlığını kökündən dəyişdirir, onu keyfiyyətə yeniləşdirir. Misal üçün, hələ buta almamış Qurbaninin əlindən, demək olar ki, heç bir iş gəlmir. O, hətta bircə gün işləyib atasının tapşırdığı yeri də şumlaya bilmir. “Abbas-Gülgöz” dastanının bir variantına görə, anası Abbası şəhərə aparıb məktəbə qoyur. Ancaq molla nə qədər çalışırsa, Abbas oxuyub-yaza bilmir. Lətif şah böyük bir ordu ilə ova çıxır, nə qədər gəzirsə, bir dovşan belə vuramır. Qərib isə atadanqalma var-dövləti kef məclislərində, qumarda dağdır, axırda qəpiyə möhtac vəziyyətə düşür.

Belə ağır, çıxılmaz vəziyyətdə Qurbani öküzləri itirmiş olduğu əkin yerinin yaxınlığındakı mağarada, məktəbxanadan qovulmuş Abbas bir bağda, ov tapa bilməyən Lətif şah çöldə, bütün var-yoxunu itirmiş Qərib isə atasının qəbri üstündə yatır. Bu zaman bəzən Xızır, bəzən nurani dərviş, əksər hallarda isə Həzrət Əli bu ümitsiz cavanın yuxusuna gəlir, əlindəki badəni ona içirir, sonra da iki barmağının arasından uzaq bir şəhər, bu şəhərdə gözəl bir bağ, bu bağda sərin sulu bir çarhovuz, çarhovuzun başında isə gələcək sevgilini – butanı göstərir, dastan sözləri ilə deyilsə, badə içirib buta verir. Misal üçün, “Novruz” dastanında deyilir: “Bir də aləmi-röyada gördü bir nurani dərviş başının üstündə durub deyir:

– Oğul, niyə fikir deryasına qərç olub qəflət yuxusuna cumubsan? Al, bu badəni nuş elə, mətləbinə çatarsan.

Novruz diqqətlə badəyə baxanda gördü ki, həm dərvişdən, həm də badədən bir nur qalxıb aləmə bülənd oldu. Bu möcüzəyə məəttəl qalıb dedi:

– Ağa dərviş, bizlərə o badə haram buyurulub. Biz şərab içmirik.

Dərviş Novruzun cavabında dedi:

– Bu badə o badələrdən deyil. Bu badə Yusifi Züleyxaya yetirən badələrdəndi.

Novruz badəni dərvişdən alıb nuş eylədi. O saat sinəsi dəmirçi kürəsi kimi yanmağa başladı. Bərkdən qışqırdı:

– Ağa dərviş, yandım, mənə əlac!

Dərviş iki barmağını onun gözünün qabağına tutub dedi:

– Oğul, barmağımın arasından bax, gör, nə görürsən?

Novruz dedi:

– Uzaq-uzaq yollar görürəm.

Dərviş dedi:

– Daha nə görürsən?

Novruz dedi:

– Bir böyük şəhər, şəhərdə bir saray, içində də bir gözəl qız görürəm.

Dərviş dedi:

– Oğlum, haman gördüyün şəhər Misirdi. Sarayın içindəki qız da Cəlal şahın qızı Qəndab xanımdı. Onu sənə, səni də ona buta verdim”.

Qəhrəmanın buta ardınca yola çıxdığı gündən qələbə çaldığı, öz istəyinə çatdığı son günə qədər təsvir edilən hadisələr dastanın üçüncü mərhələsini təşkil edir. Dastanın özəyi, ana axarı sayılan bu hissə müxtəlif maneələrin və qəhrəmanın onlara qarşı mübarizəsinin təsvirindən ibarətdir. Bu mərhələ özü də üç kiçik hissəyə ayrılır:

1. Qəhrəmanın hələ öz vətəninə rastlaşdığı maneələr.

2. Yol.

3. Butanın vətəninə çatdıqdan sonrakı macəralar.

Qəhrəman öz butası ilə yuxuda tanışlıqdan sonra bəzən butanın harada olduğunu heç bilmədən ata-anası, qohum-qardaşı, yar-yoldaşı ilə görüşüb, halallaşib yola çıxmalı olur. Hələ yola çıxmamışdan elə buradaca ilk maneələr başlanır. Bəzən ata-ana öz yeganə oğullarının belə bir səfərə getməsinə razı olmur. Öyüd-nəsihətdən, yalvarışlardan bir şey çıxmıyanda bəzən ata onu oğulluqdan çıxarır, ana oğlunu evdən qovur (“Yetim Səyyad”). Bəzi qəhrəmanlar əlacsızlıqdan anasını, bacısını da özü ilə aparmalı olur (“Aşıq Qərib”). Bəzi dastanlarda qəhrəmana nişanlısı, göbəkkəsməsi mane olmağa çalışır. Lakin bunların heç bir nəticəsi olmur. Qəhrəman bu maneələri dəf edərək yola çıxır. Yolda maneələrin ikinci silsiləsi başlanır.

Yol maneələri dastanlarda əsasən üç cür təzahür edir:

a) dastan qəhrəmanı yolda xeyirxah adamlarla rastlaşır. Bu xeyirxah adamlar onu danışdırıb dərdini öyrənir, çaldırıb barmaqlarını görür, oxutdurub səsini və sözünü eşidir, yoxlayır, ağıllı, kamallı, məharətli bir gənc olduğunu yəqin etdikdən sonra getdiyi yoldan qaytarmağa çalışır, onu oğulluğa götürməyə, var-dövlətini ona tapşırmağa, hətta öz qızını və ya bacısını ona verməyə hazır olduqlarını deyirlər. Lakin nə bu nəsihətlər, nə sadalanan çətinliklər, nə də vəd edilən var-dövlət qəhrəmanı yolundan döndərə bilmir;

b) dastan qəhrəmanı yolda həramilərə, qaçaq-quldura, oğru-əyriyə, kəlləgözlərə, cin-şəyatinlərə rast gəlir, onlarla ölüm-dirim mübarizəsinə girirlər. Novruz kimilər həm qüdrətli sənətkar, həm də igid, qəhrəman olduqlarına görə düşmənin öhdəsindən gəlir, əksəriyyət isə minbir əzab-əziyyət çəksə də, bir yol ilə qurtulub butasının arxasınca gedir;

c) dastanlarda qəhrəman bəzən çox gözəl, igid, ağıllı, fərasətli, qeyri-adi qabiliyyətlərə malik qızlara rast gəlir. Belə qızlar, adətən, yolüstü qalaçalarda qərar tapmış olurlar. Buta arxasınca gedən qəhrəmanı hətta bu qeyri-adi qızlar da yolundan saxlaya bilmir. Bir çox hallarda onlar hətta sonrakı mərhələdə qəhrəmanın yaxın köməkçisinə, sirdaşına çevrilirlər.

Qəhrəmanın butanın yaşadığı yərə çatması ilə maneələr silsiləsinin üçüncü düzümü başlanır. Bu üçüncü düzüm birinci və ikinci düzümdən daha mürekkəb olduğu üçün bunlara qarşı mübarizə də çətin və gərgin olur. Qəhrəmanlar burada şahla, bəzən xanla, bəzən vəzirlə, bəzən acgöz tacirlərlə üzü-üzə gəlirlər. Abbas zəhər quyusuna salınır, Qurbaninin taleyi qumara qoyulur. Şah İsmayılın gözləri çıxarılır, şahzadə Əbülfəzi tikə-tikə doğrayırlar, Saleh çarlığa çökür, İbrahim qul kimi əldən-ələ satılır, Tahir sandığa qoyulub çaya atdırılır və s. Dastançı öz qəhrəmanının dönməz, mətin, möhkəm iradəli, sədəqətli olduğunu nümayiş etdirmək üçün onu bütün bu çətinlik və məhrumiyyətlərə, qara qüvvələrə qarşı səfərbər edir və sonunda qalib çıxarır. Nəhayət, qəhrəmanın haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq qərarına gəlirlər ki, bununla da dastanın sonuncu – “müsabiqə-qələbə” mərhələsi başlanır.

Məhəbbət dastanlarımızda böyük məharətlə təsvir edilən bu müsabiqələr digər dünya xalqlarının eposlarında olduğu kimi çeşidli şəkillərdə özünü göstərməkdədir. Bu müsabiqə-yarışın bir şəkli oğlanın qızın atası ilə, qardaşları ilə, bəzən də başqa yaxınları, istəyənləri ilə vuruşmasıdır (“Şah İsmayıl”, “Şahzadə Bəhram”, “Xurşid Mahmehri” və s.). Nəhayət, bu müsabiqələrin daha sonrakı mərhələsi qəhrəmanın qızın özü ilə, yaxınları-istəyənləri, qızın atası, qardaşı və yaxud hər hansı düşmən qüvvə tərəfindən istifadə edilən saray aşığı ilə deyişməsi şəkildə olur (“Aşıq Qərib”, “Yetim Aydın”, “Qurbani”, “Abbas-Gülgöz” və s.). Bunun bilavasitə qızın özü ilə deyişmə şəklinə onlarca böyükhəcmli dastanımızda və dastanvari rəvayətlərimizdə rast gəlmək mümkündür (“Valeh-Zərnigar”, “Hüseyn-Reyhan”, “Valeh-Taleh” və s.).

Buta uğrunda mübarizənin ən dramatik səhnəsini bir növ, kulminasiya nöqtəsini təşkil edən bu müsabiqələrdə qəhrəmanın haqq aşığı olub-olmadığını sınağa çəkmək də mühüm yer tutmuşdur. Belə sınaq-imtahanların ən səviyyəli örnəkləri “Aşıq Qərib”, “Qurbani”, “Novruz”, “Abbas-Gülgöz” dastanlarındadır. “Əsli-Kərəm”, “Fatma xanım”, “Qurbani”nin Diri versiyası, “Yaxşı-Yaman” kimi bir neçə dastan istisna olmaqla, əsas məhəbbət dastanlarımızda

qəhrəman müsabiqələrdə və ya sınaq-ımtahan məclislərində qalib gələrək öz butasını alır, bununla da əsərin əsas süjeti bitmiş olur. Ən sonda isə, aşiq bir müxəmməslə bütün dastanı tamamlayır ki, bu məqama da “duvaqqapma” adı verilir. Bilindiyi kimi, “Duvaqqapma” toyla bağlı bir məsələdir. Adətə görə, hər bir toydan sonra gəlinin duvağı “qapılıb” götürülür... Bu adət bəzi yerlərdə indi də yaşamaqdadır. Məhəbbət dastanlarının da əksəriyyəti aşıqlə məşuqun bir-birinə çatması ilə bitdiyi üçün sonda deyilən şerin adını “duvaqqapma” qoymuşlar.

Məhəbbət dastanlarımızın rəmzi səciyyə daşıyan ən mükəmməl örnəyi “*Qurbani*” dastanıdır. Bu dastanın müxtəlif aşiq mühitlərindən yazıya alınmış on beşə yaxın variantı üç müstəqil versiya ətrafında qruplaşır:

- a) Gəncə versiyası;
- b) Diri versiyası;
- c) Zəncan versiyası.

Versiyaların ən dolğunu Gəncə versiyasıdır. Bu versiyaya görə Qurbani Mirzəli xanın oğludur. Mirzəli xanın atası Kürlə Araz arasının Xudafərin körpüsünə yaxın olan hissəsinin xanı olmuşdur. O öldükdən sonra böyük oğlu Hüseyinalı xan öz oğlanlarına arxalanaraq bütün var-yoxu mənimsəmiş, kiçik qardaş Mirzəli xana heç bir şey verməmişdir. Mirzəli xan o qədər yoxsuldur ki, hətta daşdığı xan titulu da çox zaman istehzaya səbəb olur.

Mirzəli xan bütün bu işlərin arxasızlıq, köməksizlik üzündən baş verdiyini anlayır, buna görə də aparıb pirdə qurban kəsir ki, övladı olsun. Qurbani də bundan sonra anadan olur. Qurbanla tapıldığı üçün adını Qurbani qoyurlar.

Qurbani böyüyür, boya-başa çatır, günlərin birində o, yuxuda badə içir və bu badəylə də Gəncə xanı Ziyad xanın qızı Pəri xanıma ona buta verilir. İndiyə qədər əlindən heç bir şey gəlməyən Qurbani badənin gücüylə aşiq və aşiq olur. Qurbani valideynlərinin etirazına baxmayaraq, butasının dalınca Gəncə səfərinə yollanır. Başına gələn bir sıra macərəalara baxmayaraq, nəhayət, sevgilisi Pəri və onun atası Ziyad xanla görüşür.

Pərinə öz oğluna almaq istəyən Qara vəzir Qurbaninin doğrudan da haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq istəyir, onu müxtəlif sınaqlardan keçirir. Qurbani bütün sınaqlardan uğurla çıxır. Xan onun haqq aşığı olduğuna inanır, qızı verməyə razı olur. Bunu gören Qara vəzir təklif edir ki, nərd oynasınlar, kim udarsa, Qurbani onun ixtiyarına verilsin. Xan uduzur. Vəzir Qurbaninin asılması üçün əmr verir. Qurbani şeirlə vəzirə qarışır edir. İldırım düşür, vəzirin evi yanır. Qarışıqlıqdan istifadə edən Qurbani cəlladların gözündən yayınıb Pərinin yanına gəlir. Pəri ağıllı və uzaqgörən qızıdır. O bilir ki, Qara vəzir onlardan əl çəkməyəcəkdir. Buna görə Qurbanini bir məktubla Şeyx oğlu Şahın (Şah İsmayıl Xətayinin!) yanına göndərir. Uzun macərələrdən sonra şah qızı Qurbaniyə vermək üçün sərkərdəsi Becanı Gəncəyə göndərir. Qara vəzir

isə yeni bir hiyləyə əl atır. Yalandan Pərinə ölmüş elan edir. Qurbani qəbrin açılmasını tələb edir. Yalanın üstü açılır, əsər xoşbəxt sonluqla bitir...

Yuxarıda deyildiyi kimi, versiyaların ən mükəmməli budur. Yalnız bunu demək yetərlidir ki, bu versiyada min misradan artıq şeir vardır. Şeirlər əsasən qoşma və gəraylılardan, lap sonda isə hər biri on iki misralıq iki divanidən ibarətdir. Qoşmalar içərisində güclü poetik tutuma və dərin məzmununa malik təcnislər, qıfılbəndlər, müəmma və deyişmələr mühüm yer tutur.

Dastanın ikinci versiyası aşığın öz vətəninə adı ilə adlandırılan Diri versiyasıdır. Bu versiya Diriyə, Xudafərinə yaxın rayonlarda çox yayıldığı üçün belə adlandırılır. Variantlar arasındakı kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, bu versiyanın qısa məzmunu belədir: Qurbani dirili Fərəməz xanın oğludur. O, qurbanla, nəzir-niyazla anadan olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Uşaqlıq illərində Qurbani məktəbdə oxuyur. On yeddi yaşına çatanda atası öz əhdinə görə onu ova aparır. Bir dağ keçisi vurub yeyir, Mazannənə pirində yatır. Xan pirə yalvarır ki, gecə onun cibini pulla doldursun, keçəl nöker yalvarır ki, sağalsın, bəlkə qonşudakı Pərzadı ona verələr, Qurbani də yalvarır ki, ona buta versinlər. Belə də olur. Gecə yuxuda ona gəncəli Abdulla xanın bacısı Pərinə buta verirlər. Qurbani Qaradağdan Qarabağa yola düşür. Uzun macəralardan sonra gəlib Gəncəyə çatır, Abdulla xandan bacısı Pəri xanımı istəyir. Abdulla xan ondan Pərinin əsl adının nə olduğunu soruşur. Qurbani haqq aşığı olduğu üçün bu gizli adın Nigar olduğunu deyir. Abdulla xan bacısını ona verməyə razı olur. Lakin qızı öz oğluna almaq istəyən Qara vəzir razılaşmır. Qurbanini sınaqlardan keçirir. Qurbani bütün sınaqlardan çıxır. Abdulla xan qızı ona verir. Qara vəzir Məmməd xana şikayət edir. Məmməd xanın göndərdiyi adamlar Pərinə Qurbaninin əlindən alırlar. Qurbani yenə də gəlib Mazannənə pirində yatır. Gecə yuxuda ona deyirlər ki, Şah Abbasın yanına getsin. Şah Abbas əmr verir ki, Məmməd xan özü öz əli ilə qızı aparıb Mazannənə pirində Qurbaniyə tapşırınsın. Qızı gətirirlər. Qurbani əlində saz onu Diri dağındakı pirdə gözləyir. Ancaq onlar qovuşa bilmirlər. Qurbanini ilan vurur. O, bulağın başında ölür. Pəri də onun qəbri üstündə ağlayıb ölür. Hər iki aşıqı elə orada yanaşı qəbirlərdə basdırırlar.

“Qurbani” dastanının üçüncü versiyası cənubi Azərbaycan aşıqlarının repertuarında geniş yer alan Zəncan versiyasıdır. Bu versiyaya görə Qurbani Zəngan (Zəncan) şahı Vəlinin oğludur. Vəli şah ölür, Məmmədli vəzir taxtı ələ keçirir. Yeni şah Qurbanini saymır, hətta onu öz oğlunun toyuna belə çağırır. Bundan incimiş Qurbani bağda çarhovuzun yanında yatır. Yuxuda kabilli Pərizad xanının qızı Pərinə ona göstərib badə içirirlər.

Bir sıra macəralardan sonra Qurbani gedib Kabilə çıxır. Burada o, Pərinin özü və anası ilə görüşür. Çuğul vəzir işi Kabil şahına xəbər verir. Pəri Kabil şahının oğluna nişanlıdır. Şah Qurbanini öz hüzuruna gətirir. Qurbani şahın

yanına girəcəyi dəqiqədə qapının dalında yalın qılıncla cəlladlar dayandığını hiss edir, versiyaların hamısında istifadə olunan məşhur “Dedim könül sevmə xublar xubunu” misrası ilə başlayan qoşmasını oxuyur. Başqa versiyalarda olduğu kimi, qılınclar kütləşir. Cəlladlar əhvalatı xəbər verirlər. Şah Qurbaninin haqq aşığı olduğuna inanır, onu incidən vəzirin boynunu vurdurmaq istəyir. Qurbani şahın qan tökməsinə razı olmur, öz məşhur qarğısını deyir. Vəzir yıxılıb ölür. Şah Pərinin Qurbaniyə getməsinə razı olur. Dastan Qurbaninin öz butasına yetməsi ilə bitir.

“Qurbani” dastanının göstərilən versiyalarının heç birisi bugünkü şəkildə, sözün tam dəqiq mənasında Qurbaninin öz orijinal əsəri deyildir. Bu versiyalar, çox olsun ki, onun müxtəlif münasibətlərlə deyilmiş qoşmaları və ya orijinal əsəri əsasında sonradan yaradılmışdır. Həmin orijinal əsər bu gün əldə yoxdur. Lakin versiyalarda onların izləri, əlamətləri yaşamaqdadır. Versiyalarda yaşayan kiçik əlamətlərdən, zərrələrdən tam bir əsəri bərpa etməyə çalışmaq, şübhəsiz ki, olduqca çətindir. Bununla belə, ana mətnin təqribi mənzərəsinin aşağıdakı məzmununda ola bilməsi mümkündür: Əsas variantlara görə Qurbani müflisləşmiş bəy oğludur. O, nəzir-niyazla anadan olmuş, bir müddət oxumuş, sonra da ilk ova çıxdığı günün gecəsi Mazannənə pirində yatmış, burada da eşq badəsi içib buta almışdır. Versiyaların hamısında badəni və butanı ona verən Həzrət Əlidir. Versiyaların hamısında da onun Həzrət Əli mədhinə çox qüvvətli qoşmaları vardır. Nəhayət, o, Gəncə səfərinə yola düşür.

Gəncə versiyasının Bərdə variantına görə Qurbani yolda bir göldən keçməli olur. Bu göl çox böyük və dərin olduğuna görə Qurbani suya girib keçməyə cəsarət etmir. Bu gölə “Gilli çay” adında bir su axır. Qurbani bu gilli sudan keçməlidir. Çayı keçməsə Gəncəyə gedə bilməyəcək, məqsədinə çata bilməyəcəkdir. Çayı keçmək isə mümkün deyildir. Burada Mustafa Söydayar onun dadına çatır. O, Saleh adlı birisini göndərir ki, bu gənc, gözəl, lakin nabeləd Qurbanini dəvə ilə Gilli çaydan keçirsin. Saleh onu çaydan keçirib Mustafa Söydayarın yanına gətirir. Söydayar soruşur:

Başına döndüyüm, ay cavan oğlan,
Söylə görüm niyə düşdün çölə sən?
Gözəlmə sevmisən, abdalımı olmusan?
Görürəm ki, nabelədsən yola sən.

Dövlət desən, dövlətim var, malım var,
Namusum var, qeyrətim var, arım var.
Oğul olsan, gözüm üstə yerin var,
Bir qızım var, ona həmdəm olasan.

Qurbani buta aldığıını, Pərinin ardınca getdiyini deyir. Mustafa onunla razılaşıır:

Mustafa öz ilqarında bütündü,
Yeri, oğlum, mətləbinə yet indi.
Cəfa çəkib yar gətirmək çətindi,
Duam budu, sevdini alasan!

Diri versiyasına görə Pəri gəncəlidir. Lakin Ziyad xanın qızı deyil, Abdulla xanın bacısıdır. Abdulla xan həlim təbiətli, xeyirxah, haqqa və onun aşığıının qüdrətinə inanan adamdır. Xüsusilə Qurbaninin “kamal və camal sahibi” olmasından o çox xoşlanır, qızı haqq aşığıına vermək qərarına gəlir. Burada Qara vəzir ortaya çıxır. O, Pərinin Qurbaniyə verilməsinə mane olmaq məqsədilə sınaqlar, imtahanlar keçirir.

Versiyaların hamısında sınaqlardan sonra Pərinin Qurbaniyə verirlər. Diri versiyasında o, qızı götürüb vətənə qayıdır. Gəncə versiyasında isə toy Gəncədə olur. Axşam düşür, qonaqlar dağılır. Pəri:

Dərdin alım, əsmər oğlan,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!
Yazıq canım sənə qurban,
Dur gəl qoynuma, qoynuma! –

gəraylısı ilə sevgilisini qoynuna çağırır. Öz butasına çatmaq üçün minbir bəla çəkmiş, dar ağacına qədər getmiş Qurbani isə onun təklifini:

Ala gözlü, nazlı Pərim,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm.
Sənə qurban canü sərim,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm –

deyə rədd edir. Bu “rəddi” versiyalarda müxtəlif şəkildə “əsaslandırmağa” çalışmışlar. Misal üçün, Gəncə versiyasına görə, guya vəzirin qızı onları güdürmüş. Şübhəsiz ki, bu qəbildən olan əsaslandırmalar aşığıların sonrakı əlavələridir. Rəsmi toyları olmuş iki gəncin kiminsə onları güddüyündən qorxmalarının nə qədər əsassız olduğu məlumdur. Rəddin, imtinanın əsl səbəbini Qurbani özü gəraylının sonunda daha inandırıcı şəkildə əsaslandırır:

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri.
Qurbaninin nadan yarını,
Yat, Pərim, gələ bilmərəm.

Vüsala, öz yarına qovuşmamağın səbəbi aydınlaşır; belə ki, şair Qurbaniyə maddi, dünyəvi, yəni qeyri-mənəvi vüsəl lazım deyildir. Bu vüsəl mənəvi-məcəzi vüsəl olmalı idi. Haqq aşığı olan və haqq aşılığının bağlı olduğu fəlsəfi-ürfani sistemə – təsəvvüf dünyagörüşünə tapınan Qurbaninin ideyasına görə əsl vüsəl haqqa vasil olmaq – ilahi eşqə qovuşmaqdır. Cismani, dünyəvi vüsəl isə haqq aşığının – ilahi eşq aşiqinin qənaətinə görə “nadanlıqdan” başqa bir şey deyildir. Buna görə də aşiq sufi-dərviş sisteminə uyğun olaraq dastanda mənəvi-məcəzi vüsəl tərəfini önə çəkmişdir.

Diri versiyasına görə, Qara vəzir şikayət edir və Pərinə Qurbaninin əlindən alırlar. Qurbani yenə də Mazannənə pirinə gəlib orada yatır. Yuxuda ərənlər ona deyirlər ki, gedib Şeyx oğlu Şaha şikayət etsin. Qurbani belə də edir. Şah əmr edir ki, Pərinə Qurbaniyə qaytarsınlar. İki sevgili yol alıb üz qoyurlar Qurbaninin vətəninə sarı. Mazannənə pirinə çatanda Qurbani deyir: “Pəri xanım, səni bu ocaqda mənə buta veriblər. Gəl burada bir oturaq.

Hər ikisi atdan düşüb pirin üstündə oturdular. Hər ikisini yuxu tutdu. Az yatmışdılar, bir şahmar ilan Qurbanini dodağından vurdu. Qurbani qalxdı, ilanı gördü, tez Pəri xanımı oyatdı, dedi:

– Məni ilan vurdu.

Qurbani orada vəfat elədi...

...Pəri xanım ağlayıb-ağlayıb axırda bağı çatlayıb Qurbaninin meyitinin yanında öldü... Xalq Mazannənə pirində yan-yana iki qəbir qazıb bu sevgililəri orada dəfn etdi”.

Burada Füzuli “Leyli və Məcnun”undakı ədəbi priyom folklorlaşdırılmış şəkildə təkrar olunur. Məcəzi, ilahi qovuşuğu, təsəvvüf eşqinin, haqq aşılığının – haqq aşılığının tələb etdiyi vüsəli dastançı təfəkkürü bu şəkildə obrazlaşdırmışdır.

Diqqət edilsə, dastandakı yer və adam adlarının da hamısının rəmzi, simvolik anlamı vardır. Tanrı dərğahından pay olan, nəzir-niyazla, qurbanla dünyaya gələn Qurbani butanı pirdə almışdır. Bədəni ona Həzrət Əli içirmişdir. Onun sevgilisinin aşkar adı Pəri (əslində elə “Pəri” də ilahi aləmlə bağlı bir addır!), əsl adı isə həm də məbud demək olan Nigardır. Qurbani yolda gömgöy, yəni dumduru suyu olan ümmana rast gəlir. Hələlik cavan olduğuna – ilahi eşq yolunda tam yetkinləşə bilmədiyinə görə bu suya girməyə, bu ümmanda üzməyə cəsarət edə bilmir. Bu ümmana “Gilli su” (bulanıq, qarışıq, çətinlik və sınaqlarla dolu məqam!) qarışır. Bu suyu keçməkdə ona kömək edən Mustafa (peyğəmbərin adı – rənz kimi!) olur. Onun əmri ilə Saleh (!) adlı bir adam Qurbanini sudan keçirir. Hətta aşiq və məşuqun dəfn edildikləri dağın adı da “Diri”dir. Şübhəsiz ki, bunların hamısı düşünülmüş şəkildə dastanın süjetində yerləşdirilmişdir. Təsəvvüf dünyagörüşünün fəlsəfi-ürfani sistemini, o cümlədən də sufilərə məxsus simvolikanı dərinləndirən bilən haqq

aşığı Qurbaninin, eləcə də bu ideya-estetik yolu davam etdirən sonraki aşıqların öz fikir və düşüncələrini rəmzi-ürfani məzmununda təqdim etməsi – dastan mətnində əks etdirməsi mümkünlük içərisində idi.

Təsəvvüf simvolikası orta çağ dastançılığında ümumən geniş yer tutur: “Abbas-Gülgöz”, “Xəstə Qasım”, “Novruz-Qəndab”, “Seydi-Pəri” və başqa bu kimi orta çağ dastançılığının şah əsərləri istər süjet-kompozisiya, istərsə də struktur semantik və tarixi-poetik baxımdan təsəvvüf simvolikası üzərində qurulmuşdur. Həmin dastanların şeir sistemində təsəvvüf rəmzlərinin obrazlaşdırılması olduqca qabarıqdır. “Qurbani” dastanındakı şeirlərdə hətta sufi mərhələlərinin birbaşa adı çəkilir:

İxlas kəmərinə qurşadılar belimə,
Mərfətdən bir yel düşdü əlimə.
Həqiqətdən su bağlandı gölümə,
Düşübdü əlimə doğru rah mənim.

Başqa bir variantda isə bu bənd belədir:

Təriqətdən bir yol düşdü əlimə,
Mərifət kəmərin çəkdim belimə.
Nagahanı su bağlandı gölümə,
Ədəb aldım, xub ərkanə yetişdim.

Göründüyü kimi, Qurbani “ixlas kəmərinə” belinə bağlamış, yəni islam dininə ixlasla, bütün varlığı ilə qulam olmaq dövrünü – “şəriət” mərhələsini keçirmiş, “təriqət”dən, yaxud “mərifət”dən əlinə yol düşmüş, “həqiqət”dən gölünə su bağlanmış, bununla da “ədəb almış”, “xub ərkanə yetişmişdir”. Qoşmanın sonunda o, bir ilahi eşq – haqq aşığı kimi keçdiyi yola belə bir yekun vurur:

Qurbani der: budu söz müxtəsəri,
Şah əlindən içdim abi-kövsəri.
Övliyalər, ənbiyalər sərvəri,
Pirim olan Şah-mərdana yetişdim.

Beləliklə, həm süjetin inkişaf mərhələlərindəki hadisələrin dolaylı – məcazi məzmununa, həm də aşığın könül-sənət dünyasının birbaşa ifadəçisi olan şeirlərə əsaslanaraq “Qurbani” dastanının orta çağ təsəvvüf konteksti ilə sıx əlaqəsi olan rəmzi-ürfani səciyyəli bir dastan olduğu qənaəti üzərində dayanmaq mümkündür.

Məcəzi dastanlar içərisində kosmik aləmin, xüsusən də göy cisimlərinin folklor qəhrəmanının simasında simvolik təqdim-təsvirinə həsr edilmiş əsərlərə də rast gəlinir ki, bu sıradan “Tahir-Zöhrə”, “Məhr-Mah”, “Mahmehri ilə Xurşid”, “Şahzadə Sənubər” dastanları diqqəti çəkir. Bu dastanların bir qismi öz mövzunu klassik yazılı ədəbiyyatdan götürmüşdür. Belə ki, bu tipli əsərlər ümumən Şərq ədəbiyyatlarında geniş işlənmişdir.

Astral dastanlar içərisində ən geniş yayılanı “*Tahir-Zöhrə*”dir. Bu dastandakı süjetin Azərbaycanla yanaşı, özbək, tatar, türkmən, uyuğur, Anadolu variantları da mövcuddur. Əsər adları çəkilən xalqlarda üç biçimdə – sadəcə nağıl, xalq dastanı və məsnəvi-qissə şəkillərində yaşamaqdadır.

“Tahir-Zöhrə” dastanı çoxvariantlı dastanlardan biridir. Təkcə Azərbaycanda onun iyirmidən yuxarı variantına təsadüf edilir. Lakin variantların çoxluğuna baxmayaraq, süjet və poetik struktur fərqi görə onlardan hər hansı biri versiya təşkil edə biləcək səviyyədə ayrıntı yaratmır.

Bilindiyi kimi, astral əsər təbiət qüvvələrinin, təbiətdə baş verən hadisələrin, xüsusilə səma cisimlərinin, ulduz və bürcün insan şəklində təsəvvürünə əsaslanır. Belə əsərlərdə bəzən tam il daxilində, bəzən ayrı-ayrı fəsillərdə, bəzən isə bir gecə-gündüzdə ulduzlar aləmində baş verən hadisələr bədii şəkildə təsvir olunur. Astral əsərlərdə mifoloji obraz və təsəvvürlərə, xüsusən də qədim və orta əsr astrologiyasına uyğun olaraq ulduzlardan bəziləri qız-qadın, bəziləri isə oğlan-kişi obrazında insanlaşdırılır və onların bir-birinə münasibətinə uyğun süjet, kompozisiya qurularaq bədii əsər yaradılır.

“Tahir-Zöhrə”nin doğrudan da astral əsər olduğunu görmək üçün onun süjetinin yığcam mənərəsini diqqət önünə çəkmək yetərlidir: Zöhrə Qaraman hökmdarı Hatəm Sultanın qızıdır. Tahirlə o, bir saatda dünyaya gəlib, bir yerdə böyüyüb, bir yerdə oxuyublar. Müxtəlif variantlara görə Zöhrəni Qara vəzirin oğlu, yaxud Molla Bədəl və yaxud Keçəl almaq istəyir. Onun hiyləsi ilə Hatəm Sultan öz qardaşını, yəni Tahirin atasını öldürür, özünü də sürgün edir. Tahir qəribliyə düşür. Ellər, obalar gəzir, nəhayət, Xanverdi sövdəğərin qızı Nərgizə rast gəlir. Nərgiz Tahirə sevir. Lakin Tahir Zöhrəni unuda bilməyib vətənə dönür. Zöhrə onu sandığa qoyub suda saxlayır. İp qırılır. Sandıq girdaba düşür. Zöhrə öz qoşmaları ilə onu girdabdan qurtarır. Sandıq Çinə gedir. Çin şahzadəsi Banu Hatəm Sultanı öldürüb Tahirə Zöhrəni birləşdirir.

Göründüyü kimi, dastanın əsas surətlərindən biri Hatəm Sultandır. O, Qaraman hökmdarıdır. Elm aləminə indiyə qədər “Qaraman” adı ilə qədim bir türk tayfası, 1301-1472-ci illərdə mövcud olmuş bir xanlıq məlumdur. Hatəm Sultanın hökmdar olduğu Qaraman bu sayılanların heç birisi ilə bağlı deyildir. Dastandakı Qaraman simvolik addır. O, sadəcə qara mən, yəni qaranlıq göy, səma deməkdir. Onun öz adı olan Hatəm sözü isə bir sıra

məlum mənalardan başqa həm də sahib, hakim, ağa anlamı verir. Beləliklə, Qaraman hökmdarı Hatəm astral mənada qaranlıq gecə deməkdir. O öz doğma qardaşını, yəni gündüzü öldürüb hakimiyyəti əlinə almışdır.

Dastanın əsas qəhrəmanlarından olan Zöhrə Hatəmin, yəni həmin qaranlıq gecə səmasının ulduzu – qızıdır. O, Tahirlə bir saatda doğulmuş, bir müddət onunla sərbəst, azad gəzib-dolaşmış, Tahir sürgün edildikdən sonra Hatəm tərəfindən xüsusi bir imarətdə göz dustağı kimi “həbs” edilmiş, bir də Hatəm öldükdən sonra sərbəstliyə çıxmışdır. Aydınır ki, bu, axşamdan parlaq bir ulduz kimi görüşüb sonra yoxa çıxan, bir də ancaq səhərə yaxın görünən Zöhrə ulduzunun antropomorfizmidir.

Bəlli olduğu kimi, Zöhrə (bəzi mənəblərdə onun adı həm də Nahiddir) istər əksər dünya xalqlarının mifologiyasında, istərsə də astral görüşlərdə və klassik bədii ədəbiyyatlarda su ilə, çay ilə, dəniz ilə bağlı gözəl, musiqiçi – nəğməkar, sevgili kimi təsvir edilmişdir. “Tahir-Zöhrə” dastanında da onun bu cizgiləri qabarıq görüntülərlə verilir. Zöhrə vəfalı bir sevgilidir, son dərəcə gözəldir, mahir nəğməkardır. Sular onun iradəsinə tabedir. Onun sulara hakim olması təsvirü mifoloji atribut kimi dastanda xüsusilə gözəl işlənmişdir.

Hatəm Sultan Tahiri sürgün etdikdən sonra su kənarında xüsusi bir imarət tikdirib Zöhrəni orada saxlayır. Tahir gəlib çıxdıqdan sonra, Zöhrə onu sandığa qoyub gündüzlər su içində gizlədir, gecələr isə öz yanına gətirir. Buna görə də Hatəmin cəlladları onu tapa bilmirlər. Günün birində ip qırılır, sandıq axır. Lakin uzağa getmir. Elə bil ki, su aparmaqdan ötrü Zöhrədən icazə istəyir: “Su sandığı aparmaqda olsun, görək Zöhrə sandığın dalınca deryaya nə deyir:

Qanlı derya, nə axarsan selabnan,
Axıbanı bir ümməna gedirsən.
Əmanətdir, qərq eyləmə sandığı
Üz tutuban nə məkana gedirsən?

Sandıq getməyib yenə də Zöhrənin üstünə qayıtdı. Kənzilər Zöhrəyə dedilər:

– Zöhrə, sandıq getmir, səndən icazə istəyir. Sandığı girdaba salma, icazə ver, getsin.

Zöhrə alıb sözünün ikinci xanəsinə, görək nə dedi:

Qanlı derya, nə axırsan qat-qatı?
Oldun mənə İskəndərin zülmatı.
Səni and verirəm, yar amanatı,
Ya Şəkiyə, ya Şirvana gedirsən!

Sandıq bir qədər gedib, yenə də geri qayıtdı. Kənzilər yenə Zöhrəyə dedilər:

– Zöhrə, sandıq səndən icazə almamış getmir. Sandığı girdaba salma, icazə ver, getsin”.

Çox aydın görünür ki, əsrlər boyu ağızlarda gəzərək müəyyən transformasiyaya uğramasına baxmayaraq, Zöhrənin sular ilahəsi olmasının izləri, əlamətləri folklorlaşmış şəkildə dastanda yaşamaqdadır.

Dastanın baş qəhrəmanı Tahir də Ayın antropomorfizmidir. Bunun doğrudan da belə olduğu dastanın süjetindən də görünməkdədir. O, Zöhrə ilə bir zamanda doğulur, sonra sürgün edilir, qürbətlərdə gözləməli olur. İkinci dəfə bir daha Zöhrə ilə görüşür. Qaraman xanı onu dənizə axıtdırır. Nəhayət, Çin Banusunun, yəni Günəşin qaranlıq gecəni məhv etməsi sayəsində Zöhrəyə qovuşur.

Dastanın maraqlı obrazlarından biri də Nərgizdir. Əsərdə Nərgiz müxtəlif şəkillərdə təsvir olunur. Lakin hər nə şəkildə olursa olsun o özünün əsas xarakter cizgilərini qoruyur. Çox gözəl və məğrur olan bu qız dastanın bütün variantlarında su ilə bağlı təsvir edilir. Dastanın bir variantında su sandığı gətirib onun bağına çıxarır. Bir variantda isə Tahir özü gəlib onun bağına girir, su içib çarhovuzun yanında yatır. Bəzi variantlarda Nərgiz hətta onu suya da basır:

Sən niyə məni küsdürdün?
Hökm eyelədin, asdırdın.
Döyübən suya basdırdın,
Al paltarım ələ, Nərgiz!

Mən Tahirəm, yana-yana,
Yandı bağrım, döndü qana.
Sən bir yaşılbaşlı sona,
Uçdun göldən-gölə, Nərgiz!

Göründüyü kimi, bu surət də nərgiz gülü ilə əlaqədar olan məşhur qədim əsətlə bağlıdır ki, məlum olduğu üzrə, o da eyni zamanda həm də su ilə, göllə əlaqədardır.

Dastanın bu mənada, diqqət çəkən surətlərindən biri də Çin şahzadəsi Banudur. O, igid və gözəldir. Hətta dünyada özündən başqa gözəl olduğuna da inanmır. Tahirə şərt kəsir ki, Qaramana gedib Zöhrə ilə tanış olacaq, əgər o özü Zöhrədən gözəl olsa, onların hər ikisinin boynunu vurduracaq. Yox, əgər Zöhrə ondan gözəl olsa, onda Hatəm Soltanı öldürüb onları birləşdirəcək. Belə də eləyir. Qoşun çəkib Qaramanı mühasirəyə alır. Zöhrənin özündən

gözəl olduğunu görüb Qaraman hökmranlığına son qoyur, Zöhrə ilə Tahiri birləşdirir.

Yerinə yetirdiyi astral funksiyadan aydın olur ki, Banu burada Günəşi simvollaşdırmışdır.

Dastanda Tahirin macərası Ayın göydəki hərəkətinə tam uyğun şəkildə qurulmuşdur. Astroloji təsəvvürlərə görə guya həmişə şərqə doğru hərəkət edən Ayın yolunda bir eniş, bir də yoxuş var imiş. Eniş fəlakət, qalxış-yoxuş isə səadət hesab edilirmiş. Bizim əsərdə də Tahir həm enişlə axaraq girdaba düşür, Nərgizə rast gəlir, həm də yoxuşla gedərək öz xilaskarı olan Çin Banusu ilə görüşür. Ən böyük səadət isə Ayla Zöhrənin bir bürcdə görüşmələri imiş.

Bütün bunların yüksək sənətkarlıq və bədii təxəyyül gücünə dastan süjetində əks olunması sayəsində folklorumuz “Tahir-Zöhrə” kimi unikal bir astral əsərlə zənginləşmişdir.

Orta çağ Azərbaycan dastançılığında “*Abbas-Gülgöz*” dastanının da özü-nəməxsus yeri vardır. XVII yüzilliyin azman aşığı Abbas Tufarqanlının adına bağlı olan bu dastanın da çox sayda variantı mövcuddur. Dastanın Abbas Tufarqanlının özü tərəfindən, yoxsa ondan sonrakı aşıqlar tərəfindən yaradıldığını söyləmək çətindir. Hər halda, dastanın ona yaxın variantının mövcudluğu ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə və müxtəlif aşıq mühitlərində dastanın ilkin variantına yaradıcı şəkildə yanaşılmasının əlamətidir.

“*Abbas-Gülgöz*” dastanı süjet dolğunluğuna və poetik tutumuna görə aşıq sənətinin ən kamil nümunələrindən biridir. Ustad aşıqlar dastanın bütöv halda söylənməsi üçün üç gün lazım olduğunu bildirmişlər. Olsun ki, “*Abbas-Gülgöz*” dastanının klassik dastan ölçülərinə ən yüksək səviyyədə cavab verməsi onun aşıq repertuarında aparıcı yer tutmasını təmin edə bilmişdir. Aşıq repertuarının tarixi və çağdaş mənzərəsi göstərir ki, bu dastan müraciət olunma aktivliyinə görə hər hansı bir dastanla müqayisəyə girmir.

“*Abbas-Gülgöz*” dastanının süjeti boyunca aşıq şəri şəkillərinin demək olar ki, bütün bəzimlərindən istifadə edildiyindən ustad aşıqlar öz şagirdlərini sənət imtahanına hazırlayarkən onların həmin poetik mətnlərin uyğun saz havasının müşayiəti ilə ifa olunmasında göstərdikləri məharətə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu baxımdan “*Abbas-Gülgöz*” dastanından aşılıq elminin mənim-sənilməsində demək olar ki, dərslək kimi istifadə olunmuşdur.

Dastan orta çağ məhəbbət dastanları üçün səciyyəvi olan butaalma – haqq aşılığı və aşılıq statusu qazanma mərhələsi ilə başlanır. Əslən Tufarqan mahalından olan Abbasa Təbriz xanı Batmanqılınc Məhəmmədin bacısı Gülgöz Pəri yuxuda buta verilir. Abbas saz götürüb sevgilisinin arxasınca gedir. Təbrizdə bir çox sınaqlardan, saz-söz imtahanlarından çıxandan sonra Batmanqılınc onun haqq aşığı olduğuna inanır və bacısı Gülgöz Pərinə Abbasa

verməyə razı olur. Bu məqamda maneçilik törədən qara qüvvələr ortaya çıxır. Gülgöz Pərinin sorağını Şah Abbasa çatdırır, onu zorla İsfahana – Şah Abbasın sarayına aparırlar. Abbas Tufarqanlı sevgilisinin arxasınca yollanır. Yolda o, bir çox maneələrlə rastlaşır, hətta onu öldürmək üçün zəhərli quyuya atırlar. Haqq aşığı Həzrət Əlinin möcüzəli köməyi ilə xilas olur. İsfahana gedir, orada Şah Abbasın sarayında sınaqlardan çıxır və sevgilisinə qovuşmağa müvəffəq olur. Dastan xoşbəxt sonluqla başa çatır və duvaqqapma ilə bitir.

“Abbas-Gülgöz” dastanında orta çağ dastançılığının iki mühüm istiqaməti qabarıq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Birincisi, buta verilmiş haqq aşığı süjet boyu kəskin maneələrlə üzbəüz qalsa da, bütün çətinliklərə dözür və sınaqlardan uğurla çıxaraq sonda öz istəyinə çatır. Bu zaman o özünün haqq aşığılığını – yenilməz, məğlubedilməz olduğunu sübuta yetirmiş olur. Çünki ona badə içirilmişdir. Badə – ona yenilməzlik və toxunulmazlıq statusu vermişdir. İkincisi, badə içirilən və buta verilən andan aşiq – haqq aşığı səviyyəsinə qalxdığı üçün o, haqq aşığılığının bağlı olduğu fəlsəfi-ürfani sistemi mənimsəmiş vəziyyətdədir. Təsəvvüf dünyagörüşünü əks etdirən fəlsəfi-ürfani sistem ona vergi kimi verildiyindən əslində heç bir ali ruhani təhsilə olmayan aşiq bədahətən şeirlər söyləyərək sirli-gizli mətləblərdən, təsəvvüf simvolikasından, sufi-dərviş sisteminin ən dərin və incə mətləblərindən söz açır. Buna görə də heç kəs onu bağlaya bilmir, əvəzində isə onun söylədiyi müəmma və qıfılbəndləri açmaqda aciz qalırlar. Dastan bütövlükdə bir mətn olaraq təsəvvüf təbliği və haqq aşığığının qeyri-adi, möcüzəli mövcudluğu ideyasına xidmət edir. Haqq aşığığının, burada konkret olaraq Abbas Tufarqanlının möcüzəli, qeyri-adi mövcudluğu ideyasının özü də sufi-dərviş sisteminin təbliği və təsdiqinin tərkibidir. Dastanda bu mənəvi-ürfani hərəkətin qüdrəti məmləkət hökmdarı Şah Abbasın belə haqq aşığığının istəyinə qarşı çıxma bilməməsi bədii manerası ilə öz dolğun folklor ifadəsini tapmışdır. Göründüyü kimi, “Abbas-Gülgöz” dastanı struktur-semantik sisteminə görə rəmzi-məcəzi dastanla gerçək məhəbbəti əks etdirən dastan arasında dayanır.

Rəmzi-məcəzi sistemə bağlılığı olmayan və gerçək məhəbbətin təsvir-tərənnümünə həsr edilmiş dastanlar da geniş yayılmışdır. “Abdulla-Cahan”, “Məhəmməd-Güləndam”, “Lətif şah”, “Valeh-Zərnigar”, “Əsli-Kərəm”, “Məhəmməd-Səlminaz” və başqa dastanlarda əsasən iki sevən gəncin macərə dolu məhəbbətindən, sevgi sınaqlarından, ayrılıq iztirablarından, ən nəhayət, vüsal səadətindən poetik söz açılır. Bunlar içərisində zəngin süjeti, təsirli poetikası ilə “*Əsli-Kərəm*” dastanı xüsusi seçilir. “Əsli-Kərəm” elə nadir dastanlardandır ki, onun təkə yurd yeri və şeirləri deyil, “Kərəm” ünvanlı saz havaları da aşiq repertuarında özünəməxsus yer tutur. “Yanıq Kərəmi”, “Kərəm gözəlləməsi”, “Kərəmköçdü”, “Qürbəti Kərəm”, “Quba Kərəmi”, “Əhmədi

Kərəm” və başqa bu sıradan olan “Kərəm” ünvanlı havalar “Əsli-Kərəm” dastanından pərvazlanaraq ən məşhur saz havaları sırasına daxil olmuşlar.

Təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Qafqaz və bir sıra başqa ölkələrdə çox geniş yayılmış bu dastanın qısa süjeti belədir: Gəncə xanı Ziyad xanla keşiş Qara Məlik övladsızdılar. Ziyad xanın təklifi ilə onlar əhd-peyman edirlər ki, övladları olsa bir-birinə adaxlasınlar. Sonra nəzir-niyaz verib acları doyurur, çılpaları geyindirirlər. Bir müddətdən sonra xanın oğlu, keşişin qızı olur. İllər keçir, uşaqlar böyüyüb boya-başa çatırlar. Günlərin bir günü ov zamanı oğlan qızı bağda görür. Onlar bir-birini tanıyır və sevişirlər. Oğlanın adı Mahmud, qızın adı isə Məryəmdir. Variantların heç birində yaxşı əsaslandırılmayan səbəbə görə, bu görüşdən sonra onların hər ikisi öz adını dəyişir. Oğlanın adı Kərəm, qızın adı Əsli olur.

Ziyad xan işi bilib Qara Məliyi çağırır, əhd-peymanı yada salır, keşiş toy üçün üç ay möhlət alır, qızını da götürüb qaçır. Kərəm lələsi Sofi ilə onların arxasınca düşür. Obalar, kəndlər, şəhərlər gəzir. Bir neçə yerdə Əslini tapırsa da, öz sadələşməyindən keşişin yalan sözlərinə inanıb qızı yenidən əldən qaçırır. Aylar, illər keçir. Nəhayət, bir şəhərdə vəziyyət elə şəkil alır ki, keşiş qızı Kərəmə verməyə məcbur olur. Lakin o, bu gənclərin evlənməsinə ürəkdən razı deyildir. Buna görə də qızına xüsusi bir gəlinlik paltarı hazırlatdırır. Bu paltarın düymələri tilsimlidir. Paltar Əslini boğur, Kərəm nə qədər çalışırsa düymələri açə bilmir. Axırda ələcsiz qalıb sazı bağrına basaraq saz-sözlə yalvarmağa başlayır. Düymələr bir-bir açılır, son düyməyə çatanda bütün düymələr yenidən öz-özünə bağlanır. Kərəm bir neçə dəfə cəhd etsə də, hər dəfə eyni vəziyyət təkrarlanır. Bu zaman Kərəm dərin bir ah çəkir. Ahından bir dilim alov çıxır və Kərəm başlayır yanmağa. Əslinin gözü qabağında Kərəm yanib kül olur. Əslinin fəryadına el-camaat yığışır. Əsli Kərəmin külünü ovucalayıb öz başına sovrur. Külün içində qalmış son qordan Əslinin saçları od alır, o da yanib kül olur. Onları yanaşı qəbirlərdə dəfn edirlər. Keşişin də boynunu vurub qəbiristanın bir küncündə basdırırlar. Hər yazçağı Kərəmlə Əslinin qəbrinin üstündə bir qızılgül, Qara keşişin qəbrinin üstündə də bir qaratikan kolu bitir. Qızılgüllər böyüyür, qalxır, hərəsi bir gül açır. Güllər yaxınlaşıb birləşmək istədikdə keşişin qəbrindən bitən qaratikan kolu qəzəblə bir qol atır. Qol uzana-uzana gəlib iki gülün arasına girir, onları qovuşmağa qoymur.

Əsərdə dini-milli təəssüb o qədər qüvvətli verilmişdir ki, nə Kərəm, nə Əsli, nə də onlara kömək edənlər ona qarşı durub bu zənciri qıra bilmirlər. Əsərin sonunda da Əslini boğan, Kərəmi yandıran, hər iki gənci məhv edən din xadiminin tikdirdiyi paltar, bu paltarın tilsimli düymələri olur. Ümumiyyətlə, əsərin bu səhnəsi çox təsirli və ibrətlidir. Kərəm yanır və aşağıdakı sözləri söyləyir:

Çəkdicəyim dərdlə ələm,
Belə çalınıbdır qələm.
Məndən ibrət alsın ələm,
Yanıram, Əslim, yanıram!

Şübhəsiz ki, burada Kərəmin dilindən deyilmiş “Məndən ibrət alsın ələm” misrası onun özündən çox aşığın – dastançının mövqeyini əks etdirir. Folklorda isə dastançı mövqeyi əksər hallarda xalqın mövqeyinə ekvivalent olur. Deməli, Kərəmin Əsliyə qovuşması əslində elə dastançının və onun təmsil etdiyi xalqın da ürəyindən deyildir.

Xalqın türk-müsəlman oğlu ilə erməni-xristian qızının evlənməsinə olan etiraz və narazılığı əsərin belə bir sonluqla bitməsinə gətirib çıxarmışdır. Sonluğun uğursuz olacağını öncədən proqnozlaşdıran folklor – xalq təfəkkürü dastanın əvvəlində Kərəmə yuxuda buta və bədə vermir. Beləliklə də o, haqq aşığı statusundan məhrum olur ki, bu da Kərəmin uğur qazana bilməyəcəyini öncədən bildirən bir əlamətdir. Bununla belə, dastanda təqdim olunan Əsli-Kərəm məhəbbəti dəyanətli, sədaqətli və odlu sevgi simvolu kimi yüzillər boyu folklor təxəyyülü və ümumən poetik düşüncə tərəfindən təqdir və etiraz olunmuş, məhəbbət mövzusu ilə bağlı bədii obrazlaşdırma işində bu rəmzdən geniş istifadə edilmişdir.

Dastanda mənfı qütübü təmsil edən Qara keşiş haqq-say, qonşuluq-dostluq qanmayan, çörək qədri bilməyən, bağladığı əhdə, peymanə əməl etməyən, verdiyi sözə sadıq olmayan, ikiüzlü, xain qəlbli bir adamdır. Eyni zamanda o, həm də qəddar, rəhmsiz, xudpəsənddir. Keşişin arvadı ərindən də qansızdır. Əsərdə bu ata-ana ilə Kərəmin ata-anası bir-birinin tam əksindən ibarət surətlərdir. Kərəmin atası Ziyad xan, anası Qəmərbanu xanım xeyirxah, mehriban, nəcib və səmimi adamlardır.

Azərbaycan dastanlarında tarixi həqiqətlərlə səsleşən çoxlu lələ surəti vardır. Bir sıra dastanlarda hətta “müəllif”lər özlərini dastana lələ şəklində, lələ rolunda daxil edirlər. Ümumiyyətlə, lələlər tarixdə olduqları kimi son dərəcə vəfalı, sədaqətli, fədakar verirlər. “Əsli-Kərəm”dəki Sofi də belə lələ surətlərindəndir. Sofi lələ Kərəmə candan bağlı olan sədaqətli dostdur. O, Kərəmin cəfakəş həmdəmi, bütün əziyyətlərini, axtarış və iztirablarının şahididir.

Dastanda qədim dastançılıq ənənəmizdən gələn bir sıra əşya-surətlər də vardır. Bunlar Kərəmin daxili aləmini, dərdini, kədərini, həsrət və nigilini, eləcə də müxtəlif hadisələrə münasibətini açmaq üçün istifadə edilən vasitələrdir. Bunlardan bəzən Kərəm də istifadə edir, bəzən isə onlar canlandırılır, dilə gəlir, Kərəmin suallarına cavab verirlər. Verilən suallar, alınan cavablar da öz çəkilərinə, sanballarına görə müxtəlifdirlər. Məsəl üçün, Sarı qayaya, meşəyə, suya Kərəm ancaq öz Əslisindən, onun yolunda çəkdiyi bəlalardan

danışır. Onlar da Kərəmə Əslinin haradan keçib getdiyini xəbər verir, yol göstərirlər:

Səndən xəbər alım, ay Sarı qaya,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?! –

misrası ilə başlayan bəndə qaya belə cavab verir:

Sənə xəbər verim, aşıqlar xası,
Sənin Əslin bura gəldi də getdi.
Yanıdaydı atasıyla anası,
Ləpirin üzümə saldı da getdi.

Kərəmin bütün dastan boyu çox tez-tez müraciət edib dərdləşdiyi üç şey vardır. Bunlardan biri vətənə sarı və vətən sarıdan uçan durnalar, biri badi-səba, biri də öz könlüdür.

Durna istər folklorla, istərsə də yazılı ədəbiyyatda qəriblərin müraciət etdikləri, vətənə xəbər göndərən vətəndən xəbər aldıqları və məhəbbətlə bağlı nisgil-həsrət obyektinə olan bir obrazdır. Kərəmin də durnaya müraciətinə də yar nisgili qabarıqdır:

Göydə süzən bölük-bölük durnalar,
Nədir sizin əhvalınız, halınız?
Bir ərzi-hal yazım, yara yetirin,
Dost yanına düşər isə yolunuz.

Kərəmin badi-səbaya və öz könlünə xitabən söylədiyi şeirlərdə də eyni ruh hakimdir.

Dastanda çox qədim görüşlərlə bağlı olan inam, etiqad qalıqları, arxaik söz və deyimlər də diqqəti çəkir. Dastan boyu Kərəm öz sevgilisini müxtəlif adamlardan, cansız körpülərdən, meşələrdən, qayalardan soruşduğu kimi, qurddan da xəbər alır. Bu, istər-istəməz qədim türk mifoloji düşüncəsində xilaskar-yolgöstərici funksiyası yerinə yetirmiş boz qurdu və daha konkret olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”un ikinci boyunda Qazan xanın “Qurd üzü mübarək olar” deyib əsir aparılan ailəsini qurddan soruşduğunu yada salır. Kərəmin sərv ağacı və su ilə xəbərləşməyi, sevgilisini onlardan soruşmağı da kök-mənşə etibarilə əski inanışlara – su və ağac kultuna gedib çıxır:

Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hər dəm baxarsan.
Dolana-dolana dağlar yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?! –

Buradakı “Haqqın camalına hər dem baxarsan” – misrası da istər-istəməz yenə də Qazan xanın elə həmin boyda öz ailəsini sudan soruşarkən işlətdiyi “su haqq didarın görmüşdür, mən bu su ilə xəbərləşim” – ifadəsini xatırladır.

“Əsli-Kərəm” təkversiyalı dastanlardandır. Bu dastana mövzu və motivcə, eləcə də süjet baxımından bənzəri olan folklor örnəkləri də var. Lakin Orta Asiyada, xüsusən qazaxlar, başqırdlar, qaraqalpaqlar və s. qardaş xalqlar arasında çox geniş yayılmış olan “Kozi Körpəş və Bayan Sulu” dastanı ilə “Əsli-Kərəm” dastanı arasında çox yaxından səsleşən, hətta bənzəyən cəhətlər müşahidə olunur ki, bunların üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq zəruridir.

Ayrı-ayrı xalqlara mənsub variantlar arasındakı kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa “Kozi Körpəş və Bayan Sulu” dastanının yığcam məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Qarabayla Sarıbay övladsızdırlar. Əhd edirlər ki, birinin oğlu, digərinin qızı olsa evləndirsinlər. Sarıbayın oğlu, Qarabayın isə qızı olur. Oğlanın adını Körpəş, qızın adını isə Sulu qoyurlar. Oğlanın atası ölür, Qarabay öz qızını yetimə vermək istəmir. Qızını da, var-dövlətini də götürüb köçür. Körpəş Bayan Suluya adaxlı olduğunu bilib onun dalınca gedir. Qarabayın qızını istəyənlər çoxdur. Hətta kalmık şahının oğlu da onu istəyir. Qarabəy isə qızı öz nökrəi Kodarqula nişanlayır. Çünki Kodarqulu köç zamanı susuz səhrada su tapmış, sürüləri qırılmaq təhlükəsindən xilas etmişdir. Körpəş gəlib buraya çıxır, Bayan Sulu ilə görüşür. Bir varianta görə Kodarqul, başqa varianta görə isə Qarabay Körpəşi öldürür. Qız da Körpəşin qəbri üstündə xəncərlə vurub özünü öldürür”.

Qazan variantına görə Bayan Sulu özünü öldürməmişdən qabaq Kodarqulu da məhv edir. Onun meyitini də Körpəşlə Bayan Sulunun qəbirləri arasında basdırırlar. Sevgililərin qəbirləri arasından göyərən gül kolları birləşmək istəyir. Kodarqulun qəbrindən qalxan tikan isə onların birləşməsinə mane olur.

Göründüyü kimi, “Kozi Körpəş və Bayan Sulu” ilə “Əsli-Kərəm” arasındakı süjet yaxınlığından əlavə surətlərin adlarındakı oxşarlıq-bənzəyiş də maraqlı doğurur: Körpəş-Kərəm, Sulu-Əsli, Qarabay-Qara Məlik və s. Hətta Kozi Körpəş də Kərəm kimi yolda qayaya, çaya, meşəyə, qurda rast gəlir, sevgilisini onlardan xəbər alır. Sondakı epiloqlar da bir-biri ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Bütün bunlar göstərir ki, “Kozi Körpəş və Bayan Sulu” dastanı ilə “Əsli-Kərəm” dastanı arasında genetik bir bağlılıq – əlaqə mövcuddur. Olsun ki, hər iki dastanın mənşəyi daha ümumi və vahid olan arxaik bir süjetə söykənir. Həmin arxaik süjet Orta Asiyada “Kozi Körpəş və Bayan Sulu”, Azərbaycanda isə “Əsli-Kərəm” dastanı şəklində transformasiya olunaraq, yerli, məhəlli kontekstə (məsələn, Qafqazdakı azərbaycanlı-erməni münasibətlərinə) uyğunlaşdırılmış və bu səbəbdən də mətnlərarası fərqlər yaranmışdır.

Orta çağ Azərbaycan dastançılığında oğuz epik ənənəsinə məxsus süjet və poetika ünsürləri, motivlər müəyyən yer tutmaqdadır. Bu sıradan “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından gələn motivlər daha qabarıq nəzərə çarpır. İstər “Koroğlu” eposunda, istərsə də “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Novruz-Qəndab”, “Məhr-Mah” və başqa məhəbbət dastanlarında ən müxtəlif istiqamət və səviyyələrdə Dədə Qorqud motivləri müşahidə edilir. Bu sıradan “Aşıq Qərib-Şahsənəm” dastanı Dədə Qorqud boylarına süjet, motiv və obraz yaxınlığı ilə xüsusi seçilir. “Aşıq Qərib-Şahsənəm” dastanı Azərbaycan hüduqlarından kənara çıxaraq Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya xalqları arasında da geniş yayılmış, dastanın onlarca müxtəlif variantı, hətta versiyaları türkmən, özbək, uyğur, türk, qaraqalpaq, qaraim, eləcə də erməni və gürcü folklor arealında məskunlaşmışdır.

Mətnin ümumi mənzərəsi və aparıcı folklor motivi (“Ər arvadının toyunda” beynəlxalq ümumfolklor indeksi) göstərir ki, “Aşıq Qərib-Şahsənəm” dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Bamsı Beyrək boyu”ndan istifadə yolu ilə yaradılmışdır. Dastan dəqiq mənada “ər öz arvadının toyunda” səpkisində deyil, “Bamsı Beyrək”də olduğu kimi, orijinal müstəvidə, yəni sevgilinin öz sevgilisinin, aşıqın öz məşuqəsinin toyuna gəlib çatması şəklində işlənmişdir. Bu əsas məsələdən başqa boy və dastanın süjet təfərrüatında da əsaslı yaxınlıqlar vardır ki, ən başlıcaları aşağıdakılardır:

- istər boyda, istərsə də dastanda oğlanla qız birinci dəfə qızın yaşadığı evin yanında, özü də əksərən qızın kəzinin vasitəsilə görüşürlər;
- Bamsı Beyrək də, Qərib də görüşdən sonra sevgilisinin barmağına üzük taxıb ondan ayrılır;
- “Bamsı Beyrək”də Yalançıoğlu Bamsının, “Aşıq Qərib”də isə Güloğlan – Kaloğlan Qəribin köynəyini qana batırıb yalan xəbər gətirir;
- buna baxmayaraq, nə Banuçiçək Bamsının, nə də Şahsənəm Qəribin ata-anası ilə əlaqəni kəsir;
- Bamsının atasının, Qəribin anasının ağlamaqdan gözü kor olur;
- hər iki dastanda qəhrəmanları tapıb vəziyyəti xəbər vermək üçün bəzirganların köməyindən istifadə olunur, Bamsı da, Qərib də bəzirganlarla deyisir;
- Bamsı paltarını dəli ozanla dəyişdirdikdən sonra evlərinə gəlir. İlk əvvəl bulaq başında ağlayan bacısını görür. “Aşıq Qərib”də də eynilə belədir. Özü də bu dastanların heç birində bacılar qardaşı tanıya bilmir;
- hər iki qəhrəman öz sevgilisinin toy məclisinə gəlir. Hər iki dastanda da ozan-aşıq kimi qarşılanırlar;
- hər iki dastanda ozan-aşıq libasındakı aşıq (Bamsı və Qərib) dolayısı ilə sevgilisindən yadigar qoyub getdiyi üzüyü soruşur və müsbət cavab alır;
- məsələ aydınlaşdıqdan sonra Bamsı Yalançıoğlunu, Qərib də Güloğlan – Kaloğlanı bağışlayır;

– hər iki dastanda kor olmuş valideynin gözləri açılır. Dədə Qorqud Bamsının barmağının qanını, aşıq isə mifoloji hami olan Xızırın atının ayağı altından götürülmüş torpağı kor gözə sürtməklə onu açır;

– Beyrəyin yayını özündən başqa heç kəs görüb, oxunu heç kəs ata bilmir. Qəribin də sazı özündən başqa heç kəsin əlində çalınmır;

– finalda Bamsı öz bacılarını, Qərib də öz bacısını ərə verir, toylar da bir gündə olur.

Sadalanan bənzərliklər və epik mətnin əksər məqamlarında üst-üstə düşən təfərrüat “Aşıq Qərib-Şahsənəm” dastanının “Bamsı Beyrək boyu”ndan istifadə yolu ilə yarandığını təsdiqləyir. Sadəcə olaraq, oğuznamə boyundakı ozan yaradıcılıq üslubu orta çağ məhəbbət dastanındakı aşıq dəsti-xətti ilə əvəzlənmiş, beləliklə də, məlum süjet fərqli bir dastana çevrilmişdir.

Azərbaycan xalq dastançılığında elə örnəklərə rast gəlinir ki, məzmun və süjet əhatəsinə görə həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət mövzularına uyğun gəlir. Bu qrupa daxil olan dastanların qəhrəmanları sevməyi bacardıqları kimi qılınc-qalxanla vuruşmağa, igidlik, hünər, şücaət göstərməyə də qadirdirlər. Lakin onlar nə qədər igid, qəhrəman olsalar da, əsasən öz sevgiləri – butaları uğrunda çarpışır ki, bu səbəbdən də həmin örnəkləri “məhəbbət dastanı ilə qəhrəmanlıq dastanı” hüduqlarında dayanan dastanlar adlandırmaq daha münasibdir. “Novruz-Qəndab”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Şahzadə Bəhram”, “Dilsuz-Xəzəngül”, “Seydi-Pəri”, “Məhəmməd-Güləndam”, “Seyfəlmülk”, “Xurşid-Mah Mehri” kimi dastanlar bu sıradandır.

Məhəbbət və qəhrəmanlıq motivlərinin birgə çıxış etdiyi dastanlar içəri-sində “*Şah İsmayıl-Gülzar*” öz məşhurluğu ilə daha çox seçilir. Dastandan aydın olur ki, Adil şah minbir dua, nəzir-niyaz və qurbanla yeganə oğul tapır. Yaman gözə gəlməsin deyər onu hətta on beş yaşına qədər xüsusi yerdə saxlatdırıb günəş işığından da qoruyur. Oğlan böyüyür və həqiqətən azman bir pəhləvana çevrilir. Oğul – Şah İsmayıl bir gün ov zamanı Gülzarı görür, sevir, arxasınca gedir, minbir əzab-əziyyətdən sonra öz məqsədinə çatır, üç gözəllə atasının vilayətinə döner. Ata öz gəlinlərini ələ keçirmək üçün oğlunun gözlərini çıxartdırıb quyuya atdırır. Doğma atanın oğula qarşı belə qəddar, vəhşi münasibəti, sonra isə oğulun sağalıb atadan intiqam alması, yəni ədalətin bu şəkildə bərpa olunması dastanın çox geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, burada saraylara xas olan despotizmin, taxt-tacı ələ keçirənlərin öz övladlarına, qardaşlarına, hətta atalarına qarşı qeyri-insani münasibətlərinin bədii inikası vardır.

“Şah İsmayıl-Gülzar”ın ondan yuxarı variantı mövcuddur. Variantlarda atanın adı, qəhrəmanın qalaçada rast gəldiyi ilk qızın adı, onun qardaşlarının müharibə etdikləri düşmənin adı, Ərəbzənginin adı, onun tərcümeyi-halı bir-

birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Lakin süjet və poetik mətnlərdə elə bir ciddi ayrıntı duyulmur.

Variantların hamısında Şah İsmayılın gözlərini çıxartdıran, quyuya atdıran atadır. Müxtəlif variantlarda Zülal şah, Adil şah, Fətəli xan, Abdulla xan, Aslan şah adlanan bu qansız ata qabaqca oğlunu quyuya salmaq, bu baş tutmadıqda zəhərləmək qərarına gəlir. Bu fəndlər baş tutmur, belə olduqda, oğlunun qollarını bağlatdırıb gözlərini çıxartdırır. Oğul hər nə qədər:

Uca dağlar başı dumandı, çəndi,
Amandı, şah baba, zay etmə məni –

deyə yalvarırsa da, ata rəhmə gəlmir. Çünki öz oğlunun gözlərinin çıxarılmasına rahat-rahat baxan bu düşkün gözləri əxlaqsızlıq, pozğunluq, şəhvət ehtirası tamamilə dumanlatmışdır. Bir varianta görə onun Gülzara, başqa varianta görə isə Ərəbzəngiyə gözü düşür. Bir variantda da deyilir ki, o özü bu üç gözəli götürmək istəmiş, lakin götürə bilməmişdi deyə oğlunun bu bacarığı ona ağır gəlir.

Şah İsmayılın gözlərinin sağlması da variantlarda müxtəlif cür verilir. Onun gözlərini bəzən göyərçinlər, bəzən mələklər, bəzən isə qarğa sağladır ki, bunlardan ən qədimi – arxaik vasitə sonuncudur.

Dastanda başlıca diqqət Şah İsmayılın öz sevgilisi Gülzar xanım uğrunda çəkdiyi cəfalara və göstərdiyi qəhrəmanlıqlara yönəldilmişdir. Şah İsmayıl atasından fərqli olaraq mərd, mübariz, sədaqətli və vəfalıdır. O, haqq-ədalət tərəfdarıdır. Şah İsmayılın hünər və şücaətlərinin tamamlanmasında onun sevgili atı Qəmərdayın da özünəməxsus yeri vardır. Ümumiyyətlə, qədim türk bahadırlıq anlayışının tərkibində mühüm yer alan at, qılınc və qopuz-saz üçlüyü Şah İsmayılın qəhrəmanlığının da aparıcı atributu kimi çıxış edir. Bu baxımdan Şah İsmayıl obrazı Beyrəyi, Koroğlunu xatırladır, daha doğrusu, onların cərgəsində dayanır.

Gülzar da dastanlarımız üçün səciyyəvi olan sevgili surətlərindəndir. Misilsiz və bənzərsiz gözəlliyi ilə Şah İsmayıl kimi bahadır igidi məftun eləyən, onun könlünə hakim kəsilən bu gözəl öz zərifliyi, saf, səmimi sevgisiylə yadda qalır.

Lakin qəribədir ki, dastandakı əsas sevgili – məşuqə obrazı olmasa da daha qabarıq nəzərə çarpan və dastançı təxəyyülünün daha əzəmətli görünüşlərlə təqdim etdiyi obraz Ərəbzəngidir. Əsas variantlara görə Ərəbzəngi bədəxlaq işlərlə məşğul olan qardaşını və onun özü kimi əməldaşlarını öldürüb dağlara çəkilmiş igid, namuslu bir qızıdır. O, qardaşına və onun bədəməl yoldaşlarına o qədər nifrət etmişdir ki, binamus işlərlə məşğul olan bütün

kişilərə düşmən kəsilmiş, onlardan intiqam almağı qərarlaşdırmışdır. Kişi cildinə girmiş özəmətli pəhləvan kimi çıxış edən Ərəbzəngi əslində gözəl, dastançı dililə deyilmiş olsa, “ay parçası kimi bir qızıdır”. Ərəbzəngi istər mənəviyyatına, istərsə də fiziki gücünə, igidliyinə, qüvvətinə görə qədim türk etnik düşüncəsindəki “bahadır qız” təsəvvürünün folklorlaşmış ifadəsidir. Onun daxili aləmi, eləcə də bu daxili aləmlə həmahəng olan qəhrəmanlığı Dədə Qorqudun Banuçiçəyini, Selcan xatununu xatırladır. Dastanın həтта Gülzarı götürüb geri döndükləri zaman bulaq başındakı vuruş epizodu “Qanturalı” boyunun həmin epizodunun, demək olar ki, eynidir. Fərq bircə burasındadır ki, istər Banuçiçək, istər Selcan xatun, istərsə də bu planda olan başqa folklor qəhrəmanları oğlan tərəfindən məğlub edilib ərə getdikdən sonra öz bahadırlıqlarını itirmirlər, Ərəbzəngi isə sona qədər yenilməz bir qəhrəman olaraq qalır:

Oğlan, mey içmişən, yainki bəngi?
Yoxsa tanımırsan Ərəbi-zəngi?
Görürəm, saralıb üzünün rəngi,
Buraya gələnlər baş verib gedər.

Görünür, məhz bu keyfiyyətlərinə görə o, dastandakı digər qadın qəhrəmanları, o cümlədən əsas sevgili olan Gülzarı da kölgədə buraxır və dastanın Şah İsmayıldan sonra gələn ikinci özəmətli obrazına çevrilə bilər.

“Şah İsmayıl-Gülzar” dastanının süjet xətti, eləcə də dastandakı çoxsaylı arxaik-ibtidai təsəvvür və düşüncə sistemi ilə bağlı motivlər göstərir ki, bu dastan aşiq yaradıcılığı məhsulu olana qədər çeşidli mətnlər, müxtəlif folklor örnəkləri, o cümlədən, rəvayət və nağıl halında mövcud olmuş, elə oradan da aşiq dastançılığına gəlmişdir. Dastanın nağıl mənşəli olmasını oradakı çoxsaylı nağıl ünsürləri (göz çıxarma, quyu, qeyri-adi gülüş səhnələri, qalada tənha yaşayan cəngavər qadın motivləri və s.) də təsdiqləyir. Bundan başqa, məşhur “Şahzadə İbrahim” nağılının süjeti ilə “Şah İsmayıl-Gülzar” dastanının süjeti kiçik istisnaları çıxmaqla, demək olar ki, bir-birinin təkrarıdır.

Dastanın nağıl mənşəli olmasına, habelə buradakı obraz və hadisələrin tarixi – mədəni səciyyəsinə əsasən qəti şəkildə söyləmək mümkündür ki, bu əsərdəki Şah İsmayıl obrazının Şah İsmayıl Xətayi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Adlar arasındakı bənzəyiş tamamilə təsadüfidir.

Azərbaycanda geniş yayılmış dastanlardan biri də “*Alıxan-Pəri*”dir. Bu dastan Aarne-Andreyev cədvəlindəki 883 nömrəli motivə – “Böhtana düşmüş qız” beynəlxalq süjetinə uyğun gəlir. Bu onu göstərir ki, “*Alıxan-Pəri*” dastanı da nağıl mənşəlidir.

“Alıxan-Pəri” dastanı Azərbaycan dastanlarının üçüncü qrupuna – ailə-əxlaq dastanlarına daxildir. Bu dastanı ona görə ailə-məişət deyil, ailə-əxlaq dastanı adlandırmaq lazım gəlir ki, burada ümumi məişət məsələlərindən çox əxlaq məsələləri qoyulur və onlar dövrün səviyyəsinə, dastançının görüşünə müvafiq bir şəkildə həll edilir. Əxlaq məsələsi hər yerdə, hər dövrdə o qədər aktual olub ki, dastanların da əksəriyyətində onun müxtəlif cəhətlərinə toxunulur, fikirlər söylənir, nəticələr çıxarılır. Bu əsərin doğrudan da sözün həqiqi mənasında nə məhəbbət, nə də qəhrəmanlıq dastanı yox, məhz ailə-əxlaq dastanı olduğunu görmək üçün lap müxtəsər bir şəkildə gözədən keçirmək kifayətdir.

Səyyad varlı-karlı bir tacirdir. Lakin onun bu vara, dövlətə sahib olacaq övladı yoxdur. Səyyadın yaşadığı Bitlis şəhərinin yaxınlığında Qanlı adlı bir dəli çay vardır. Səyyad nəzir eyləyir ki, Allah ona bir övlad versin, o da Qanlı çayın üstündən körpü saldırsın. Nəzir qəbul olunur. Səyyadın bir oğlu, bir də qızı olur. Oğlanın adını Məhəmməd (başqa variantlarda İsmayıl, Zülfüqar və s.), qızın adını Pəri qoyurlar. Elə həmin gün Səyyad məscid həyətidən təzəcə doğulub atılmış bir uşaq da tapır, götürüb evə gətirir; adını da Tapdıq qoyur. İllər keçir. Uşaqlar böyüyürlər. Səyyad oğlu Məhəmmədi və arvadını götürüb Məkkə ziyarətinə gedir. Tapdıqla Pəri evdə qalırlar. Xanı adlı bir qarı Tapdığa deyir:

“– Sən Səyyadın oğlu deyilsən. Küçədən tapılma uşaqsan. Ona görə də adını Tapdıq qoyublar. İndi fürsət varikən gərək Pərinin birtəhər olə keçirəsən ki, Hacı Səyyadın mal-dövlətindən sənə də bir pay düşsən”.

Var-dövlətə şərik olmaq ehtirası qardaşlıq hisslərinə üstün gəlir. Tapdıq Pəriyə təcavüz etmək istəyir. Pəri ona nə qədər yalvarırsa nəticə vermir. Nəhayət, Tapdıq zora keçir. Lakin Pəri çox möhkəm, iradəli, namuslu, çox da cəsəretlidir. O, Tapdığın baş-gözünü yarıp, özünü də çıxarıb evdən qovur. Vədə tamam olur. Hacı Səyyadgil ziyarətdən qayıdırlar. Tapdıq onların pişvazına gedir, Pərinin özünü çox pis apardığını danışır:

“– Axırda da lotularla birləşib məni bu günə saldı”, – deyir.

Yenicə Məkkə ziyarətindən qayıtmış Hacı Səyyad oğlu Məhəmmədi göndərir ki, gedib Pərinin öldürsün. Məhəmməd Pərinin aldadıb meşəyə aparır. Bir neçə yerindən yaralayır, üst paltarını çıxarıb qana bulayır, atasına aparır. Pəri qorxudan bir ağacın koğuşuna girib gizlənir.

Vanlı Alıxan meşəyə ova çıxır. Pərinin görəb, bəyənir, başına gələnləri öyrənir, evinə aparır, toy edib alır. Pərinin Alıxandan iki oğlu olur. İllər keçir, uşaqlar böyüyüb on, on iki yaşlarına çatırlar. Alıxan Pərinin oğlanları ilə bərabər Qara vəzirə qoşub qiymətli hədiyyələrlə Bitlisə, atasının yanına qonaq göndərir. Karvan son gecə bir meşə kənarında düşərgə salır. Hamı

yatdıqdan sonra Qara vəzir Pərinin çadırına gəlir, Pəri nə qədər yalvarırsa, vəzir öz murdar niyyətlərindən əl çəkmək istəmir, əgər razı olmazsa, oğlanlarının başını kəsəcəyini deyib, onu təhdid edir. Pəri namuslu qadıdır. Vəzir onun gözləri qabağında hər iki oğlunun başını kəsirsə də təslim olmur, nəhayət, onun ölündən qurtararaq meşəyə qaçır. Vəzir karvana səs salır ki, əslində “tapıntı qız” olan Pəri uşaqlarını da götürüb qaçmışdır. Karvan geri döner, Pəri meşə kənarında Budaq (yaxud Alı) adlı bir çobana rast gəlir. Çoban vəzirin əksinə olaraq çox təmizrəkli, namuslu bir adamdır. O, Pəriyə öz doğma bacısı kimi yanaşır, yedirdir, içirdir, hətta paltarını da soyunub ona verir. Alıxanı tapacağını da vəd edir.

Pəri çoban paltarında şəhərə gedir. Yolda o, bir karvan düşərgəsinə rast gəlir. Alıxana bir məktub yazıb, bulaq başındakı daşın altına qoyur.

Pəri şəhərdə çox gəzib-dolanır, nəhayət, gəlib öz evlərinin qabağına çıxır. Çoban paltarında olduğundan anası onu tanımır, lakin çox xoşuna gəl-diyi üçün ərindən xahiş edir ki, onu nökrə götürsün. Beləliklə, Pəri öz evlərində nökrəçilik etməyə başlayır.

Saleh sövdəgər adlı bir tacir Pərinin məktubunu tapıb xana çatdırır. Alıxan heç bir söz demədən Qara vəziri də yanınca götürüb dərviş paltarında Pərinə axtarmağa gedir. Yolda o, Budaq çobana rast gəlir. Ağıllı çoban Pərinə soruşmaqlarından dərvişlərdən birinin Alıxan, o birinin də Qara vəzir oldu-ğunu başa düşür. Qara vəzir duyuc düşüb qaçmasın deyər onlara heç bir söz demir, götürüb Hacı Səyyadın evinə gətirir. Hacı Səyyad dərvişlərə yaxşı hörmət edir. Yeyib-içdikdən sonra xahiş edir ki, gördüklərindən, eşitdiklərin-dən yaxşı bir əhvalat danışsınlar. Hamı yığışır. Pəri də nökrə paltarında, başında da şələpapaq məclisdə oturmuşdur. Alıxan nə qədər əlləşirsə heç bir şey quraşdırıb danışa bilmir. Budaq çoban deyir:

– Keçəl nökrələr dərvişlərdən də çoxbilmiş olurlar, qoyun elə bu nökrə danışsın, qulaq asa.

Pəri deyir:

– Mən sizə yaxşı bir əhvalat danışaram, ancaq şərtim var. Mən danışb qurtarana qədər gərək heç kəs bayıra-bacağa çıxmasın.

Budaq çoban durub qarının ağızını kəsir ki:

– Keçəl, sən danış. Mən heç kəsi yerindən tərpənməyə qoymaram.

Pəri atasığilin ziyarətə getdikləri gündən bəri başına gələnlərin hamısını danışb axırda deyir:

Dindirəndə kəlmə-kəlmə danışan,
Gəlinlərdən, qızdan həyalı dərviş!
Xəbər al halımı Budaq çobandan,
O bilir hər işi, hər halı, dərviş!

Fələk məni çox ağlatdı, güldürdü,
Ağladılan göz yaşımı sildirdi,
Qara vəzir bir cüt oğlum öldürdü,
Mərd igid qanına qan alı, dərviş! və i.a.

Məsələ açılır. Məhəmməd Tapdığı, Alıxan vəziri, çoban da qarını öldürür. Dastanın müxtəlif variantlarından göründüyü kimi, Alıxanla Pəri bir-birini dərin məhəbbətlə sevirilər. Hətta Alıxan Pərinə axtara-axtara gəzdirdiyi günlərin birində Nəstərən, yaxud Nərgiz adlı bir gözələ rast gəlir. Nəstərən Alı xana aşiq olur, onu alıb bu yerlərdə qalmasını təklif edir:

İltimas eylərəm, ay Alı dərviş,
Gəl al məni, getmə bizim yerlərdən.
Sən də mənim kimi eşq oduyla biş,
Gəl al məni, getmə bizim yerlərdən.

Alıxan isə öz sevgilisinə sadıq qalır. O, hətta özünü məhəbbətdə Məcnunla, Kərəmlə bir sıraya qoyur:

Leyliyə Məcnundu, Əsliyə Kərəm,
Birçə öz yarımın camalın görəm!

Lakin buna baxmayaraq, “Alıxan-Pəri” məhəbbət dastanı səviyyəsinə qalxa bilmir.

Dastanda Pəri surəti sözün həqiqi mənasında namus, şərəf mücəssəməsi kimi yaradılmışdır. Çox zaman “gözəllik namusun düşmənidir” deyirlər. Bəzən doğrudan da namus gözəlliyi daha da gözəlləşdirənə qədər gözəllik namusu eybəcərləşdirir. Pəri isə həm gözəl, həm də namusludur. Bir sıra cəhanşümul əsərlərdə, eləcə də xalq dastanlarında olduğu kimi, gözəlliyi Pərinin başına fəlakətlər gətirir, hətta gözləri önündə iki oğlunun başı kəsilir. O isə nə əyilir, nə də alçalır. Bu, doğrudan da qarşısında səcdə edilməyə layiq olan təmiz, pak əxlaqi keyfiyyətdir. Lakin dastançı-aşiq yalnız bu keyfiyyəti təsvir və tərənnümlə kifayətlənmişdir. O, Pərinin başına gələn fəlakətlərin əsas səbəblərini də izah etməyə çalışır.

Əsərdə Pəri nə qədər iradəli, dözümlü, təmkinli qızıdırsa, Hacı Səyyad bir o qədər xudbin və ağlısız atadır. O, Tapdığı dediklərini yoxlamağı ağına belə gətirmədən qızının öldürülməsini əmr edir. Onda doğma övladına qarşı belə münasibətə səbəb var-dövlətin əmələ gətirdiyi qürur, yekəxanahıq və zəmanənin qadına baxışdır ki, öz növbəsində bunların da hamısı dövrün əxlaq normaları ilə bağlıdır. Pərinin qardaşı Məhəmməd də atasının tayıdır.

Əgər ata Tapdığı böhtanlarına inanaraq Pərinin öldürülməsini əmr edirsə, qardaşı Pərinin yalvarışlarına belə əhəmiyyət vermir. Əsərdən aydın görünür ki, əslində o, bacısını öldürmək istəmir, deyəsən heç bacısının namussuzluğuna da inanmır. Lakin öz doğma bacısını ona görə öldürməyə məcburdur ki, ata belə əmr etmişdir. Deməli, onda ataya qarşı mütillik bütün keyfiyyətlərdən güclüdür. Şübhəsiz ki, bu mütillik əsasən ata malından məhrum olmaq qorxusu ilə əlaqədardır.

Dastandakı ana sürəti də çox maraqlıdır. Ata öz qızının öldürülməsi üçün əmr verir, qardaş da bu əmr yerinə yetirməyə gedir. Ana isə hətta etiraz etmək hüququna belə malik deyildir. Onu hətta sayıb fikrini soruşan da yoxdur. Ağlamaqdan başqa əlindən heç bir iş gəlməyən ananın bu dərəcədə hüquqsuzluğu yenə də dövrün əxlaq normaları, qadına baxışla əlaqədar məsələdir ki, dastançı əsəri ilə bunun da əleyhinə çıxır.

Dastanda Qara vəzirlə Budaq çoban əxlaq cəhətdən tamamilə bir-birinin əksi olan adamlardır. Fitrətən əxlaqsız adam olan Qara vəzir meşədə kimsəsiz və didərgin Pərinin görünən kimi “aşıqı-giriftar” olur. Əvvəlcə Alıxana: “Biz onu bir yerdə tapmışıq, birlikdə də şərik olmalıyıq” – şəklində murdar bir təklif eləyir. Alıxanın qəzəbləndiyini görüb susur, hiylə yoluna keçir, fürsət gözləməyə başlayır, nəhayət, Alıxanın sadəliyindən istifadə edərək Pərinin müşayiətçisi olur və öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün illər boyu çörəyini yediyi adamın oğlanlarını öldürür.

Anasının gözləri qarşısında oğlanlarının başını kəsmək qədər dəhşətli bir cinayət təsəvvür etmək çətindir. Qara vəzir belə qəddar bir canidir. Onu bu dərəcəyə çatdıran, dastançıya görə, fitri əxlaqsızlıq, təbiətindəki vəhşilikdir.

Dastanda Budaq çoban Qara vəzirin tamamilə əks tərəfində duran obraz kimi təqdim olunur. Pəri Qara vəzirin əlindən qurtarıqdan sonra nəfəs dərmədən səhərə kimi qaçır. Sübh açılanda o, Budaq çobana rast gəlir. Çölün düzündə Budaq çobandan və Pəridən başqa heç bir kimsə yoxdur. Pəri çobandan qorxur. O isə: “Qorxma, bacı, yaxın gəl, görüm kimsən” – deyir. Pəri başına gələnləri çobana danışır.

Çoban Pəriyə nadürüst kişilərdən zülm görmüş namuslu, lakin köməksiz bir insan kimi yanaşır. Yedirir, içirir, arxa-kömək olur, axırda da qisasını alıb Alıxana çatdırır. Folklor təfəkkürü belə əxlaqın tərəfdarıdır, dastançı Budaq çoban, Pəri, Alıxan kimi əxlaq sahiblərini idealizə edir. Dastanın sonluğunda etnik-mənəvi qanunların diktəsi öz işini görür: öz qara niyyətləri ilə ailə-əxlaq normalarına qarşı çıxan qarı, Tapdıq və Qara vəzir ölümlə cəzalandırılır. Folklor – xalq düşüncəsi bunu bir ibrət olaraq həyata keçirir.

Az sayda olmuş olsa da, bir qisim dastanlara rast gəlinir ki, onlar aşiq repertuarında müşahidə edilmir. Daha doğrusu, həmin dastanlar aşiq ifaçılığı

üçün münasib ifa-oxu materialı olmadığından onların aşiq repertuarına daxil ola bilmə imkanı çox azdır. Belə dastanlarda nəsr-şeyr növbələşməsi mövcud olsa da, mətnin tərkibindəki şeirlər digər ənənəvi aşiq dastanlarındakı şeir şəkillərinə bənzəmir. Bu tip dastanlardakı şeirlər əsasən bayatılardan ibarət olur ki, onların sazla ifası o qədər də səmərəli olmur. “Arzu-Qəmbər”, “Yaxşı-Yaman”, “Lələ” dastanları bu baxımdan səciyyəvidir. Sadalanan dastanları şərti olaraq “bayatılı dastanlar” da adlandırmaq mümkündür. Bayatılı dastanların aşiq repertuarında deyil, adi folklor söyləyicilərinin repertuarında məskunlaşması onlarda rəvayət və nağıl üslubuna məxsus keyfiyyətləri gücləndirmişdir. Əslində “Yaxşı-Yaman” və “Lələ” dastanları dastandan daha çox bayatı ustaları kimi tanınmış Sarı Aşiq və Lələnin başına gələn əhvalatları əks etdirən rəvayətlər toplusunu xatırladır.

Bayatılı dastanlar içərisində ən geniş yayılmışı “Arzu-Qəmbər”dir. Bu dastanın Kərkük, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Qaradağ, Kumık, Türkmən, Özbək, Qaraqalpaq və s. kimi çoxsaylı variantı vardır. Variantlarda şəxs, yer-yurd adlarının fərqliliyi, bir sıra hallarda isə sonluğun müxtəlifliyi müşahidə ediləməkdədir. “Arzu-Qəmbər” dastanının ümumi süjet mənzərəsi onun nağıl mənşəli olduğunu göstərir. Həm mənşə səciyyəsinə, həm bayatılı olmasına və üstəlik ümumtürk etnoqrafiyasındakı çeşidli folklor areallarında bənzər biçimlərdəki məskunluq faktına görə bu dastanın orta çağ aşiq dastanlarından xeyli dərəcədə qədim olduğunu söyləmək mümkündür.

Azərbaycan xalq dastançılığı özünün çiçəklənmə mərhələsini orta yüzilliklərdə keçirmişdir. Bu mərhələnin şah əsərləri olan “Aşiq Qərib”, “Tahir-Zöhrə”, “Əsli-Kərəm”, “Abbas-Gülgəz”, “Şah İsmayıl-Gülzar” kimi möhtəşəm dastanlar Azərbaycan hüduqlarından çıxaraq ümumən Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya ərazilərində də geniş yayılmış, eyni soydan olan türk xalqları ilə yanaşı, erməni, gürcü, osetin, tacik və s. etnosların folklor arealına yerləşmişdir.

XVIII-XIX yüzilliklərdə dastan yaradıcılığı əvvəlki tempini yavaş-yavaş azaltmış və dastan ifaçılığına diqqət artırılmışdır. Dastanların ayrı-ayrı aşiq mühitlərində dəyişikliklərə məruz qalaraq variantlaşması prosesi də əsasən bu tarixi mərhələdə getmişdir. XIX-XX yüzilliklərdə Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Şəmkirli Aşiq Hüseyn, Bozalqanlı Aşiq Hüseyn, Molla Cümə, Xaltanlı Tağı və başqa onlarla yaradıcı ustad aşıqlar zəngin poeziya irsi qoyub getsələr də, dastan yaradıcılığında elə bir ciddi keyfiyyət göstəricisi qazana bilməmişlər. Aşiq Ələsgər, Şəmkirli Hüseyn, Bozalqanlı Hüseyn ətrafında dastanvari söyləmə-rəvayətlər yaradılsa da, onlar dastanlaşma prosesi keçirə bilməmiş və orijinal dastanlara çevrilməmişlər. Bu tarixi mərhələdə ayrı-ayrı aşıqlar bir sıra dastanlar yaratsalar da, onlar lokal-məhəlli mövcudluq keçirmiş, kütləvilik qazanmadığından aşiq repertuarında möhkəmlənməmişdir.

Azərbaycan xalq dastanlarının ümumi sayı yüzdən yuxarıdır. Variantlar da nəzərə alınsa, bu say üç yüzə yaxın ola bilər. Dastanların ümumi sayından fərqli olaraq onların ayrı-ayrı aşıq mühitlərindəki sayı nisbətən azdır. Məsələn, Təbriz-Qaradağ aşıq mühitində yetmişə yaxın, Urmiya aşıq mühitində altmışdan yuxarı, Borçalı və Gəncəbasar aşıq mühitlərində əllidən çox, Şirvan aşıq mühitində otuz qədər dastan müşahidə olunur.

Aşıqların öz repertuarındakı dastanların sayı da, adətən, qırx-əlli hüdudlarında olur. Azərbaycan dastanlarının ümumi sayının daha böyük olmasına səbəb isə ayrı-ayrı repertuarlarda müxtəlif dastanların mövcudluğudur.

Azərbaycan aşıqlarının dastan yükü onların epik repertuarının əsasıdır. Repertuarın daşınması ustad-şagird ənənəsinə söykənir və sənət şəcərəsi xətti ilə davam edir.

Məmməd Hüseyin Təhmasib
Məhərrəm Qasımlı

USTADNAMƏ¹

Dəli könül, nə divanə gəzirsən?
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.
Düz çıxmaz ilqarı, əhdi-peymanı,
Hərcayıda namus, qeyrət, ar olmaz.

Sirr vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə,
Ot bitər kök üstə əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz.

Vəfalya əmək çəksən itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz,
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

Təklif olunmamış bir yerə varma,
Nər olmaz meydanda hər bığiburma,
Səryaqıb adama heç yaxın durma,
Xain çıxar, onda düz ilqar olmaz.

Xəstə Qasım² günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzircandı, gedən xocadı,
Sərv ağacı hər ağacdən ucadı,
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz.

Ustadlar ustadnaməni bir deməyib iki deyər, biz də deyək iki olsun,
düşmənin gözü oyulsun.

Yüz il də olasan bir bağa bağban,
Axır sərəncamı bağ sənə qalmaz.
Nə can qalar cəsədinin içində,
Nə də ki, cəsədin sağ sənə qalmaz.

Mərd olasan, bu meydanda durasan
Çox pəhləvanları yolda yorasan,
Yüz əlli minarə sən qurdurasan,
Heç birindən bir otaq sənə qalmaz.

Səməd³, deyilənə baxmaz, yerirsən,
Dağcan olsan qılcan qalmaz, ərirsən,
Daş altında, torpaq üstə çürürsən,
Axır sümüklərin sağ sənə qalmaz.

Ustadlar ustadnaməni iki yox, üç deyərlər, biz də deyək üç olsun,
düşmənlərin ömrü puç olsun.

Namərdinən mərddən xəbər söyləyim,
Namərd öz könlündə mənlik davalar.
Mərd olan al geysə, yekəlik bilməz,
Namərd şilə geysə, xanlıq davalar.

Ayıb olmaz mərdin heç nərəsində,
Əslində, bətnində, nə zərrəsində,
Namərd çovuş olsa kənd arasında,
Gedər o, divandan donluq davalar.

Cumanın⁴ göftarı arifə busat,
Mərdinən dolanmaq asandı, asand,
Namərdin əlinə keçsə bir fürsənd,
Qəpiyin yerinə onluq davalar.

Ustadlar belə deyirlər ki, baş Xudafərin⁵ körpüsü ilə Araz-Kür qovşağı arasında Araz boyu yeddi yüz yetmiş iki ev yaşayırdı. Bunların içərisində bir çox bəylər, bəyzadələr var idi. Ancaq bunların hamısı Dirili Hüseynalı xana baxırdı. Hüseynalı xan çox arxalı, çox varlı, dövlətli bir xan idi.

Hüseynalı xanın atadan-anadan doğma Mirzalı xan adında bir qardaşı var idi. Mirzalı xan çox yumşaq xasiyyətli bir adam idi. Özünün də züryətdən heç nəyi yox idi. Qardaşlar nə qədər ki ataları sağ idi, bir yerdə yaşayırdılar. Elə ki ata öldü, Hüseynalı xan öz oğlanlarına arxalanıb, qardaşı Mirzalı xanı evdən çıxartdı. Atanın var-dövlətindən Mirzalı xana bir çürük cövüz də vermədi. Mirzalı xan hara əl atdısa heç bir yerə əli bənd olmadı. Axırda oturdu öz yoxsul daxmasında.

Günlərin bir günündə Mirzalı xan arvadını çağırıb dedi:

– Arvad, bütün bu işlər ona görə bizim başımıza gəldi ki, bizim züryətimiz, arxa-köməyimiz yoxdu. Deyirlər ki, el duası müstəcəb

olar. Bir qurban götür, gedək ocağa orada nəzir paylayaq, qurban kəsək, verək yetim-yesirə, bəlkə bir övladımız ola.

Sabahı Mirzalı xan nəzir-niyaz, bir dənə də karlı qurbanlıq götürüb getdi ocağa. Nəziri payladı, qurbanı da kəsdi. Allah-taala bunların qurbanını qəbul eylədi. Belə ki, bu işdən bir müddət sonra Mirzalı xanın bir oğlu oldu ki, on dörd gecəlik ay kimi. Mirzalı xana müjdə getdi. Mirzalı xan ac qarınları doyurdu, çılpaq əyinləri geydirdi. Sonra uşağa ad qoymaq istədilər. Bir ağıllı qoca kişi gəlib dedi:

– Oğlanın adını mən qoydum – Qurbani. Çünki, bunu qurbanla tapıbsınız.

Oğlanın adını qoydular Qurbani, tapşırdılar dayələrə. Tainki, uşaq yeddi yaşa çatdı, bir kamil molla tapıb uşağı tapşırdılar ona. Molla başladı uşağa dərs verməyə. Bir neçə ilin müddətində uşaq bütün elmlərdən baxəbər oldu. Belə ki, molla dərs deməkdən aciz qalıb, sifariş elədi ki: ey Mirzalı xan, Qurbaniyə daha elm kifayət elər. O, bütün elmləri sinə dəftər eləyib, açarını qoyub cibinə.

Bəli, Mirzalı xan mollanın xələtini göndərib, Qurbanini də evə gətirdi. Qurbani evdə yaşamağa başladı. Mirzalı xan da ki, onun üstündə nanə yarpağı kimi əsirdi.

Bir gün Qurbani qapıda durmuşdu, adamlara baxıb köksünü ötürürdü. Mirzalı xan onu bu halda görüb dedi:

– Ay oğul, camal səndə, kamal səndə, fərasət səndə, niyə köksünü ötürürsən?

Qurbani dedi:

– Dədə, qulaq as, sana bir ərzim var.

Mirzalı xan dedi:

– Nədi, xeyir olsun?

Qurbani dedi:

– Allah mal-dövlət verəndə bizə bircə öküz də verməyib ki, gedib yerdən-zaddan əkək, bir az azuqə qazanaq. Mən bu işə sirr qalmışam ki, niyə belə olur. Niyə biri varlı olur, biri kasıb olur. Biri mallı olur, biri malsız olur.

Mirzalı xan dedi:

– Oğul, mənim Hüseynalı xan adlı bir qardaşım var ki, bünövrədən qolu zorludu. Atamızdan qalan var-dövləti çəkib əlimdən alıb. Gücüm çatmır ki, ondan ata payı alam. Onun üçün də mən belə kasıb olmuşam.

Qurbani dedi:

– Dədə, məni əmimin yanına apar. Təvəqqə eləyim. Bəlkə bizə bir cüt öküz verə, biz də gətirib pərəkardan-zaddan əkək.

Mirzalı xan dedi:

– Oğul, o çox nainsaf qardaşdı. Mən rəva bilmirəm ki, sən ondan şey istəyəsən. İstəsən də sözünü yerə salacaq.

Qurbani dedi:

– Yox, dədə, sən məni apar, mən istəyim, qoy verməsin. Zərəri yoxdu.

Mirzalı xan naəlac qalıb dedi:

– Yaxşı. Gedək evinin yerini göstərim. Ancaq sana bir zəy də verməyəcək⁶.

Qurbani dedi:

– Sən məni apar, eybi yoxdu, qoy verməsin.

Mirzalı xan Qurbanini qabağına qatdı, aparıb öz qardaşı Hüseyinalı xanın evinə saldı, özü də kənardə dayandı. Hüseyinalı xan Qurbanini görəndə, baxdı ki, vallah, bir gözəl oğlan gəlib onun yanında dayanıb ki, misli-manəndi dünyada yoxdu. Öz-özünə dedi: “İnsanda da bu qədər gözəllik olarmı? Bu haradan gəlib çıxdı?”

Qurbani baxıb gördü ki, əmisinin evində çox varlı-karlı qonaqlar var.

Hüseyinalı xan üzünü çevirib Qurbanidən soruşdu:

– Bala, sən kimsən? Buraya nə mətləbə gəlmişən?

Qurbani dedi:

– Əmi, mən qardaşın oğluyam. Dədəmlə sənin yanına gəlmişəm.

Hüseyinalı xan dedi:

– Sənin dədən kimdi? Sən kimin oğlusan?

Qurbani dedi:

– Mənim dədəmi, niyə, tanımırısanmı? Sənin qardaşın Mirzalı xan.

Hüseyinalı xan bu sözləri eşidən kimi Qurbaninin gözlərindən öpüb, öz yanında əyləşdirdi və qardaşı Mirzalı xanı da yanına çağırıb dedi:

– Qardaş, sənin ki, belə oğlun var imiş, bəs bu vaxta kimi mana niyə demirdin? Uşağı da belə saxlayarlarmı? Tamam çılın-çılpaqdı ki...

Mirzalı xan dedi:

– Qardaş, xatirinə dəyməsin, səndə nə sifət görmüşəm ki, oğlumu da sənə tanış verəydim? Mən sənin yanına gəlmirdim, Qurbani zorla gətirdi.

Hüseynalı xan dedi:

– Bəs, oğlun nə mətləbə gəlib?

Mirzalı xan dedi:

– Özündən xəbər al, gör nə mətləbə gəlib. Mən heç zad bilmirəm.

Hüseynalı xan dedi:

– Oğul, nə diləyin var dilə! Qorxma, hər nə istəsən verəcəyəm.

Qurbani dedi:

– Dədəm səndən mənə ayrı cür sözlər danışıb. Onun üçün söz deməyə cürət eləmirəm.

Hüseynalı xan dedi:

– Dədənə fikir vermə! Söylə görüm, nə deyirsən?

Bu danışığ arasında yemək gəldi. Yedilər, içdilər, qurtarandan sonra Hüseynalı xan Qurbaniyə dedi:

– İndi sözünü deyə bilərsən.

Qurbani dedi:

– Əmi, bircə cüt öküz üçün gəlmişəm. Camaat hamısı əkin əkir. Biz ələcsiz boynuburuq qalmışıq. Yeməyə çörək tapmırıq. Bir boyun öküzümüz olsa yerdən-zaddan əkərdik.

Hüseynalı xan dedi:

– Mənim gözüm üstə! Sənə bir cüt öküz verdim.

Hüseynalı xan əmr elədi. Qurbaniyə bir cüt öküz verdilər. Qurbani öküzləri götürüb, sevinə-sevinə evlərinə gəldi. Gecəni yatdılar, sabahı Qurbani dedi:

– Dədə, mən yer əkməyə gedirəm. Sən də mənə çörək gətirərsən.

Qurbani öküzləri götürüb kövsənə gəldi, qoşub yer əkmək istədi. Amma öküzlər xam idilər, getmədilər ki, getmədilər. Hərəsi bir tərəfə çəkdi. Qurbani nə qədər çalışdı, nə illah elədi, əməl olmadı ki, olmadı. Axırda dedi:

– Allah ki, adamdan üz döndərdi, bəndənin verməyindən bir şey çıxmaz. Görünür ki, biz elə həmişə kasıb dolanacağıq.

Öküzləri açıb buraxdı. Özü də yıxılıb bir zağada yatdı. Qurbaninin göz evi örtüldü, könül evi açıq idi. Onun yuxusuna Gəncə şəhərində Ziyad xanın qızı Pəri xanım girdi. Pəri xanımın əlini Qurbaninin əlinə

verib, onları bir-birinə buta elədilər. Bu iki aşıq-məşuq yuxuda görüş-dülər, alışdılar, verişdilər.

Qurbani yatmaqda olsun, eşit Mirzalı xandan.

Mirzalı xan çaydan-çörəkdən götürüb Qurbaninin dalınca getdi. Ora Qurbani, bura Qurbani, – tapa bilmədi. Baxdı ki, çöldə bir keçəl dana otarır. Mirzalı xan onun yanına gəlib Qurbanini, öküzləri ondan soruşdu. Keçəl dedi:

– Əmi, oğlun o zağanın içərisinə girdi. Öküzlərin birini canavar yedi, biri də batlağa batıb öldü. Oğlunun da ürəyi keçib, qalıb zağada.

Mirzalı xan özünü yetirdi zağaya. Gördü Qurbani bərk yuxunun içindədi. Onun o tərəf-bu tərəfinə keçdi, çağırdı, amma çifayda – Qurbani ayılmadı ki, ayılmadı. Mirzalı xan keçəli də çağırdı, Qurbanini köməklə götürüb evə apardılar. Evdə də nə qədər elədilər Qurbanini ayıldı bilmədilər. Mirzalı xan çoxbilmiş, dünyagörmüş adamları çağırıb dedi:

– Siz bilərsiniz, mənim oğlumun dərdi nədi? Bu niyə yuxudan ayılmır?

Dedilər:

– Sənin oğlunun dərmini qarılar bilər. Onları çağır.

Mirzalı xan gedib ipək qarını da, köpək qarını da, napak qarını da çağırdı. Əvvəl-əvvəl napak qarı gəldi, Qurbaninin vəzmini* əlinə alıb dedi:

– Oy aman, bununku onnandı...

Dedilər:

– Qarı nənə, onnandı nədi? Nə danışırsan?

Qarı dedi:

– Belə qadanızı alım, onnandı ey!.. Çaydan keçəndə qurbağadan qorxub, ürək-göbəyi düşüb, dəli olub. Tez qaçım, qalxıb məni dalayacaq, mən də sizi dalayacağam, siz də başqalarını dalayacaqsınız, bir tufan qopacaq ki, ulax qovalayıb, keçi başı tutan qalmayacaq.

Qarını döydülər, çölə çıxartdılar. Köpək qarı irəli gəlib, Qurbaninin gözlərinin içərisinə baxdı, geri durdu, dedi:

– Ay aman, bunu tısağa dalayıb, qudurub. Qalxıb bu saat məni dalayacaq. Mən də sizi dalayacağam. Adamlar hamısı quduracaq. Tez başına kül ələyin ölsün.

* Nəbzini

Onu da döyüb qovdular. İpək qarı irəli gəldi. Qurbaninin biləyini əlinə aldı, bərk-bərk sıxıb dedi:

– Hə, vəzmi öz yerindədi. Sevda vəzmidi. Mirzalı xan, bunun sağ əli mənim əzizimin başına olsun. İki gün daha yatar layiməst, üçüncü gün qalxar, ya badəsindən söylər, ya sevgisindən. Üçüncü gün olanda bunun başına qırx qız-gəlin yığ. Qalxanda dərđini söyləyəcək.

Bəli, vaxt gəldi keçdi. Qurbani üçüncü gün ayılıb gördü ki, başına çoxlu qız-gəlin yığılıb, dedi:

– Ay dədə, xalxınkı buradadı, bəs mənimki haradadı?

Mirzalı xan dedi:

– Oğul, ölmüsən o dünyadan danış, sağsan bu dünyadan. Səninki, mənimki nədi?

Qurbani dedi:

– Dədə, bir başı limcə*, bir başı çömçə olsa, dərđimi sənə söyləyə bilərəm.

Dədəsi dedi:

– Oğul, bir başı limcə, bir başı çömçə nə deməkdi? Sən mənimlə lap qarğa dili danışırsan.

Qurbani dedi:

– Dədə, ona həm dəm, həm də qəm çömçəsi deyərlər. O gahdan dəmə çalar, gahdan qəmə.

Bəli, gətirdilər Qurbaniyə bir dənə saz verdilər. Qurbani sazı aldı əlinə, öpüb gözünün üstünə qoydu. Zilini zil, bəmini bəm eylədi, sinəsinə basıb görək nə dedi:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmışan, oyan dedilər.
Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Al, abi-kövsərdən⁷ iç, qan dedilər.

Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Ərənlər payinə sürtdüm üzümü,
Dindirdilər, haq söylədim sözüümü,
Doxsan min kəlməmə bəyan dedilər⁸.

Qurbani, batıbsan qəm dəryasına,
Ovçunun məskəni dağ arxasına⁹,

* Nimçə

Bir siyqəl versənə könlün pasına,
Aşiqi məşuqa qurban dedilər¹⁰.

Mirzalı xan dedi:

– Ay oğul, bir əməlli bizi başa sal, görək nə deyirsən? Biz sənin özündən heç zad başa düşmürük.

Qurbani atasının cavabında dedi:

– Dədə, qulaq as, bir ağız da deyim, bəlkə başa düşsən.

Aldı Qurbani:

Bir kimsənə gəldi mənim üstümə,
Yazılı şəninə ya minəl-əta!¹¹
İmam ola, damad-Əhmədi-Mürsəl¹²,
Doldurub camini eylədi əta.

Tərəhhüm eylədi abi-kövsərdən,
Onunçün keçmişəm can ilə sərdən,
İstədim mətləbim payı-Qənbərdən¹³,
Kəramət eylədi mənə bir buta.

Eşq əlindən namus-arım qalmadı,
Nə bir səbrim, nə qərarım qalmadı,
Qurbaniyəm, ixtiyarım qalmadı,
Dönmüşəm kamana, qəddimdi duta.

Mirzalı xan dedi:

– Hə, oğul, indi başa düşdüm. Sənə buta veriblər. Ancaq de görüm, butanı sənə harda veriblər və sən haraya gedəcəksən?

Qurbani dedi:

– Dədə, mən Gəncə şəhərinə gedəcəyəm. Gəncəli Ziyad xanın qızı Pəri xanımı mənə buta veriblər.

Mirzalı xan çox elədi, Qurbani razı olmadı. Axırda Mirzalı xan dedi:

– Oğul, səni heç bir yana buraxmaram gedəsən. Gedək əmin Hüseyinalı xanın öküzlərinin cəriməsini ver, sonra danışarıq.

Qurbani razı oldu. Hər ikisi Hüseyinalı xanın evinə getdilər. Hüseyinalı xan baxdı ki, Qurbani o Qurbani deyil. Bunun həm kamalı, həm də gözəlliyi qat-qat artıb. Özü də çiyində bir saz var. Mirzalı xan ağlayıb dedi:

– Sənin qolların sınısın, qardaş! Səni heç səxavət sahibi olmayasan!
Sən öküzləri verdin, bu apardı, ondan bəri bəlaya düşüb, dərd-azarını
bilmirəm.

Hüseynalı xan Qurbanidən dərini soruşdu.

– Əmi, qulaq as! Mən dərini dillə desəm, dilim yanar, sazla deyim.

Aldı Qurbani:

Haqqım əmr eylədi, gəldim dünyaya,
Gözüm açdım, mayıl oldum o burca.
Arif oldum, haqq kəlamın oxudum,
Əlif qəddim dal yazılmış o burca¹⁴.

İsmin xəbər aldım, dedi Vəlidi,
Göydə gözən Cəbrayıldı, Pəridi,
Qarıçısı şahı-Mərdan Əlidi,
Məhəmməd meraca gedər o burca.

Qurbani der, arayıban tapmışam,
Qırqlar məclisindən bir pəy qapmışam,
Kəbədisə mən də birin yapmışam,
Min könüldən bir yol gedər o burca.

Mirzalı xan dedi:

– Qardaş, öküzlərini öldürüb. Bunu heç hara buraxma, getsin. Deyir,
bilmirəm, yuxuda mənə badə içiriblər, buta veriblər, gedəcəyəm buta-
nın dalınca.

Hüseynalı xan üzünü Qurbaniyə tutub dedi:

– Oğul, de görək o nə butadı? Nə badədi?

Qurbani dedi:

– Əmi, bu saat deyim.

Qurbani sazi kökləyib dedi:

Könül qalxdı Bərdə sarı yeridi,
Orda bir şəhər var, adı Gəncə hey...
Gözəlləri, məhbubları, xubları
Xub batıblar mala, mülkə, Gəncə hey...

Qurbani bu bəndi qurtaran kimi atası bir odun parçası götürüb,
basdı döşünə, dedi:

– İndi ki, belə oldu, qoy bir neçəsini də mən deyim.

Aldı Mirzalı xan:

Başına döndüyüm gülüzlü oğul,
Dərd çəkməyə heç kim olmaz mənçə, hey!
Gözəl sevib, abdal olub çaşıbsan,
Tayın yoxdu soltanca hey, xanca hey!

Aldı Qurbani:

Qarıncalar yuvasını qayırdı,
Gözəl kəklik balaların doyurdu,
Fələk vurdu gözü yaşlı ayırdı,
Aram düşüb nazlı yardan gencə hey!

Aldı Mirzalı xan:

Yatmaq üçün gözlərinin xabı var,
Dərd çəkməyə mən yazığın tabı var,
Hər adamın tayı, tuşu, babı var,
Tutmaq olmaz hər yetənlə pəncə hey!

Aldı Qurbani:

Qurbani dər, vüsalına ermədim,
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim,
İran gəzdim, Turan gəzdim görmədim
Gözəllikdə, məhbubluqda onca hey!

Aldı Mirzalı xan:

Mirzalıyam, əldən getdi varımız,
Kimlər çəkər namus ilə arımız,
Çünki olduq xeyrə, şərə yarı biz,
Gəlsən bölək, borcu sənnən təcə hey!¹⁵

Camaat hamısı Mirzalı xana minnət-sünnət eyləyib dedilər:

– Əşi, Qurbani haqq aşığı olub. Qoy məşuqunun dalınca varsın
getsin. Ümid var ki, Pəri xanımı götürüb qayıdar.

Hüseynalı xan dedi:

– Qardaş, Qurbani ilə işin olmasın. Qoy getsin. İnşallah, genə salamat qayıdar. O, haqq aşığıdı. Başından bir tük əskik olsa, mən zəmin. Mirzalı xan oğlunun üzündən-gözündən öpüb ağlaya-ağlaya dedi:
– Oğul, gəl bu daşı ətəyindən tök, məni başıkəsik qoyub getmə. Qurbani başını bulayıb, sazı sinəsinə basdı, sazla ona cavab verdi.

Aldı Qurbani:

Ey ata, can gedib, qalıbdı nəfəs,
Bu nişanda belə yarı görmüşəm.
Bunca ki, gözəli tapmadı könül,
Ah çəkibən intizarı görmüşəm.

Gözəllikdə kimsə yoxdu təhrində,
Onunçün çəkirəm yarın qəhrin də;
Nə İran, nə Turan, Gəncə şəhərində
Canlar alan o nigarı görmüşəm.

Ay ata, sən məni etmə günahkar,
Bəsdı, bunca nə elərsən ahü-zar?
Qurbani der, əldən gedib ixtiyar,
Xublar şahı o sərdarı görmüşəm.

Atası çar-naçar razı oldu. Qurbani camaatla, atası ilə qohum-qardaşı ilə, əmisi ilə əltəmən edib ayrıldı, Gəncə şəhərinə tərəf getməyin binasını qoydu. Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, Saleh Sövdəyər adında bir adama rast gəldi. Saleh Sövdəyər ondan soruşdu:

– Oğul, haradan gəlib, haraya gedirsən?

Qurbani dedi:

– Əmi, kandan gəlib, məkana gedirəm.

Saleh Sövdəyər soruşdu:

– Sən bir tikə uşaqsan. Nə bilirsən kan nədi, məkan nədi?

Qurbani ona dedi:

– Əmi, kan bu dünyadı, məkan o dünyadı.

Saleh Sövdəyər dedi:

– Sən bu səfəridən məni halı elə görüm hara gedirsən?

Qurbani aldı, görək ona nə cavab verdi:

Əvvəl başdan yerim biməkan oldu,
Görünür gözümə haralar mənim.
Əyyub kimi sinəm şanbaşan oldu¹⁶,
Göründü gözümə yaralar mənim.

İslam olan məzhəbimiz şərifdi,
Dərdli olan bu odları görübdü,
Ala gözlü bir dilbərim gedibdi,
Şahi-Mərdan gəlsə çaralar mənim.

Əvvəl başdan qara gəlibdi yazı,
Kimdi olsun bu dünyadan irazı?!
Məhəmməddən bizə qalıbdı yazı,
Qurbaniyəm, işim aralar mənim¹⁷.

Saleh Sövdəyərin buna çox yazığı gəlib dedi:

– Oğul, mən istəyirəm səni bu yoldan qaytaram. Sənin kimi ağıllı, kamallı oğlanın bu qorxulu yola getməyi yaxşı deyil. Məgər bir adam olmadı ki, səni buraxmaya? Sən gəl bu daşı ətəyindən tök, bu yoldan qayıt. Get öz yerində birinin qızını al. Nə çox gözəl. Gəncə hara, bura hara? Yoldaca itib öləcəksən. Mənim sözümə baxsan ziyan çəkməzsən, gözəllərdən birini seçib alarsan.

Qurbani ona cavab verdi:

– Əmi, üz vurma! Mən qayıda bilməyəcəyəm.

Saleh Sövdəyər ona bir kağız yazıb verdi, dedi:

– Çünki qayıtmırsan, Arazın qırağındakı ev mənim əmim oğlunun evidi. Adamları Arazdan o taya keçirir. Al bu kağızı, ona ver, sənə kömək elər.

Qurbani ondan kağızı aldı, xudahafizləşib özünü yetirdi Arazın qırağına, Mustafa adlı bir adamın yanına. Saleh Sövdəyərin verdiyi kağızı ona verdi. Mustafa baxdı ki, bu elə bir oğlandı ki, qüdrətin qələmi çuşa gələndə əvvəl qələmini buna çalıb. Məgər bunun yiyəsi yoxmuş, nə imiş ki, belə gözəl uşağı çöllərə buraxıb. Dünyanın altında mənim gözü-mün ağı-qarası bircə qızım var, kaş onu alaydı, başqa yerə getməyəydi.

Qurbani dedi:

– Əmi, mən tələsiyirəm. Məni tez Arazdan o tərəfə keçir. Uzaq səfərim var.

Görək Mustafa ondan nə cür əhval-pürsan olur, Qurbani nə cür cavab verir.

Aldı Mustafa:

Cavan oğlan, nə məkandan gəlirsən,
Səbəb nədi, de, düşmüşən çölə sən?
Gözəl sevib, abdal olub çəsmisan,
Mən baxıram, nəbələdsən yola sən.

Aldı Qurbani, cavabında görək nə dedi:

Başına döndüyüm, ay pirü qoca!
Bir Pəri salıbdı çöllərə məni,
Nə günüm güzündü, nə gecəm gecə,
Bir Pəri salıbdı çöllərə məni.

Aldı Mustafa:

Mal istəsən dövlətim var, varım var,
Namusum var, qeyrətim var, arım var.
Oğul olsan, gözüm üstə yerin var,
Bir qızım var, ona həmdəm olasan.

Aldı Qurbani:

Xəbər alsan, budu sözüümün düzü,
Sızıldayır yaram, səpmə gəl duzu,
Cavad xan bacısı, Ziyad xan qızı,
O Pəri salıbdı çöllərə məni.

Aldı Mustafa:

Mustafa bil, ilqarında bütündü,
Yeri, oğul, mənzilinə yet indi,
Axtarıb Pərinə tapmaq çətindi,
Duam budu: sevdiciyin alasan.

Aldı Qurbani:

Qurbaninin dərdi olub ziyada,
Allahı çağırıram yetişər dada,
Bir gözəl seçmişəm fani dünyada,
O Pəri salıbdı çöllərə məni.

Mustafa tacir baxdı ki, Qurbaninin butası var. O, haqq aşığıdı. Onu yoldan qaytarmaq olmaz. Ona xeyir-dua verdi, kömək edib, Arazdan keçirdi, yola saldı.

Qurbani günə bir mənzil, tainki gəlib Bərdə şəhərinə yetişdi. Qəzara Aşiq Valeh də Bərdədə idi. Qurbanini görüb əhval soruşdu. Qurbani başına gələni Aşiq Valehə söylədi. Aşiq Valeh dedi:

– Nə cür aşıqsan? Mana bir bağlama söylə görüm haqq aşığısan, yoxsa qondarma aşıqsan? Əgər haqq aşığı olsan, xeyir-dua edərəm gedərsən, muradına çatarsan.

Qurbani bildi ki, ustad aşıqların ağzı faldı, onlar xeyir-dua versə, səfər uğurlu olar. Ona görə də sazı döşünə basıb, ona üç qatar söz oxudu¹⁸.

Aşiq Valeh onun sözlərini çox bəyəniib, alnından öpüb dedi:

– Doğrudan da haqq aşığısan. Get, Allah işinə fəvəc versin!

Qurbani Aşiq Valehdən ayrılıb, Bərdə şəhərinin ucqarı ilə gedirdi, birdən bir toy səsi eşitdi. Düz toy olan yerə getdi. Burada toy məclisini keçirən Aşiq Saleh adlı bir adam idi. Adamlar Qurbanini əlində saz görüb, yuxarı başa dəvət elədilər. Bu, Aşiq Salehə ağır gəldi. İstədi Qurbanini qovsun, camaat yerbəyerdən dedi:

– Xeyr, aşığı qovmaq olmaz. Qoy o da oxusun.

Aşiq Saleh dedi:

– Dərya olan yerdə qətrə nə qələt elər? O mənim qabağımnda nə deyəcək? İndi oğuldu, dediyim sözə cavab versin.

Aldı Aşiq Saleh:

Get dolangilən, xamisən hələ,
Püxtə olmağa çox hünər gərək.
Mürği-qafilə həməzban olub,
Dövrə qalxmağa balü pər gərək.

Qurbani başını bulayıb güldü, dedi:

– Aşiq, qabağındakını uşaq hesab eləmə! İndi qulaq as gör, mən nə deyirəm. Səni saz dilləndirir. Sən sazı dilləndirmirsən.

Aldı Qurbani:

Dost bizi buyurdu xidmət şərifə,
Dedik ki, baş üstə, kafü lamü kaf!

Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim,
Çoxların eləyib həyyü lamü kaf.

Aşiq Saleh Qurbaninin bu oxumağının qabağında qaldı gözlərini
döyə-döyə. Camaat yerbəyerdən qışqırdı:

– Aşiq deyən yaxşıdı. Aşiq, dalın de gəlsin!

Aldı Qurbani:

Sidqi dürüst olan yetişər haca,
Kimsə də kimsəyə etməz iltica,
Peyğəmbər ki, qədəm basdı meraca,
Pişvazinə gəldi mimü lamü kaf.

Mehdi görər qoşununun sanını,
İnsan üçün qurar haqq mizanını,
Bir gün alar Qurbaninin canını,
Bir gözləri cəllad kafü lamü kaf¹⁹.

Aşiq Saleh Qurbaninin sözlərini eşidəndə başı taqqıldadı, qulaqları
cingildədi. O, ömründə belə sözlər eşitməmişdi. Çölə çıxmaq bəha-
nəsi ilə adamların dal tərəfindən yayınıb, başmağının bir tayını da
qoyub, bayaq məclisi buraxıb qaçdı. Hay-küy düşdü. Adamlar içəri-
sində çaxnaşma oldu. Dedilər:

– Aşiq Saleh qaçıb. Aşiq, xahiş edirik bir neçəsini də deyəsən.

Qurbani həzaratın sözünü sındırmadı. Sazı döşünə basıb görək nə
dedi:

İbtida eyləyib girdim meydana,
Aşıqlar ustadı, görün, handadı?
Pünhanı dərdlərim çoxdu canımda,
Dürr-gövhərlərim hələ kandadı.

Nazlı yar əlindən sinəsi dağam,
Sürəyya tək yatmamışam, oyağam,
Şahindən ayığam, qazdan sayağam,
Dü çeşmim gözləyir, sübhü dandadı.

Mənə badə verib Həzrət Əli,
O nə ki, buyurub demişəm: – bəli.
Qurbaninin fikri, zikri, xəyali,
Axır ki, mətləbi Pəri xandadı²⁰.

Qurbanini o gecə qonaq eləyib, çox hörmət elədilər. Səhər açıldı. Qurbani camaatla xudahafizləşib, buradan yola düşdü, ta ki, gəlib bir bostana çıxdı. Bostançıdan bir yemiş aldı. Oturub yemişi yedi. İstədi durub getsin, bostançı dedi:

– Oğul, gəl mənə oğul ol, burada bostan, bağ becərib dolanaq. Aşıqlıqdan nə qazanacaqsan ki, sazı çiyinənə salıb, kəndbəkənd gəzirsən?

Qurbani başını bulayıb ona cavab verdi:

– Əmi, mən kəndbəkənd gəzən aşıqlardan deyiləm. Mənimki başqadı. Qulaq as, bir neçəsini deyim. Onda bilərsən.

Aldı Qurbani:

Başına döndüyüm, ay Pərizadə,
Can içində cana vermərəm səni.
Neynirəm bostanı, neynirəm bağı,
Yüz bağı bostana vermərəm səni.

Dağlarda maralsan, çöllərdə ceyran,
Ordubad, Naxçıvan boyuna heyran,
Tamaşaya gələr cəmi Gülüstan,
Küllü Dağıstana vermərəm səni.

Qurbani der, can içində can gələ,
Yaş yerinə gözlərimdən qan gələ,
Camalın görməyə Süleyman gələ,
Təxti-Süleymana vermərəm səni.

Bostançı bunu belə görüb dedi:

– Sən eşqdən, qızdan, gözəldən danışırısan. Səndən mənə oğul olmaz. Get Allah-taala işinə fərəc versin!

Qurbani bostançı ilə xudahafizləşib, oradan keçdi. Mənzil aldı, daban bərkitdi, ta ki, gəlib Gəncə yaxınlığında, şeyx gümbəzinin yaxınına çatdı²¹. Qurbani əvvəl-əvvəl böyük Şeyxin qəbrini ziyarət elədi. Üzünü Şeyxin qəbir daşına sürtdü. Sonra Şeyxin gümbəzində oturub bir az dincəlmək istədi. Bir də gördü, budu, üç dərviş peyda oldu. Dərvişlər gəlib Qurbaniyə salam verdilər, əleyk alıb əyləşdilər, Qurbanidən xəbər aldılar:

– Oğul, haralısan? Haradan gəlib, hara gedirsən? Deyəsən, qərrib adama oxşayırsan.

Qurbani dedi:

– Əmi, Gəncə şəhərinə gedəcəyəm. Burada Şeyxin qəbrini ziyarət eləyirəm.

Dərvişlər bir-birilə himləşdilər ki, biz axşama kimi boğazımızı yırtırıq, beş şahı qazana bilmirik. Bizə hörmət qoyan yoxdu. Camaat aşıqlara hörmət qoyur, çox pul verir. Gəlin bunu da özümüzə yoldaş eyləyək. Elə ki gəzdik, dolandıq, qazandıq, sonra da başını batırıq, pulları götürərik. Bunlar bu fikri eləməkdə qalsınlar, sizə xəbəri kimdən verim, Pəri xanımın əmisi oğlu Mahmud bəydən.

Mahmud bəy o günü şikara çıxmışdı. Ov gözə-gözə gəlib Şeyxin qəbrinin yanına çıxdı. Baxdı ki, Şeyxin qəbrinin üstündə bir dəstə dərviş, içərilərində də bir aşıq var. Mahmud bəy çox sevindi ki, bunu bir az oxutdurub keyfimizi açırıq. Çünki şəhərdə Qara Vəzir çalıb-çağırmağı qadağan eləmişdi. Elə Mahmud bəy bu fikirdə idi ki, bu tərəfdən dərvişlərdən birisi Qurbaniyə dedi:

– Oğul, gəl sən də bizim oğlumuz ol. Bir yerdə kəndlərə gedək, məclis keçirək, pul qazanaq.

Qurbani haqq aşığı idi. O saat başa düşdü ki, dərvişlər onu aldatmaq istəyirlər. Dedi:

– Baba dərvişlər, aman verin sazla bir neçə söz deyim, sonra eybi yoxdu, yoldaş olarıq. Mən də çölçü, siz də çölçü.

Aldı Qurbani:

Fənd eləmə, felli dərviş,
Belə kar eyləmək olmaz.
Yıxıban könül evini,
Mürğü zar eyləmək olmaz.

Mahmud bəy aralıdan qulaq asırdı. Gözlədi ki, görsün aşıq gerisini nə cür deyəcək.

Aldı Qurbani gerisini:

Söylə dərdin bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə;
Hər üzünə gülənlərə
Etibar eyləmək olmaz.

Qurbaniyə gətir məzə!
Dərd üstündə dərdim təzə.
Dərd biləni dərd bilməzə,
Giriftar eyləmək olmaz²².

Söz tamama yetən kimi Mahmud bəy atını dərvişlərin üstünə sürüb dedi:

– Tez deyin görüm, bu aşığa nə deyibsiniz ki, o belə oxuyur? Siz aşığa bir söz deməsəniz, aşıq elə sözləri oxumazdı. Hərgah düzünü deməsəniz hamınızı qıracağam.

Dərvişlər dedilər:

– Vallah, biz heç zad deməmişik.

Mahmud bəy Qurbanidən soruşdu:

– Bu dərvişlərin ki qalsın, indi, aşıq, sən de görüm, haralısan, adın nədi?

Qurbani dedi:

– Qaradağlıyam, adım da Qurbanidi.

Mahmud bəy dedi:

– Düzün de görüm, o dərvişlər sənə nə dedilər ki, sən o sözləri oxudun?

Qurbani dedi:

– Xan sağ olsun, onlar fikirləşdilər ki, məni işlətsinlər, sonra da öldürüb qazandığını özlərinə götürsünlər.

Mahmud bəy dedi:

– İndi mən onların başına oyun gətirim, sən də tamaşa elə. Bu saat onları atın quyruğuna bağlayıb, bu düzü biyabanda parça-parça eləyəcəyəm.

Qurbaninin insafı qəbul eləmədi. Onları Mahmud bəyin əllərindən alıb dedi:

– Qoy çıxıb varıb getsinlər. Necə deyərlər, yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidi, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidi.

Bəli, Qurbani dərvişləri Mahmud bəyin əlindən alıb buraxdı. Mahmud bəy dedi:

– İndi, ay aşıq, bir neçə ağız oxu, əgər xoşuma gəlsə, səni öz evimdə saxlayıb, nə mətləbin var yerinə yetirəcəyəm.

Qurbani sazı döşünə basıb, Mahmud bəyin qulluğunda görək nə dedi:

Yerlə göy yoxkən bir nəzər qıldı,
Əritdi gövhəri, dürr eylədi şah...
Yox yerdən aləmi bərqərar etdi,
Cismini qəndildə nur eylədi şah.

Gətirdi kəlamı cümlə-cahana,
Qırqları göstərdi əhli-ürfana.
Peyğəmbər xitabın gətirdi dəhana,
Həbibin söhbətin şur eylədi şah.

Dirili Qurbani, götür, din indi!
Boynundadı məhəbbətin kəməndi.
Dərya üstə oynadırdı səməndi,
Özün Cəbrayılə pər eylədi şah²³.

Mahmud bəy dedi:

– Aşiq, sən çox yaxşı oxuyursan. Özün də çox kamil adama oxşayırsan. Ölüncə mən sənə xidmət eləyəcəm. Ancaq mənim Pəri xanım adlı bir əmim qızı var. Gəncə xanı Ziyad xanın qızıdır. Özü də dünya gözəlidi. Gəncədə bir əzazil vəzir var ki, adı Qara Vəzirdi. Bu vəzir Pəri xanımı öz oğluna almaq istəyir. Oğlu da bir axmağın biridi. Amma hamı Qara Vəzirdən qorxur. Onun qorxusundan bir aşiq oxuyanda Pəri adı çəkə bilməz. İndi mən səni evə aparacağam. Ancaq sənə bir şərt kəsirəm. Mənim evimdə oxuyanda gərək elə şey oxuyasan ki, içəri-sində Pəri sözü olmaya. Əgər Pəri adı çəksən, Qara Vəzir səni də öldürər, mənim də nəslimi kəsər.

Qurbani dedi:

– Yaxşı, şərtlərinə əməl elərəm.

Mahmud bəy dedi:

– Mən deyən kimi oxusan, altımdakı kəhər atı da, bir yaxşı saz da sənə verib, səni dünya malından qəni edəcəyəm. Sənə çox quşum qonub, məhəbbətim yapışıb, indi gəl evə gedək.

Mahmud bəy Qurbanini ata mindirdi, evə gətirdi. İndi sizə kimdən xəbər verim, Pəri xanımdan.

Pəri xanım həmin axşam yatıb aləmi-vəyğada gördü ki, butası Qurbani Gəncəyə gəlib. Yuxudan sərsəm ayıldı. Çağırdı başında olan qızları, dedi:

– Qızlar, şəhərə düşün! Bu boyda, bu buxunda bir oğlan şəhərə gəlib. Kim onun yerini öyrənib mənə xəbər gətirsə, boyunbağımı ona verəcəyəm.

Qızlardan Mələksuma adlı biri yaman gəzəyən idi. Şəhərdə hər nə olsaydı o saat bilərdi. O dedi:

– Mən bu saat onun yerini öyrənib sənə deyərəm.

Mələksuma bütün şəhəri gəzdi, Pəri dediyi boyda-buxunda oğlan görə bilmədi. Qız öz-özünə fikirləşdi: “Yaxşı, mən Mələksuma olam, şəhərə bu sifətdə adam gəlsin, mən onu tapmayam? Bu olası iş deyil”.

Bu fikir ilə evə gəlirdi, Mahmud bəyin qapısından baxanda gördü ki, Pəri xanım söylədiyi nişanda oğlan budu buradadı. Dedi: “Mənim qıçım sınısın. Mən hər yeri gəzmişəm, niyə buraya girməmişəm?”.

Sevinə-sevinə Pəri xanımın yanına gəldi. Pəri xanım onu görə kimi dedi:

– Ay qız, Mələksuma, bu gün mənim gözlərimin kökü saraldı, ürəyim partladı, de görüm nə xəbər gətirmisən?

Mələksuma dedi:

– Xanım, əvvəl-əvvəl müjdəmi ver, sonra deyim. Verməsən demərəm.

Pəri xanım boyunbağını çıxarıb ona verdi.

Mələksuma gülüb dedi:

– Bunla uşaq aldadırsan?.. Üzüyüm yoxdu, qızıl üzük də ver, sonra deyim. Başmağım yoxdu, başmaq da ver sonra deyim. Dədəmə də bir dəst paltar, anama da bir çəpkən al, sonra deyim.

Pəri xanım onun dediklərinin hamısını verdi.

Mələksuma gülə-gülə dedi:

– Xanım, sən dediyin oğlan Mahmud bəyin evindədi. İlahı, o kimin yarı olacaqsa, bəxtəvər onun başına.

Pəri xanım çox sevindi. Axşamı salıb, bir dəstə qızla gedib Mahmud bəyin evinə girdi, aynanın qabağında dayandı. Bunlar aynaya baxan zaman Mahmud bəy üzünü Qurbaniyə tutub dedi:

– Aşiq, başına dönüm, Şeyx gümbəzində sənə tapşıracağımı yadımdan çıxartma, bir neçəsini oxu, ürəyimiz açılsın.

Qurbani sazı götürüb kökləməyə başladı. Pəri xanımın bir dəstə qızla gəlməyi ona əyan olmuşdu. Sazı sinəsinə basıb görək nə dedi:

Ay ariflər, bu dünyanın üzündə
Təzəcə açılan güllər sevinsin!
Başı ağ ləkəli, gülgöz yanaqlı,
Telləri dağdan yellər sevinsin!

Bu vaxt Pərinin üzünə yel dəyib, onun tellərini dağıdırdı. Onun üçün də Qurbani bu sözü deyirdi.

Qurbani aldı gerisini:

Gəlsin bahar fəslı, açılısın yazlar,
Göllərə tökülsün ağ quba qazlar;
Bəynişan oğlanlar, şahzadə qızlar,
Onlarla danışan dillər sevensin!

Qurbani der mən yemərəm narıncı,
Yar yara baxarmı belə zarıncı?
Almanı, heyvanı, narı, turuncu,
Onları oynadan əllər sevensin!

Mahmud bəy dedi:

– Ay aşiq, yaxşı oxudun, bir də oxu! Canla-başla hər nə istəsən xələtini verəcəyəm.

Qurbani dedi:

– Nə deyirəm, oxuyum da.

Aldı Qurbani:

Bir pərzad görmüşəm sizin ellərdə,
Çün cismü canımın namıdarıdı;
Günəş nişanəli, qəmər misallı,
O cahan xubinin cülvədarıdı.

Dost bilsə yarının gəldiyin, neylər? –
Yar yolunda qara bağrını teylər;
Nəsihət qəməzənə ver ki, qan eylər,
Gözəllər şuxinin sitəmkarıdı²⁴.

Mahmud bəy dedi:

– Aşiq, çox yaxşı oxuyursan. Ancaq nəbadə-nəbadə Pəri adı tutasan.

Pəri xanım kənardan qulaq asırdı. Mahmud bəyin bu sözünü eşidib güldü. Qurbani Pəri xanımın güldüyünü görüb, sazı döşünə basdı, dedi:

Cəbinin təcəlla, cəmalın günəş,
Küllü şeyün halik – Allah deyibdi²⁵.
İki qabi-qovsun, qürrətüleynin²⁶,
Bilmirəm qanıma nə susayıbdı.

Təbəssüm eyləyir hərdən nazənin,
Mərifət anlayıb, mənasın bilin;
Ya müşk-ənbərdir siyah kakilin,
Ya şəbi-yəldadı, ya rəqayibdi²⁷.

Elmin mədənisən, kərəmin kanı,
Sənsən bu dünyanın dari-ımanı;
Qurbani, bədi, sən həddini tanı,
Mələyik üzünə durma, ayıbdı!

Qurbani oxumağını qurtaran kimi, Pəri xanım gedib lap pəncərənin qabağında dayandı. Qurbani dövrən sürürdü, saz döşündə oynayırdı. Gözünü çevirib gördü ki, Pəri xanım pəncərənin lap qabağına gəlibdi. Qurbani onu görcək, ürəyi cuşa gəldi, sazı sinəsinə basıb, görək nə dedi:

Gecə-gündüz vaxtı-bivaxt ağlaram,
Çəşmim yaşı ceyhun olur, sellənir.
Yaz mövsimi bülbül dil-dil ötəndə
Bağ-bağçalar nərgizlənin, güllənin.

Qayıtmaq istəməz gözüm gözəldən,
Qayıtsa artırar dərdim təzə əldən*,
Ellərdə qaydadı ruzi-əzəldən,
Gözəllərin şamaması əllənin.

Mərd odu ki, işin tuta mərdilən,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən,
Rənz anlayan, söz düşünən, dərd bilən,
Aləmlərdə şöhrətlənin, bəllənin.

Könlüm tələb edib, axtarar yarın,
Xalq içrə zay eylər namusun, arın;
Yar yarına gündə olsa məqarün,
Könülü şad olur, ruhu tellənin.

Qurbaniyəm, dərd çəkmişəm nəhanlar,
Xəyalım sevməkdi sən tək cananlar;
Yanaşsa üzünə müştəq dəhanlar,
Nəfəs dəyər, cığaları yellənin.

* Yenidən, bir daha

Dövrən qurtardı. Pəri xanım da qayıdıb evlərinə getdi, qızlara dedi:
– Qızlar, muradımı aldım. Allah sizi də muradınıza yetirsin. Qurbaninin üzünü gördüm.

O biri tərəfdən Mahmud bəy də Qurbaniyə dedi:

– Qurbani, axı mən sənə demişdim ki, Pəri adı tutmayasan. Sən genə də şərti pozub, Pəri adı tutdun.

Qurbani dedi:

– Ay Mahmud bəy, vallah sözün qafiyəsi gəlmədi. Onun üçün qafiyə yerinə dilim dolaşdı, bir Pəri sözü işlətdim. Məni bağışla, ta demə-rəm. Amma burası var ki, mən dediyim Pəri göydəki Pərilərdəndi.

Bəli, yatdılar, sabah açıldı. Mahmud bəy dedi:

– Oğul, mən bazara çıxacağam. Nə təmənnan varsa, məndən istə. Xoşuma gəlirsən. Ölüncə səninlə dostam.

Qurbani dedi:

– Səndən heç bir şey istəmirəm. Dünya malı mənə lazım deyil. Ancaq mənə bir adam qoş, gedim sazbənddən bir saz alım.

Mahmud bəy dedi:

– Kəndlərdə mənim yaxşı dostlarım var. Gəl sənin əlinə kağız verim, get kəndlərdə aşıqlıq elə! Səni burada saxlamağa qorxuram. Gəncədə Dədə Yediyar adlı bir aşiq var, eşidər, sazını əlindən alıb, özünü də dustaq elər. İndi səni sazbəndin yanına göndərəcəyəm. Saz alıb, tez kəndlərə çıxarsan.

Qurbani dedi:

– Yaxşı, bəy, sən məni sazbəndin yanına göndər, sonrasını asandı.

Mahmud bəy ona bir adam qoşub dedi:

– Apar bunu sazbənd usta Bədəlin yanına. De ki, buna bir yaxşı saz versin.

Mahmud bəy qoşan adam Qurbanini sazbənd usta Bədəlin dükana gətirdi. Salamməleyk, əleykəssəlamdan sonra Qurbani ona dedi:

– Usta, mana elə bir saz ver ki, öz-özünə süxənvərlik eləsin.

Ustanın buna acığı tutub dedi:

– Yox, sənə elə bir saz verim ki, gedib özü pul qazansın, gətirib səni də saxlasın. Bu bir tikə uşağın danışıdığı sözə bax.

Qurbani dedi:

– Usta, niyə acığın tutur. Bax, o asılan sazı istəyirəm.

Usta qəzəblənib dedi:

– Dədə Yediyar kimi usta aşiq o sazı çala bilmir, indi sən çalacaqsan? Get hələ ağzının qatığını sil!

Qurbani dedi:

– Sən o sazı mana ver, gerisi ilə işin yoxdu.

Usta Bədəl sazı alıb acıqlı-acıqlı Qurbaniyə verib dedi:

– Al, əgər bu sazı dindirə bilsən, pulsuz sənə bağışlaram, dindirə bilməsən, vay sənin gününə!

Qurbani sazı alıb döşünə, zilini zil, bəmini bəm eylədi, saz süxən-vərlik eləməyə başladı. Usta Bədəl bunu görəndə lap heyran qalıb dedi:

– Oğul, o sazı sənə bağışladım. Əhsən sənin fərasətinə. Amma götür kirimişcə buradan get. Yoxsa Dədə Yediyar eşidər, aşına zəhər qatar.

Qurbani dedi:

– Yox, usta, anam məni elə öyrətməyib. Sazı kirimişcə apara bilməyəcəyəm. Bir neçə bənd sənin üçün oxuyacağam, sonra aparacağam.

Usta Bədəl nə qədər elədisə, Qurbani razı olmadı. Götürsün görək, ustaya nə deyir:

Usta, bir qız sevdim sizin diyarda,
Cəmi gözəllərin o sərdarıdı;
Maşallah, aydı, həm gündü şöləsi,
Mömin kimsələrin səbəbkarıdı.

Usta Bədəl dedi:

– Oxumağına yaxşı oxuyursan, amma birdən huri-Pəri adı çəkib mənim evimi yıxarsan ha!.. Sən allah, o adı çəkəcəksənsə oxuma, kirimişcə get!

Qurbani dedi:

– Qorxma, mən Pəri adı-madı çəkməyəcəyəm.

Aldı Qurbani gerisini:

Canan bilsə gəldicəyim, can eylər,
Canın dost yolunda ərğəvan eylər.
Qaşı cəllad, qəməzləri qan eylər,
Mələklər şahinin sitəmkarıdı.

Mənim dərsim əlifdədi, beydədi,
Bir gözəl sevmişəm, cana faydadı,
Desələr: Qurbani, bu nə sevdadı?
Söylə: bir Pərinin yadigarıdı.

Usta Pəri adını eşidən kimi dəxilin dalından çıxıb, Qurbanini itələyə-itələyə bayıra çıxartdı ki:

– Ay qardaş, məni qana calamaq istəyirsən? Mənlə qardaş ki olma-yacaqsan? Yeri get. Bir bölük çolma-çocuğum var, başımı kəsdirib düzlərdə qoyarsan.

Qurbani birtəhər qapının yanında dayanıb dedi:

– Usta, qorxmə, heç-zad olmaz, qoy axırını da deyim, sonra gedim.

Usta nə qədər elədisə, Qurbanini sakit eləyə bilmədi. Sazı döşünə basıb dedi:

Bir Pəri sevmişəm, sizin ellidi.
Gözəlliyi hamılara bəllidi;
Şux göz, mina gərdən, incə bellidi,
Gecə-gündüz işim ahu-zarıdı.

Əcaib gözəldi, nə xoş dilbərdi,
Cəmalına cümlə aləm əfzəldi²⁸,
Ağzında dişləri ləlü gövhərdi,
Sinəsi dağların təzə qarıdı.

Qurbani der, zülfün ucu xəyətdi,
Qurandakı qulhuvəllah əhətdi;
Desələr sərində bu nə halətdi?
De ki, bir Pərinin yadigarıdı.

Usta Bədəl qışqırdı ki:

– Ay aman, bunun ağzından qan iyisi gəlir. Bu saat mənim balalarımın başını kəsdirəcək. Mən gedirəm, dükanı da verirəm sənə. Sən ol, dükən olsun, istəyirsən axşama kimi oxu.

Usta Bədəl tələm-tələsik çıxıb getdi. Mahmud bəy qoşduğu adam da nə qədər yalvardı ki: “Qurbani, gəl gedək evə” – Qurbani razı olmayıb dedi:

– Yox, mən evə getməyəcəyəm. Mən şəhərin arasına çıxacağam.

Gəncə şəhərində bir daş mehmanxanası vardı. Kənardan gələn qəriblər, yersiz adamlar hamısı daş mehmanxanasının çayçısında olardı. Qurbani şəhərin arasına çıxıb, bir adamdan soruşdu:

– Qəriblər bu şəhərə gələndə harada qalırlar?

O adam daş mehmanxanasını ona nişan verib dedi:

– Bax, o mehmanxanada qalırlar, get ora.

Qurbani düz daş mehmanxanasına gəlidi. Bu adam da birbaş qaçıb Dədə Yediyara xəbər verdi ki:

– Ay oğlu ölmüş, nə durubsan? Şəhərə bir cavan aşıq gəlibdi, ta nə təhər? Bu saat daş mehmanxanasındadı.

Dədə Yediyar qəzəblənib dedi:

– Ədə, mən Dədə Yediyar olam, mənim ölkəmə aşıq gələ, bu olası iş deyil! Bu saat gedib onun sazını əlindən alıb, özünü də dustaq elə-yəcəyəm.

Dədə Yediyar bayaqdan özünü saldı mehmanxanaya. Camaat hamı yığışmışdı Qurbaninin başına. Pəri xanım da qızları çəkib bir kənardə dayanmışdı. Dədə Yediyarı görən kimi bir kağız ona yolladı ki: “Necə ki sağsan, dolanacağını mən verəcəyəm. Sən Qurbanini sındırma. Onunla işin olmasın”.

Dədə Yediyar başını bulayıb dedi:

– Belə şeylər mənim başıma girməz. Mən Dədə Yediyaram. Hər yetirən çiyinə saz salıb, mənim yerimdə aşıqlıq eləyə bilməz. O ki, bura gəlib, iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz. Ya bu şəhərdə o aşıqlıq eləməliidi, ya mən.

Dədə Yediyar meydana girib, Qurbanini öz cənginə dəvət elədi. Qurbani onun yanına gəlib dedi:

– Ağsaqqal kişisən, xatirini saxlayıram. Hərifi uşaq-zad hesab eləmə! İndi baxarıq. De görüm, növbət sənindi, ya mənim?

Dədə Yediyar acıqlı dedi:

– Ədə, sən nəsen ki, növbət də sənindir?! Bircə kəlmə ilə boğazını qurudub sazını əlindən alacağam, buna bax, mənimlə deyişməyə girişdiyinə bax!

Qurbani dedi:

– Yaxşı, de gəlsin, cücəni payızda sayarlar.

Ustadlar deyirlər ki, bu məclisdə Dədə Yediyar Qurbaniyə üç qatar lap o çətin püxtə sözlərdən dedi. Bu sözlər elə sözlər idi ki, hələ heç kəs açə bilməmişdi. Biri peyğəmbərdən, biri imamətdən, biri də nəmrüddan, Şəddaddan idi. Dədə Yediyar heç özü də bu qıfıləndləri açə bilmirdi. O bunları öz ustadından öyrənib, sinədəftər eləmişdi. Hər yerdə ki, çətinliyə düşdü, bu üç qatarı dalbadal deyib, hərifi bağlardı, sazını əlindən alıb yola salardı. Odu ki, indi də bu sözləri Qurbaniyə dedi. Amma Qurbani haqq aşığı idi. Belə sözlərin qabağında aciz qalmazdı. Sözlərin üçünün də mənasını, məxrəcini açdı. Dədə Yediyar da,

qulaq asanlar da mat-məəttəl qaldılar. Yerbəyerdən ona afərin dedilər. Qurbani sazın zilini zil, bəmini bəm eləyib basdı döşünə, təzənəni sim-ərə çəkib elə bir qıfılbənd dedi ki, Dədə Yediyar qaldı gözlərini döyə-döyə. İş bu yerə çatanda Qurbani irəli yeriyib Dədə Yediyara dedi:

– Usta, mənim sənə işim yoxudu. Sən özün elədin. Mən heç vaxt sənə kimi ağsaqqalın qabağında saz götürüb meydana çıxmazdım. Məni bağışla. Usta elə genə də sənsən. İzn versən, mən də özümü sənə şagird billəm.

Dədə Yediyar onun alnından öpüb, dönə-dönə alqışlamaqda olsun, indi sizə xəbər verim Qara Vəzirdən²⁹.

Qurbaninin gəlib Dədə Yediyarı bağlamağı Qara Vəzirə xəbər verildi. Qara Vəzir çox qəzəblənib dedi:

– Onu boğazından asdıracağam. Onun nə həddi var ki, gəlib mənim şəhərimdə tüğyan eləyir. Dədə Yediyar kimi usta aşığı el içində xar eləyir.

Qara Vəzir əmr elədi, Qurbanini tutub zindana saldılar. Qurbani zindanda qalmaqda olsun, eşit Pəri xanımdan.

O biri tərəfdən Pəri xanım Qurbaninin zindana salınması xəbərini eşitdi. Gözlərinin yaşı ab-leysan kimi qırmızı yanaqları aşağı axmağa başladı. Sonra baş kənz Şah-Xubanı çağırıb dedi:

– Get, girəvələ, birtəhər zindanbana pul ver, Qurbanini zindandan çıxart, Hatəm bağçasına gətir. Mirvarı boyunbağımı, almas üzüyümü sənə verəcəyəm.

Şah-Xuban o saat zindanbanın yanına gəldi. Zindanbana bir ovuc qızıl verdi. Qızılı görəni kimi zindanbanın gözləri işıqlandı. Qurbanini zindandan çıxarıb Şah-Xubana verdi. Şah-Xuban onu bir gizli yerdə pünhan eləyib dedi:

– Mən Pəri xanımın xas kənzliyəm. Sən hələlik burada otur, axşam düşən kimi, Hatəm bağçasına gələrsən. Pəri xanım səni Hatəm bağçasında gözləyəcək.

Qurbani bunu eşidib çox şad oldu. Sazı götürüb Şah-Xubannan Pəri xanıma gör necə sifariş göndərdi.

Aldı Qurbani:

Şah-Xuban, mənim ərzi-halımı,
Əlbət-əlbət nazlı yara deyərsən!
Xəstə düşdüm, qaldım onun kuyində,
Üzü dönmüş sitəmkara deyərsən!

Səni o görcəyin əlbət dindirdi,
Aşığı məşuqunu oda yandırdı,
Dərdim anbar-anbar, dərmanım birdi,
Mən qalmışam nə avara deyərsən!

Qazanmadıq bu dünyanın malını,
Geyinmədik yaşılını, alını;
Dirli Qurbaninin ərzi-halını
Yalvara-yalvara yara deyərsən!³⁰

Sonra Qurbani dillə də dedi:

– Şah-Xuban, sən get! Axşamdan bir saat keçəndən sonra Hatəm bağçasına Pəri xanımın hüzuruna özüm gələcəyəm.

Şah-Xuban gəlib Qurbanini qurtarmağını Pəri xanıma söylədi və onun sifarişini dedi. Pəri xanım çox şad olub axşamı gözlədi.

Bəli, Qurbani axşamı saldı, durub yavaşca üz qoydu Hatəm bağçasına. Ta ki, yaxınlaşıb gördü ki, bağın darvazası bağlıdır. Başladı bağın dörd tərəfini gəzməyə. Heç bir yandan yol tapmadı. Bir qədər də hərələnib, bir su kulufu tapdı. Nəolac qalıb başladı su kulufu ilə içəri girməyə. Qəzadan, bağa bir tülkü dadanmışdı. Ona görə də bağban gətirib haman kulufun ağzında tələ qurmuşdu. Qurbani istədi su kulufundan başını çıxartsın, birdən başı keçdi tülkü tələsinə. Çalışıb birtəhər başını tələdən çıxartdı, girdi bağa. Özünü yetirdi hovuzun başına. Əl-üzünü yudu. Hər tərəfə baxdı, Pəri xanımı görmədi. Hovuzun başında bir sərvi ağacı var idi, onun dibində oturdu. Çox qəmləndi. Sazı sinəsinə basıb, gözlərini sim, göz yaşlarını təzənə eləyib, görək nə dedi:

Qəm əlindən sinə yırtıdım, baş açdım,
Hicr əlində dadü bidad eylədim.
Özüm öz əlimlə yıxdım evimi,
Müddəilər evin abad eylədim.

Töxmü həsrət sinəm üstə əkdirdim,
Gözümün yaşıyla bəhrə yetirdim,
Cəfa çəkdim dərd xirmanı götürdüm,
Onun adın töhmətabad eylədim.

Gözlərimdən zərrə-zərrə yaş kəsdim,
Yar yolunda üz döşədim, baş kəsdim,
Şirin sevdim, Fərhad kimi daş kəsdim,
Onu Bisütunda abad eylədim.

Mələklər yığılmış sağü solumda,
Fələk məni qoymuş min dərd əlində,
Qurbani der, bivəfa yar yolunda,
Heyif, cavan ömrüm bərbad eylədim!³¹

Qurbani sözün tamama yetirib, yuxuya getdi. O biri tərəfdən Pəri xanım bağa gəldi. Hər tərəfi gəzdi, Qurbanini tapmadı. Yorulub o da bir ağacın dibində oturdu. Qarabaşı da su gətirməyə göndərdi. Qarabaş gəldi hovuzun kənarına. Elə su doldurmaq istəyəndə baxdı ki, suda bir adam şəkli var. Qayıdıb yuxarı baxanda, gördü sərv ağacının dibində bir oğlan yatıb, elə bil on dörd gecəlik aydı, bulud altından çıxıb. Özünü itirib, qabı boş götürdü, Pəri xanımın yanına qayıtdı. Pəri xanım qabı alanda gördü boşdu. Acığı tutub dedi:

– Çəpəl, mən səni suya göndərmişdim, bəs suyun hanı? Qabı boş gətirmisən.

Qarabaş cavab verdi:

– Xanım, acığın tutmasın. Əgər mən görəni sən görsəydin, özün də bura gəlib çıxmazdın.

Pəri xanım soruşdu:

– Nə gördün?

Qız cavab verdi:

– Hovuzun başında, sərv ağacının dibində bir oğlan yatıb, elə bil Yusifdi Kənardan gəlib.

Pəri bu sözü eşitcək qızları götürüb gəldi hovuzun başına. Gördü öz sevgilisi Qurbanidi burada yatıb. Pəri xanım on iki hörük saçlarından bir tel ayırıb, görək nə dedi:

Şirin yuxusuna qurban olduğum,
Sərasim et, mehribanım, ay oğlan!
Bu həsrət gözlərim baxsın gözüne,
Təzələnsin din, imanım, ay oğlan!

Kənardan baxmaqla doya bilmirəm,
Üzüm üzün üstə qoya bilmirəm,
Xuban yanımdadı, deyə bilmirəm,
Aç gözünü, çıxdı canım, ay oğlan!

Artırma könlümün dərdi-sərini,
Yaxşı var, yaman var, bunda görünü,
Başına dolandır məzlum Pərinə,
Aç gözünü, yox təvanım, ay oğlan!

Qurbani Pəri xanımın sözlərindən yuxudan ayıldı. Gözlərini açıb Pəri xanımı başının üstündə gördü. Yerdən qalxıb, sazı sinəsinə basıb, görək nə dedi:

Bu gün nə xoş gündü, nə xoş saatdı,
Qədam basdın, Pəri xanım, xoş gəldin!
Ləblərin aşiqə ab-həyatdı,
Təzələdin ruh-rəvanım, xoş gəldin!

Gözlərin nərgizdi, hüsnün mahtaban,
Açılıb gül, süsən, sünbül, ərğəvan,
Zanbağı, yasəmən, bərgi-ireyhan,
Fəslı-bahar gülüstanım, xoş gəldin!

Şad elədin Qurbaninin didarın,
Həsretin çəkirdim sən kimi yarın,
Saldın bağa küllü cəmi dostların,
Gözəllər şahvarı canım, xoş gəldin!

Qurbani baxıb gördü ki, Pəri xanım saçlarını darayıb, bahar buludu kimi üzünə töküüb. Onu görəndə eşqi çuşa gəldi, görək onun tellərini nə cür təriflədi:

Gündüzün mehridi, gecənin mahi,
Qüdrət üçün sirri-ilahi zülfün.
Ucun tutan gedər həşri-behiştə,
Möminlərin püştü pənahı zülfün.

Şəmsi mat elədi camalın şövqi,
Dəridə qalmaq qəmərın zövqi,
Katibin ərşi ki, cənnətin fövqi,
Nurdan sənə çəkmiş külahi zülfün³².

Qurbani der: gözüm, yuxudan oyan,
O min bir adı, gəl, etgilən bəyan.
Sərasər yazılıb ayeyi-Quran,
Katiblər şərh edər, ənahi-zülfün.

Pəri xanım davam gətirə bilməyib, aldı, görək öz dərđini yarına nə dillə izhar elədi:

Altı yol gəlmişdim, bununla yeddi,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən,
Dedim: yar sevmişdim, unatdı, getdi,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.

Gözüm doymaz sənin kimi canandan,
Cananın itirən tez olar candan,
İnanmırsan soruş Şahi-Xubandan,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən.

Pəri sənə qurban, dirili Qurban!
Yolunda fədadı bu baş ilə can!
Bir əlimdə fanus, yanımda Xuban,
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən!

Aldı Qurbani görək onun cavabında nə dedi:

Şəb-nişin eləyib yola düşmüşəm,
Yar, mənim gəldiyimi bilmədinmi sən?
Dərdini çəkməkdən dəli olmuşam,
Yar, mənim gəldiyimi bilmədinmi sən?

Mən qurbanam sənin kimi canana,
Olmuşam dərdindən dəli-divana,
Dağılsın otağım, ev ilə xana,
Yar, mənim gəldiyimi bilmədinmi sən?

Qurbani deyər: sən sonasan, sona,
Bir zaman görməsəm yanaram, yana,
Qarabaş göndərdim əhdi-peymanı,
Yar, mənim gəldiyimi bilmədinmi sən?

Pəri xanım qarabaşları dağıtdı. Şah-Xubanı qaravulçu qoydu. Sonra Qurbanini də götürüb mənzilinə gəldi, başladı söhbətə. Tainki sabaha yaxın onları yuxu tutdu. Qol-boyun olub yatdılar.

Bir zaman Pəri xanım oyanıb gördü ki, gün çıxıb hər yeri işıqlandırır. Tez Qurbanini durğuzub dedi:

– Ay aman, tez ol get! Qara Vəzir bilsə səni də öldürəcək, məni də. Qurbani bunu eşitcək gülümsünüb Pəriyə belə cavab verdi:

Ey Salatın aşıqların sərində,
Sənin zülfün kimi biştab olmaz.
Cəmalına, Pəri, müştəq olalı,
Bidar olan gözlərimdə xab olmaz.

Misir şəhri derlər ona varmışam,
Yusif-Kənan sevdasına girmişəm,
Mən fələk ayını göydə görmüşəm,
Yerdə sənin kimi mahitab olmaz.

Qurbani der: budu səndə nəzərim,
Mən səni sevmişəm gül üzlü yarım;
Ta sən sağ ol, şirin dilli nigarım,
Mən ölsəm bu aləm heç xarab olmaz.

Qurbani sözün qurtaran kimi, Pəri Qurbaninin əlindən yapışıb dedi:
– Qurbani, Allahı sevirsən get! Vəzir gəlib görər, səni də öldürər,
məni də.

Qurbani dedi:

– Pəri, sən allah qulaq as, bircəsini də deyim, sonra gedim. Qorxma
heç zad olmaz.

Pəri çar-naçar razı oldu. Aldı Qurbani, görək nə dedi:

Səhər bülbülləri nə fəğan eylər,
Düşərsə güzarı çəməndən ayrı.
Səhər-səhər qönçəsindən ayrılan
Şəqayiqlər gülməz səməndən ayrı.

Yanında dayanan yoldaşların var,
Sırrını saxlayan sirdaşların var,
Sənin elin, günün, qardaşların var,
Mənim kimsənəm yox, yar, səndən ayrı.

Dedim, Pəri, nə elərsən məhpara,
Mənim həsrət gözüm heç uymaz xara,
Bir qətrə yaş tökdün bir də dübara,
Əqiqdən, yaqutdan, yəməndən ayrı.

Qurbani der: məgər axır zamandı?
Sevgi sevgisindən ayrı yamandı,
Bağrım dəlik-dəlik, sinəm peykandı,
Mənim üzüm gülməz vətəndən ayrı.

Qurbani sözünü qurtarıb, Pəri ilə öpüşdü, görüşdü, bina qoydu getməyə. O biri tərəfdən Qara Vəzir durub getdi zindana ki, görsün bu Qurbani deyilən necə aşiqdi. Bütün zindanı axtardılar, dustağı tapa bilmədilər. Vəzir ordan bir baş yügürdü xanın yanına ki:

– Xan, bu gecə Qurbani yox olub.

Ziyad xan bu sözü eşitcək qəzəblənib dedi:

– And olsun Allaha, bu gün onu tapdın, canın qurtardı, tapmadın, sənin nəslini yer üzündən kəsəcəyəm.

Vəzirin canına qorxu düşüb dedi:

– Xan, aman ver, harada olsa axtarıb taparam.

Vəzir yola düşüb, Qurbanini axtarmaqda olsun, Qurbani düz birbaş Ziyad xanın yanına getdi. Ziyad xan ondan kim olduğunu soruşdu.

Qurbani dedi:

– Xan, mən Qurbaniyəm. Zindandan çıxıb, sənin yanına gəlmişəm. Boyun mənim, qılınc sənin!

Ziyad xan qəzəblənib dedi:

– Nə hədlə mənim zindanımdan qaçmısan?! Bu saat səni tikə-tikə doğradacağam! Hələ sənin bu şəhərə gəldiyin bəs deyil, zindandan da qaçırsan?! Cəllad!

Cəllad hazır olub dedi:

– Xan, mənim üçün nə buyruq? Kimi deyirsən bu saat öldürüm.

Ziyad xan dedi:

– Bu aşığı bu saat öldürərsən.

Qurbani gördü ölüm vaxtıdı, Ziyad xan onu öldürür, üzünü ona tutub dedi:

– Xan sağ olsun, aman ver bir neçə söz deyim, sonra genə öldürərsən, ixtiyar sənindi; əlindən ki, alan yoxdu.

Ziyad xan icazə verdi. Aldı Qurbani görək nə dedi:

Başına döndüyüm, ay xanlar xanı,
Könlümün mətləbin bil, ondan öldür!
Sən ol Tanrı, mənə qəzəbnak olma,
Lütf elə, üzümə gül, ondan öldür!

Qəm əhliyəm, dindirməsən dinmərəm,
Eşq oduna alışmışam, sönmərəm.
Ta ölüncə dediyimdən dönmərəm,
Apar yar qoynuna sal, ondan öldür.

Qurbaniyəm, eşq əlindən büryanam,
Ta ölüncə mən o qıza qurbanam.
Qulluğunda gözü bağlı tərланam,
Çalış, şikar bəndin al, ondan öldür!

Adamlar yerbəyerdən xana minnət eləyib dedilər:

– Xan, aşığın ah-vəbalı tutar, şəhərimiz viran olar. Bunu öldürmə.
Bu, aşıq olub, məşuqunun dalınca gəzir.

Ziyad xan baxdı ki, doğrudan da Qurbani öldürməli oğlan deyil.
Özü də çox ağıllı-kamallı aşıqdı. Ona ürəyi yanıb cəlladı azad elədi,
dedi:

– Səni öldürməyib, cavanlığına bağışladım. Get bir də qatırçının
qatırını ürkütmə. Tez, bu saat Gəncədən çıx! Əgər Gəncədə qalsan,
səni öldürtdürəcəyəm.

Qurbani ondan razılıq eləyib, yanından çıxdı, düz Mahmud bəyin
evinə gəldi. Mahmud bəy ona çox hörmət-izzət eləyib dedi:

– Qurbani, doğrusunu de görüm, sən bu Gəncə şəhərinə nə mətləbə
gəlmişən?

Qurbani dedi:

– Bəy, mən aşıqəm, məşuqumun dalınca gəlmişəm.

Mahmud bəy dedi:

– Kimə aşıqsən? Düzünü de, heç gizlətmə.

Qurbani dedi:

– Bəy, mən haqq aşıqiyəm. Haqq aşıqi yalan danışmaz. İzn ver, nə
mətləbə gəlmişəm, onu sazla deyim.

Mahmud bəy dedi:

– İzndi, deyə bilərsən.

Qurbani sazı döşünə basıb, zilini zil elədi, görək nə mətləbə gəldi-
yini nə cür dedi:

Başına döndüyüm Gəncənin bəyi,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm.
Buyur cəlladlara töksün qanıma,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm.

Kiçiklərdən xəta, böyükdən əta,
Mərd igid odu ki, dediyin tuta,
Şahlar şahı mənə veribdi buta,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm.

Heç çıxmadım nazlı yarın köşkünə,
Bulanmadım, ənbərinə, müşkünə,
Tərəhhüm eylə mən qərib miskinə,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm.

Qurbani der: diriliyəm, mən diri,
Yolunda qoymuşam can ilə səri,
Axtardığım yardı, şikarım Pəri,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm³³.

Mahmud bəy dedi:

– Deməli, sən mənim əmim qızı Pəriyə aşiq olmusan? Mən elə bilirdim başqasına aşiqsən. Qurbani, bu çox çətin məsələdi. Pərinə sənə verməyəcəklər. Ancaq sənə bir yol göstərəcəyəm, o yolna getsən, bəlkə əmim Ziyad xanın sənə ürəyi yana, qızını verə. Qurbani, gedib Ziyad xanın qapısında olan elçi daşının üstündə oturarsan. Vəzir ilə Ziyad xan gəlib bazara gedəndə səni görəcəklər. Əmim vəziri yanına göndərəcək ki, get gör aşiq nə istəyir. Vəzir gəlib sənə nə desə, yaxın durma. Dünya malına aldanıb, daşın üstündən qalxma. Elə yerində otur ki, otur. Sonra səni əmim çağıracaq. Onda dərđini əmimə açıb de. Əmim rəhmkar adamdı. Ümidim var ki, haqq aşıqlığına nəzərən, Pərinə sənə versin.

Qurbani, Mahmud bəy dediyi kimi, gəldi Ziyad xanın elçi daşının üstündə oturdu. Sabah ertəsi Ziyad xan ilə vəzir bazara gədirdi, Ziyad xan gördü ki, elçi daşının üstündə bir aşiq oturub. Üzün vəzirə tutub dedi:

– Vəzir, get gör o aşiq nə istəyirsə ver, onu razı yola sal. Bax, deyirəm ha, incitmə. Necə deyərlər: yaxşı saxla aşığı, bədnamçıdı, el gözər. Elə elə ki, bizdən razı getsin.

Vəzir ikiqat olub, düz Qurbaninin yanına gəldi. Axı Vəzir Qurbanini görməmişdi, odu ki, onu tanımadı, Qurbani olduğunu bilmədi. Soruşdu ki:

– Aşiq, nə istəyirsən? Nə mətləbə elçi daşının üstündə oturmusan? Mal istəyirsən, mal verim, torpaq istəyirsən, torpaq verim, şəhər istəyirsən, şəhər verim. Dur, buradan get!

Qurbani dedi:

– Xeyr, sən dediyin şeyləri istəmirəm. Heç yerə də getməyəcəm.

Vəzir hər nə dedi, Qurbani razı olmayıb, elə “xeyr” dedi. Axırda vəzirin acığı tutub dedi:

– Sənin xeyir günün olmasın, bəs sən burada niyə oturmusan ki, heç şey də istəmirsən? İndi ki, belədi, lap istəyirsən ölüncə otur.

Vəzir bunu deyib çıxıb getdi. Ziyad xanla axşama kimi bazarda gırləndi. Axşam qayıdıb evə gələndə gördü ki, aşıq hələ də elçi daşının üstündədi. Xan qəzəblənib dedi:

– Vəzir, sən o aşıq niyə razı eləyib yola salmamısan? Heç olası işdimi? Aşıq bütün gün elçi daşının üstündə oturub. Ağanın malı gedər, nökrin canı deyiblər, görməmişdik, onu da gördük. Bəs səhər o aşıq sənə nə dedi, sən ona nə dedin?

Vəzir dedi:

– Xan sağ olsun, dünyada olan bütün şeyləri ona boyun oldum, istəmədi.

Xan özü Qurbaninin yanına gəlib gördü ki, dünən hüzuruna gələn aşıqdı, dedi:

– Aşıq, məndən nə istəyirsən? Axı mən dünən sənə əmr elədim ki, Gəncədən çıxıb gedəsən. Niyə getməmişən?

Ziyad xanın ağzından bu sözlər çıxan kimi, Qurbani sazı köynəyindən çıxarıb, görək ona nə dedi:

Bir Pəri sevmişəm sizin ellərdə,
Məni camalına heyran eylədi.
Bunca bir gözəli bulmadı könül,
Gəzdi bu cahanı, seyran eylədi.

Əsli şahzadədi, ismidə Pəri,
Yolunda qoymuşam can ilə səri,
Bir təklif eylədi, getdim içəri,
Dindirdikcə könlüm xəndan eylədi.

Gümüş piyaləlim, altun ayaqlım,
Sürəhi gərdənlim, qaymaq dodaqlım,
O ceyran yerişlim, ayna qabaqlım,
Qurbani der: məni candan eylədi³⁴.

Vəzir çoxbilmiş adam idi. Qurbaninin sözlərini anladı. Onun mətləbini başa düşdü. Üzünü xana tutub dedi:

– Xan sağ olsun, aşıqdı da. Ağzına gələn sözü deyir. Fikir vermə, dur gedək.

Qurbani dedi:

– Xan, izn ver, birini də deyim, gör səndən nə istəyirəm.

Ziyad xan dedi:

– De görək, nə istəyirsən?

Aldı Qurbani dedi:

Ellər köçdü yaylağına, dayandı,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm.
Könul quşu dövr eyləyir bu bağda,
Zənbur mənəm, bar almağa gəlmişəm.

Sevgilimin qaşu Kəbə küncüdü,
Mən öləndə kimlər onu yöncüdü?
Ağız süddü, diş dürr, dəhan incidi,
Sərraf mənəm, nar almağa gəlmişəm.

Başına döndüyüm, şahların şahı,
Səni gördü gözüm, çəkmərəm ahı,
Qurbani der: budu sözün kütahı,
Müxtəsəri, yar almağa gəlmişəm³⁵.

Ziyad xan dedi:

– Vəzir, heç kəs cürət edib mənim gözlərimin içinə bu sözü deyə bilməzdi. Bu aşiq cürət eləyib söylədi. Görürsənmi, o mənim qızımdan ötrü gəlib. De görüm, nə tədbir tökürsən?

Vəzir dedi:

– Xan, fikrini-zadını dağıtma. Burda tədbir-zad yoxdu. Belə demək-də, sən qızını vermək istəyirsən, nədi?

Ziyad xan dedi:

– Mənim fikrim budu ki, bu aşığı buradan boş qaytarmayım.

Vəzir dedi:

– Xan, Pəri kimi qızı bir aşığa vermək olmaz.

Xan dedi:

– Vəzir, aşığın ah-naləsindən qorxuram. Mən onu buradan boş qaytara bilməyəcəyəm.

Vəzir dedi:

– İndi ki, sənin könlünün quşu uçdu, qoy onu bir imtahana çəkək. Əgər imtahandan çıxsa, görsək ki, həqiqi haqq aşığıdı, qızı verərik, sözüm yoxdu.

Xan razı oldu. Vəzir Qurbanini bir otağa saldı. Gözlərini bərk-bərk bağladı. Qırx cəlladı düzdü, dedi:

– Əlinizi qoyun qılıncın dəstəsinə. Münəccim deyil, rəmdar deyil, nə biləcək?

Cəlladlar vəzirin dediyi kimi elədilər. Vəzir dedi:

– Qurbani, bu saat burada nə var, tap görək?

Qurbani təzənəni simlərə çəkib dedi:

Dedim: könül, sevmə xublar xubunu,
Onun hər muyunda yüz min qal olu.
Səni min bəlayə giriftar elər,
Bilmək olmaz qəbzəsində əl olu.

Qurbani bunu tapdı. Vəzir o saat işarətlə cəlladlara qandırdı ki, qılıncın dalını ona tərəf qaldırsınlar.

Cəlladlar qılıncın dalını ona tərəf qaldırdılar. Vəzir nə elədiklərini ondan soruşdu.

Aldı Qurbani, görək nə cür cavab verdi:

Qırxlar məclisində söylənir adım,
Ərşə bülənd olub dadü fəryadım;
Su yerinə qan içici cəlladım,
Bilmək olmaz, üryan qılınc dal olu.

Vəzir baxdı ki, Qurbani bunu da tapdı. O saat qızı Nigarın qulağına dedi:

– Qızım, indi sən tədbir tök!

Nigar dedi:

– Dədə, bu aşıqı dolaşırsam, mənə nə verərsən? Elə iş eləyim ki, bu aşıq tapmasın.

Vəzir dedi:

– Qızım, hər nə istəsən verərəm.

Qız dedi:

– Pəri xanımın çənəsinin iki tərəfində qoşa xal var. Qoy bilsin ki, ürəyimizdən nə keçir. O hardan tapacaq ki, bizim ürəyimizdən Pəri xanımın çənəsində olan dörd xal keçir?

Vəzir Qurbaniyə dedi:

– Qurbani, tap görək bizim ürəyimizdən bu saat nə keçir?

Aldı Qurbani sözün gerisini:

Camalı Yusifin-İbni Yəqubun,
Aləmə şəms olan hüsnü həbibin,
Ala gözlü, şirin sözlü məhbubun
Zənəxdanı dörd şöləli xal olu.

Bu sözdən Nigar lap xırp kiridi. Məəttəl qalıb dedi:

– Daha mənim bu aşığa heç sözüm yoxdu. Dədə, sən özünü pis kişi eləmə! Bu haqq aşığıdı. Hər şeyi bilir. Qoy Pəri xanımı versinlər ona.

Vəzir dedi:

– Ay qız, dəli olma! Bəlkə mən öləm, bu aşiq Pəri xanıma sahib ola.

Qurbani vəzirin sözünə gülüb, aldı gerisini, görək nə dedi:

Günəş nə yandırır, qəmər nə yaxar,
Qətrələr oynayır, ümməyə axar,
Qurbani der: kim şahına kəc baxar,
Onun kəmalına tez zəval olu³⁶.

Bu imtahanda Pəri xanım da kənarda durub tamaşa eləyirdi. O, bu işlərin hamısını görürdü. Elə ki Qurbani vəzirin bu imtahanından çıxdı, o şad olub, şükr elədi. O biri tərəfdən vəzir çox məyus olub, qəm dəryasına qərq oldu. Nigar xanım dədəsini kefsiz görüb dedi:

– Dədə, qəm yemə! Qurbanini dolaşdırmaq mənim boynuma.

Nigarın da fikri bu idi ki, birtəhər eləyib, Qurbaniyə özü getsin. Nigar bir cövüz ləpəsini bir məcməyiyə qoyub, üstünü bərk-bərk örtüdü, gətirib aşığın qabağına qoydu, dedi:

– Aşiq, çörək ye, sonra genə də başlarsan.

Qurbani dedi:

– Sənin heç payın çox olmasın! Aşiq məclis yaraşığıdı. Aşığı da belə qarşılayarlarmı? Sənin çörəyini mən sazla yeyəcəyəm.

Aldı Qurbani:

Aydın lam içində, sin arasında,
Yar mənə göndərdi bir cövüz indi³⁷.
Aylar, illər həsrətini çəkdiyim,
Lütf eylə ləbimə bircə üz indi.

Gözəllər yığılıb qıya baxanda,
Zülfü dal gərdəndə qıya baxanda.
Nigar pəncərədən qıya baxanda,
Ömrümün rişəsin bircə üz indi.

Nigar xəlvətcə qızlara dedi:

– Qızlar, daldada gözlərinizə sürmə çəkin. Onu bilməyəcək.
Qızlar daldaya keçib, gözlərinə sürmə çəkməyə başladılar.

Aldı Qurbani:

Gözəllər oturmuş göz bulağında,
Sürmə tək qovuldum göz bulağında,
Qüdrət çeşməsində, göz bulağında,
Qurbani, çalxanıb bircə üz indi³⁸.

Qurbani ikinci imtahanı da qurtardı. Nigar Mahi qarabaşı Pərinin paltarı ilə bəzədi, Pərinin şəklinə saldı, Qurbani olan evə gətirib dedi:
– Apar, get saqini ver öz sevginə! Haqq aşığıdı. Sən onunsan, o da sənin.

Pəri xanım kənarda oturmuşdu, qorxusundan dinə bilmirdi. Ancaq əli göydə dua eləyirdi ki, Qurbani imtahanlardan çıxsın. Mahi qarabaş Qurbaniyə tərəf gələndə aldı Qurbani, görək nə dedi:

Alçaq yerdən duman qalxa,
Dağı dolana-dolana.
Göy üzünü alar bulud,
Mahı dolana-dolana.

Kimi ağa, kimi nöker,
Nöker olan cəfa çəkər,
Bülbül ağlar, qan-yaş tökər,
Bağı dolana-dolana.

Pəri xanım davam gətirməyib, istədi yerindən qalxıb, saqini Qurbaniyə versin. Nigar onu yerə basıb qoymadı. Qurbani bunu hiss etdi.

Aldı gerisini:

Qurbani murada yetdi,
Canan gəldi, burdan ötdü,

Nobat gəldi, mana yetdi,
Saqi dolana-dolana.

Qurbani üçüncü imtahanından da qurtarıb, dördüncü imtahana addadı. Nigar bir qoyun kəsdirdi. Pəri xanıma da bir alma verib dedi:

– Al, bu almanı kəs, camaata payla.

Pəri xanım almanı doğrayıb camaata paylamaq istəyirdi, birdən fikri dağıldı, barmağını bıçaq kəsdi. Amma özü bilmədi. Əli ilə tellərini geri eləmək istəyəndə birdən barmağının qanı sıçrayıb buxağına düşdü. Bunu onların heç biri bilmədi, ancaq təkcə Nigar gördü. Nigar o saat bərkdən aşığa dedi:

– Aşıq, aradan nə keçdi? Onu tapsan bilərəm ki, haqq aşığısan ki, haqq aşığı.

Qurbani dedi:

– Xanım, darıxma, bu saat deyərəm.

Aldı Qurbani:

Başına döndüyüm, alagöz Pəri,
İşin qurub otağında saqinin.
Çahar zülfü bir-birinə vurulu,
Qanlar oynar buxağında saqinin.

Nigar baxıb gördü ki, Qurbani bunu bildi. Qoyunun qara bağından bir qədər götürüb ocağa tutdu. Qurbanidən aradan nə keçdiyini soruşdu.

Aldı Qurbani:

Ay ilə gün bir-birinə çatılı,
Sevdiciyim yağnan bala qatılı,
Doğram-doğram olub gözə tutulu,
Qara bağrım bıçağında saqinin.

Humay kimi dövr eylərəm havada,
Babam öldü, yetim qaldım yuvada,
Bir əli əllərdə, ağzı duada,
Bir əli də ayağında saqinin.

Qurbani der: bu dərd məndə qalınca,
Canım çıxıb yar xətrini alınca;
Payız gecələri sabah olunca,
Çəşmim yağı çırağında saqinin.

Nigar xanım o saat Pəri xanımın çarqatına bircə qırıq sürmə çəkdi.
Bunu ancaq Nigar bildi. Ondan başqa heç kəs bilmədi. Öz-özünə
fikirləşdi ki, bunu Qurbanidən soruşacağam, görək biləcək, ya yox?

Qurbani bunu hiss etdi, aldı görək nə dedi:

Nəzakət vaxtında, xublar çağında
Baxdım yar yanağı sayalanıbdı.
O alma yanağı, büllur buxağı,
O zəhri zülfləri halqalanıbdı.

O zəhri zülfləri, köksündə çəprəs,
Zər zərbab üstündən, ətlası çərkəs,
Yaxası mürəssə, çatqısı Gülgöz.
Çarqatının ucu sürmələnıbdı.

Qurbaniyəm, dərdim etdim hekayət,
Kimlərdən eyləyim kimə şikayət?
Pərim bir görünə, edəm ziyarət,
Canım yar yolunda cəfalanıbdı³⁹.

Vəzir dedi:

– Qurbani, bir şərtim də var. Yerinə yetirsən, Pərimni sənə verə-
cəyəm, yetirməsən boynunu vurduracağam.

Qurbani dedi:

– Vəzir, nə qədər şərtin varsa, de gəlsin, razıyam.

Qurbaninin gözlərini daha da bərk bağladılar. Qara Vəzir bir dəstə
qız topladı. Başladı qızları bir-bir Qurbaninin qabağından keçirməyə
ki, Qurbani onları tanısin.

Qurbani sazı döşünə basıb, başladı qızları bir-bir nişan verməyə.

Nə əcəb sevdaya düşdüm,
Deyin, bundan Pərim gəlsin!
Əcəl şərbətini içdim,
Deyin, bundan Pərim gəlsin!

Dağların başı dumandı,
Didəmin yaşı ümmandı,
Bu gələn Şah-Xubandı,
Deyin, bundan Pərim gəlsin!

Yolunda qoymuşam canı,
Kırpıqları tökər qanı,
Bu gələndi Şəhrəbanu,
Deyin, bundan Pərim gəlsin!

Əyninə geyib qırmızı,
Yalav-yalav⁴⁰ yanır üzü,
Bu gələn vəzirin qızı,
Deyin, bundan Pərim gəlsin!

Mən ağlaram zarı-zarı,
Bu zülmü götürməz tarı,
Bu gələn Qurbani yarı,
Əcəb gəlsin, Pərim gəlsin!

Qurbani bu imtahanlardan da çıxdı. Nigar dedi:

– Dədə, mən bunun öhdəsindən gələ bilmədim. Hər nə fənd-fel elədim tapdı. İndi çarə qalıb ki, onu məkrə salam.

Vəzir dedi:

– Nə eləyirsən elə, qızım, axırı ki, bir təhər elə onu şərə sal, öldürək.

Nigar dedi:

– Onu Pəri ilə bir otaqda qoyub gedərəm, sonra onun başına oyun gətirərəm.

Nigar gecəyarını verdi araya, dedi:

– Pəri xanım, sizə zülm elədilər. Sizi biri-birinizdən ayırırlar. İndi mən sizə bir yaxşılıq eləmək istəyirəm. Sizi burda tək qoyub gedəcəyəm. Heç olmasa bir doyunca görüşün, danışın.

Nigar onları aldadıb, aynadan o biri tərəfə keçdi, orada gizləndi. Qurbani ilə Pəri içəridə qaldılar. Qurbani sazı götürüb dedi:

Qəm yemə, qəm yemə, divana könlüm,
Həmişə ruzigar belə dar olmaz!
On bir il çəkmişəm zimistan qəhrin,
O nə güldü, çevrəsində xar olmaz?!

Siyah zülfü daraq ilə dara gör!
Öz könlünü öz dərdinə dara gör!
Gözəllərin neçəsini dəre gör!*

Özgə bağda belə heyva, nar olmaz!

* Bunu “Gözəllərin neçəsində ara, gör!” də oxumaq olar.

Əgər şahdan bizə qəzəb olmasa,
Qəzab atəşindən əzab olmasa,
Ortalıqda çuğul, kəzzab olmasa,
Dünya bahar olar, boran, qar olmaz!

Hər bir adam öz yerində oturmaz,
Ağlın zaya verməz, fəhmin itirməz,
İgidlər könlünə şikvə gətirməz,
Necə dağdı quzeyində qar olmaz?!

Sənsən Qurbaninin gülüzlü yarı,
Qalsa qürbət eldə, artar azarı,
Sağ olsun dünyada vəfalı yarı,
Bir mən ölməgilən dünya tar olmaz.

Nigar baxdı ki, onun gizləndiyini Qurbani bilibdi. O saat qapıdan içəri girib dedi:

– Qadanızı alım, mən elə zarafat eləyirdim. İndi çıxıb gedirəm, söhbət eləyin.

Nigar gedib bağda gizləndi ki, görsün bunlar necə görüşürlər. Bunu da Qurbani hiss elədi, aldı görək nə dedi:

Ay ağalar, ay qazılar,
Yar yaman allatdı məni.
Əl atdım yarın dəstinə,
Yar kənara atdı məni.

Tor qurdum çeşmim gölünə,
Qurbanam sonam telinə,
Düşdüm dilbilməz əlinə,
Aldı, ucuz satdı məni.

Qurbanidi mənim adım,
Adəm atadı bünyadım,
Şeş atdım, çahar oynadım,
Axır fələk uddu məni.

Nigar baxdı ki, Qurbani onun gizləndiyini genə də bilib, geri qayıdıb dedi:

– Vallah, getmək istəyirəm gedəm, amma sizin söhbətinizdən ayrılıb gedə bilmirəm. Məni bağışlayın, daha gedirəm. Lap arxayın söhbət eləyin.

Nigar bu dəfə doğrudan da çıxıb getdi. Amma Pəri ondan şübhəli idi. Bilirdi ki, Nigar xəbəsin, əyyarın biridi, genə də gizlənə bilər. Odu ki, Qurbaninin heç üzünə də baxmayıb bir tərəfdə, üzü də o tərəfə dayandı. Qurbani elə bildi ki, Pəri ondan küsüb. Odu ki, sazı döşünə basıb dedi:

Durub dolanım başına,
Aşığından küsən dilbər!
Gözlərini tik gözümə,
Nə mən dinim, nə sən dilbər!

Mina qəddin zəbərcəddi,
Nə desən cana minnətədi,
El köçüb, otaq xəlvətədi,
Gəlsən alam busən dilbər!

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı,
Günüz səbr-qəralımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər!

Qurbani özünə bəydi,
Yar həsrəti qəddin əydi,
Nə dedim xətrinə dəydi,
Bu mən dilbər, bu sən dilbər⁴¹.

Pəri arxayın oldu ki, Nigar çıxıb gedib, Qurbaniyə tərəf döndü. Qurbaninin ürəyi atlandı, başı havalandı, gözləri doldu, alıb dedi:

Yar, səni ədalət bildim,
Mən qapına dada gəldim.
Çox cəfa çəkdim yolunda,
Ömür verdim bada gəldim.

Ləbin içib çeşmim qanı,
Olmuşam cəllad qurbanı,
Qoynundu əttar dükkanı,
Nə əcəb bu dada gəldim⁴².

Qurbanidi mənim adı, m,
Movlamdan aldım muradı;
Sinəndi çarşım, bazarım,
Şəkərə, nabata gəldim.

Pəri xanım on iki hörük saçlarından bir tel ayırıb döşünə basdı,
görək Qurbaniyə nə dedi:

Dərdim alım, əsmər oğlan,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!
Yazıq canım sana qurban,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!

Cavabında aldı Qurbani:

Ala gözlü, nazlı Pəri!
Yox, Pərim, gələ bilmərəm.
Sənə qurban canü sərim,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

Aldı Pəri xanım:

Otağına qədəm basdıq,
Qəsdim budu: qatam dostluq;
Salım döşək, qoyum yastıq,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!

Aldı Qurbani:

Nigar pəncərədən baxar,
Üzüyün barmağa taxar,
Məkr elər, evimiz yıxar,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

Aldı Pəri xanım:

Mən Pəriyəm, boyum bəstə,
Zülfüm dal gərdəndə dəstə,
Yerin sallam sinəm üstə,
Dur gəl qoynuma, qoynuma!

Aldı Qurbani:

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri,
Qurbaninin nadan yarı,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm!

Qurbani gedib ayrı otaqda yıxıldı yatdı. Pəri də bu otaqda qaldı. Səhər açıldı, sabahınız xeyir olsun, vəzir qızı Nigarın yanına gəlib dedi:

– Qızım, neylədin? Qurbanini dolaşıdırı bildinmi?

Nigar dedi:

– Dədə, mən heç zad eləyə bilmədim. O haqq aşığıdı, hər nə fənd qursan bilir. İndi özün nə eləyirsən elə.

Bunlar bu danışıqda idilər, bir nəfər gəlib vəzire dedi:

– Səni Ziyad xan çağırır.

Vəzir durub Ziyad xanın yanına gəldi. Ziyad xan üzünü ona çevirib dedi:

– Vəzir, sən güclü adamsan. Gərək ədaləti də nəzərdə tutasan. Qurbaniyə bu qədər zülm elədiyimiz bəsdı. Gəl qızı verək, varıb getsin. O haqq aşığıdı. Biz onun könlünü sındıra bilmərik. Əvvəl-axır qız onundu, sən oğluna ala bilməyəcəksən.

Vəzir dedi:

– Xan sağ olsun, mənım bir imtahanım da var. Gedək onu da eləyək. Tapsa, sözüüm yoxdu, verək getsin.

Xan razı oldu. Vəzir əmr elədi Qurbanini gətirdilər bağa. Gözlərini bərk-bərk sarıyıb bir alma ağacının dibinə apardılar. Payızın axırı idi. Bərk soyuq idi. Ağacların yarpaqları tökülmüşdü. Alma ağacının başında bir neçə alma qalmışdı. O biri tərəfdən Pəri xanıma xəbər verdilər ki, Qurbanini bağa apardılar. Bu dəfə vəzir onu öldürtdürəcək, başına çarə qıl! Pəri xanım qızlardan da bir neçəsini götürüb, ayaqyalın, başaçıq özünü yetirdi bağa. Qurbani Pəri xanımın gəlməyini başa düşdü, sazı götürdü görək nə dedi:

Axşamdan yağın qar çıxıbdı dizə,
Kəsilib bulaxdan yolu qızların.
Sənəyin doldurub qoyanda düzə,
Üşüyüb barmağı, əli qızların.

Gözəllər yığılıb hamısı kəndə,
Sənəyin doldurub burdan ötən də,
Şamaxı şəddəli gərdənbənd təndə,
Əyrimcədən keçər beli qızların.

Qurbani der: bu dərdləri biləsiz,
Qohum-qardaş yığılasız, gələsiz,
Adna axşamında bəlgə qoyasız,
Kəsilə qovğası, qalı qızların.

Bu zaman ağacdan yerə bir alma düşdü. Vəzir o saat almanı götürüb gizlədi ki: “Oğuldusa bilsin. Nə biləcək ki, bu vaxt göydən alma düşdü. O yaxşı bilir ki, bu vaxt ağacda alma olmaz”.

Aldı Qurbani, görək nə dedi:

Üç ay yay dolanıb payız olanda,
Məst olub sığışmır budağa alma.
Laladan, qonçadan artıq deyilsən,
Versənə nəfsinə qadağa, alma!

Vəzir bir dənə də nar götürüb o biri cibinə qoydu ki, görək indi nə deyəcək.

Aldı Qurbani:

Səni yaradıbdı Cəlilü Cabbar⁴³.
Hüsnün kitabının adı gərdiyar,
Özü xırdacana, məməsi gülnar,
Narnan düzüləydin otağa, alma.

Sən ha Qurbaninin canın üzərsən,
Qaş oynadıb, gözlərini süzərsən.
Xəsyətindi, əldən-ələ gəzərsən,
Yoxdu sənə qoruğ-qadağa, alma!⁴⁴

Qurbani sözünü qurtarana məcal Pəri əvvəlcə Qurbani ilə görüşən suyun başına gəlib, girələnməyə başladı ki, görsün Qurbaninin başına nə oyun açırlar. Qurbani bunu da hiss etdi. O saat sazı sinəsinə basıb görək nə dedi:

Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilirəm mən.

Kaş ki, gözəl olmayaydın,
Sarılıban, solmayaydın,
Mənnən aşna olmayaydın,
Ayrılanda ölürəm mən.

Gül dibini xara qoydun,
Bülbülü ah-zara qoydun,
Qurbani biçara qoydun,
Gedirsən get, gəlirəm mən.

Vəzirin əlacı lap kəsildi. Bilmədi ki, neyləsin. Daha heç bir bəhanə tapa bilməyib, qaldı gözlərini döyə-döyə.

O biri tərəfdən də Pəri qızlarla yalandan solmuş bənəfşədən, çiçəkdən yığırdı ki, nə məqsədə buraya gəldiyini heç kəs bilməsin. Qurbani bunu başa düşüb aldı, görək nə dedi:

Başına döndüyüm, ay qəşəng Pəri,
Adətdi, dərərlər yaz bənəfşəni.
Ağ nazik əllərnən dər, dəstə bağla,
Tər sinəm üstünə düz bənəfşəni!

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa!
Üzün hörmətindən bağa nur yağa,
Dəstə-dəstə dərib, taxır buxmağa,
Bənəfşə qız iylər, qız bənəfşəni.

Səhər olcaq nə bülbüllər oxuşdu...
Hökm olundu, süleymanlar yerişdi,
Qurbani der: gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmərik biz bənəfşəni⁴⁵.

Bəli, ərz olsun, vəzir Qurbanini götürüb bağdan çıxartdı. Onun fikri başqa idi. Aparıb Qurbanini kənardə öldürmək istəyirdi. Pəri xanım onların kələyini başa düşüb, yavaş-yavaş dallarınca getməyə başladı. Qurbani bunu bildi, götürdü, görək nə dedi:

İstəyirsən gəlib mana yetəsən,
Ayaq götür, ta ki, yara yetincə.
Ömrüm bağçasının gülün dərərlər,
Dost bağından az kənara yetincə.

Hər igidin sığındığı başına,
Əl aparmaq olmaz haqqın işinə,
Suyu gəlib çatıb novun başına,
Həsərət çəkir ta ki, pərə yetincə.

Qurbani, sözün yara asta söylə!
Sızıldaşır yaram, yar, asta söylə!
Bir ac qarın doydur, yar az tasa eylə!
Nagah-nagah köüllərə yetincə.

Vəzirlə Ziyad xan Qurbanini gətirib Osman adlı bir zatiqırıq bəyin evində qoydular. Özləri də başqa otağa girdilər.

Vəzir Ziyad xana dedi:

– Gəl, nərđtaxta oynayaq! Sən məni uddun, Pəri xanımın ixtiyarı səndədi, ver Qurbaniyə. Yox, mən uddum, onda Qurbaninin də, Pəri xanımın da ixtiyarını ver mənə, nə elərəm elərəm.

Xan razı oldu. Nərđtaxta oynadılar. Bir neçə dəfədən sonra vəzir Ziyad xanı uddu. O saat cəlladları çağırıb əmr elədi ki:

– Qurbanini bu saat buraya gətirin!

Cəlladlar Qurbaninin yerini öyrənib, qapıdan içəri daxil oldular. Bu zaman Qurbani çox şirin yuxuya getmişdi. Cəlladlar ona bir neçə çəkdilər, yuxudan ayıldıb dedilər:

– Dur, vaxtın tamamıdı! Ta sana yatmaq yaramaz.

Pəri xanım özünü tez Qurbani olan otağa salıb dedi:

– Zalım cəlladlar, niyə bunu döyüb öldürürsünüz?! Onun mægər pasbanı yoxdu? Siz Allahı mægər sevmirsiniz?

Cəlladlar onu kənara itələyib, Qurbanini döyə-döyə aparmaq istədilər. Pəri xanım ağlaya-ağlaya cəlladların ayağına yıxıldı, göz yaş axıtdı, bənəşşə kimi tellərini üzünə tökdü, payız xəzəli kimi yanaqlarını saraltdı, Qurbani bunu gören kimi, eşqi çuşa gəldi. Sazı götürüb, görək nə dedi:

Xəstə düşüb, qürbət eldə yataram,
Bir kimsənəm yoxdu oyada məni.
O siyah tellərin, şirin dillərin
Salıbdı sönməyən oy oda məni.

Evinin dalında çeşmədə su var,
Gözüm gördü, könlüm eylədi qubar,
Məndən qeyri bəlkə bir sevgisi var,
Ol səbəbdən salmır o yada məni.

Sənsən Qurbaninin gülüzlü yarı,
Qalsa qürbət eldə artar azarı,
Hərdən oğrun baxır o mənə sarı,
Baxışı yandırar ay oda məni.

Cəllad sözə fikir verməyib, Qurbanini döyə-döyə Qara Vəzirin yanına apardı. Qurbani içəri girəndə gördü ki, Ziyad xan da burdadı. Bir az toxdadı. Vəzir ona dedi:

– İndi toyunu mən tutum, sən də tamaşa elə! Məgər mən ölmüşəm ki, sən mənəim oğlumun nişanlısına aşiq olmusan?

Qurbani Ziyad xanın üzünə baxdı. Ziyad xan dedi:

– Oğul, nərđtaxtada mənəim gücüm buna düşmədi, mənəi apardı. İndi sən bunun ixtiyarındasan. Ömrünün axır çağında de görüm, bu qədər kamalı, biliyi haradan almısan?

Aldı Qurbani, görək ona nə cavab verdi:

Ləməkan şəhrindən gəldim cana mən,
Canlar əhli bir canana yetişdim.
Əldən-ələ, qabdan-qaba süzöldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim.
Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Göhəri axtardım, kanə yetişdim.

Qurbani der: göz gözlədim, göz aldım,
Səmağ oldum, ağılmənddən söz aldım,
Düz tərpendim, mərufumu tez aldım,
Ədəb götdüm, yol-ərkanə yetişdim⁴⁶.

Ziyad xan dedi:

– Qurbani, bəlkə sənəin atandan, anandan gələn oldu. Söylə görüm, ona nə cavab verim? Vəsiyyətin nədi?

Qurbani dedi:

– Xan, bu saat deyim.

Aldı Qurbani:

Yaralandım ürəyimin başından,
Yara deynən yaralarım bağlasın!
Oxlanmışam kirpiyindən, qaşından,
Mən ölürəm, onu Allah saxlasın!

Naşı təbib dərde dərman etmədi,
Canan gəlib, göz evimdən ötmədi,
Həsret öldüm, əlim yara yetmədi,
Vəzir də mənəim tək kamın almasın!

Qurbaninin dərdi həddən ziyadə,
Çağırısam ağamı, yetişər dadə.
Desələr, necə oldu o binəva, de! –
Mən al geydim, o qaralar bağlasın!

Qurbani sözünü qurtaran kimi, vəzir onu cəlladlara verib dedi:

– Aparın bunu Gəncə çayının üstündə doğrayın, qanlı paltarını da mana gətirin.

O biri tərəfdən Pəri xanım da göz yaşına dəm vermişdi, özünü yeyib töküdü. Leyli kimi saçlarını dağıdıb üzünə tökmüşdü, dad-fəğan eləyib ağlayırdı. Cəlladlar onun ağlamağına, sıtqamağına baxmayıb, Qurbanini öldürməyə apardılar.

Axşam idi, toran çalmışdı. İtnən qurd bir-birindən güclə seçilirdi. Göyün üzünü qara duman basmışdı. Adamlar ordan-burdan toplanıb, kənardan Qurbaninin aparılmağına tamaşa edirdilər. Qurbani vəzirin evinin yanından keçəndə ayağını saxladı, yalvarıb cəllada dedi:

– Heç olmasa, mənim qolumu bir az boşaldın, üç kəlmə sözüm var, deyim, genə bağlayıb aparın.

Cəlladlar dedi:

– Əşi, dəli-zad olmamısan ki? Biz səni ölümə aparırıq, ya deyişməyə? Elə də şey olar?

Qurbani dedi:

– Onda, burda öldürün. Mən getmirəm. Ta bir neçəsini deməsəm getməyəcəyəm.

Cəlladlar dedilər:

– Qolunu boşalda bilmərik. İndi ki, hökmən demək istəyirsən, elə qolu bağlı de.

Qurbani qolu bağlı dedi:

Vəzir, sana qarğayıram,
Haqq diləyin yetirməsin!
Göydə min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin!

Evində düşəsən naçaq,
Sağ gözüne batsın bıçaq!
Oğul-uşaq düşsün qaçaq,
İstədiyini gətirməsin!

Oturubsan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta,
Sənin görüm ölən vaxtda
Dilin kəlmə gətirməsin!

Qurbani qaldı burada,
Çağır, Allah yetsin dada;
Meyitin qalsın arada,
El yığılıb götürməsin!

Bu zaman göy guruldadı, bir ıldırım şığıyıb, vəzirin evinin üstünə düşdü. Ev guruhagurla uçub yerə töküldü. Nəriltili, gurultu hər yeri bürüdü. Cəlladlar Qurbanini qoyub qaçdılar. Vəzir evinin, uşağının hayına qaldı. Qurbani yaddan çıxdı. Vanəfsə, şivən Gəncə şəhərini tutdu. Bir nəfər gəlib Qurbaninin qolunu açdı. Qurbani buradan öz dostunun evinə getdi. Sabah oldu. Ara bir qədər sakitləşdi. Qurbani tezdən burdan çıxıb, Pərinin otağına tərəf baxdı. Gördü ki, Pəri külafırəngidə başını yastığa sövkəyib, ağlayır. Qurbaninin dərdi qubar elədi, götürdü sazı, görək nə dedi:

Aldı Qurbani:

Gözəl Pərim, gəl Allahu sevrəsen,
Daldalanma, bir də görkəz yara üz!
Astana gör, yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara yüz!

Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ ələm,
Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ ələm.
Bedahatdı mən bu dərddən sağalam,
Təbib birdi, dərman min bir, yara yüz!

Qurbani der: bura gəldim yar için,
Kəs ciyərim, doğra bağrım, yar için.
Yar odu ki, yardan sonra yar için
Yaxa yırtı, zülf dağıda, yara üz!

Pəri xanım axşamı araya verib, Qurbanini çağırırdı yanına. Sonra bir molla da çağırırdı. Gözünün yaşı ilə Şıx oğlu Şaha bir məktub yazdı ki: “Qara Vəzir mana zülm eləyir. Məni sevgilimdən ayırır”. Molla Pəri

xanımın sözlərini tərsinə, öz istədiyi kimi yazmışdı. Mollanın kağızda yazdığı sözlər Qurbaniyə əyan oldu. Pəri xanım kağızı müşəmmələyib Qurbaniyə vermək istəyəndə o dedi:

– Axund, dayan, qoy bir neçə söz deyim, sonra gedərsən.
Bunu deyib Qurbani aldı sazı:

Gecə-gündüz bulud keçər havalar,
Belə getməz, əlbət gəli bir də yaz...
Oxuyar bülbüllər muğam, havalar,
Sızıldaşır yaram, aman bir də yaz!

Bulud olan qalxar havada gəzər,
Aşiq olan yarçün bağırını əzər.
Qəvvas olan girər dərində gəzər,
Bir dərin var, bir dərgə var, bir dayaz!

Qurbani güldəstə bağlar oxuna,
Sınəm buta, yarım müjgan oxuna,
Bir namə yaz hər divanda oxuna,
Görən deyə, var əllərin, bir də yaz!

Molla Qurbaninin sözündən sonra Şıx oğlu Şaha yaxşı bir namə yazdı. Pəri mollanı razı eləyib yola saldı. Naməni Qurbaniyə verib dedi:

– Qara Vəzir bizi bir-birimizdən ayıracaq. Onun hələ nə qədər ki, başı qarışıqdı, mən belə məsləhət görürəm ki, sən bu naməni götürüb, özünü Şıx oğlu Şaha çatdırasan. O çox rəhmkar şahdı. Bəlkə Allah-taala könlünə rəhm saldı, bizə kömək elədi. Yoxsa heç bir yerdən bizə imdad yoxdu.

Qurbani onun sözlərinə razı oldu, tədbirinə afərin dedi, bircə dənə alması vardı, onu çıxarıb Pəri xanıma verdi ki:

– Al, bunu yadigar saxla! Şər deməsən xeyir gəlməz, qəzadı, bəlkə yolda öldüm, itdim.

Pəri xanım dedi:

– İnşallah heç zad olmaz. Sən İsfahan kimi yerə gedirsən. Sana çox xərclik lazımdı. Bütün dünyanın malı hamısı məndədi. Hələ mən sana genə də çoxlu qızıl verəcəyəm, yolda xərcləyərsən.

Bu söz Qurbaniyə bərk toxundu. Götürdü, görək nə dedi:

Bir almas göndərdim yara yadigar⁴⁷,
Almadı alması, bağıdaş Pəri.
Könül tələb elər məndən nəyim var,
Od tutub cismimi ələtəş, Pəri!

Bülbül ayrılığı sitəmdi gülə,
Gülabatın naxış süsən-sünbülə,
Badilə mintənə, üstdən silsilə,
Sərəndazdan təküb başa baş, Pəri!

Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim,
Yan çevirdim, hər bir yana diləndim,
Qurbaniyənin görüş, halallaş, Pəri!

Qurbani Pəri ilə görüşüb yola rəvan oldu. Bərkitdi çarıqların dabanın, qırdı yerin damarın, günə bir mənzil, Hacı Bulağa tərəf getməyin binasını qoydu. Bu getməkdə olsun, al xəbəri Pəri xanımdan.

Pəri xanımın Mikayıl adlı bir nökrəri var idi. Mikayıl Pəri xanım ilə Qurbaninin sirrini bilirdi. Onlar Mikayıldan sirr gizləmirdilər. Qurbani gedəndən sonra Pəri xanım Mikayılı çağıraraq dedi:

– Mikayıl, mən özüm də Qurbanini bir sınaqdan keçirmək istəyirəm. Ola bilərmə, bir neçə qızla oğlan paltarını geyinəm, sən də bizimlə gedəsən. Onunla işim var.

Mikayıl dedi:

– Xanım, niyə olmur? Çox yaxşı olar.

Pəri xanım bir neçə qızla bərabər kişi paltarını geyindi. Mikayıl da götürüb Qurbaninin dalınca yola düşdü. Bir müddətdən sonra baxdılar ki, Hacı Bulaqda Qurbani bir nar ağacının dibində oturub çörək yeyir. Onlar atlarını düz Qurbaniyə tərəf sürdülər. Qurbani baxıb gördü ki, bir dəstə atlı gəlir. O heç fikir vermədi. Pəri xanım dəstə ilə bir kənarədən atdan düşdü. Qızların birini çağıraraq dedi:

– Gedib o adama deyərsən ki, bizim padşah xəstədi, rəmmallar onun xəstəliyinə haqq aşığının başını dərman buyurublar. İndi gəlmişik sənə başını kəsməyə.

Qız Qurbaninin yanına gedib Pəri xanımın dediyi sözləri ona dedi.
Qurbani sazı köynəyindən çıxardıb, bastı düşünə, görək qıza nə cavab verdi:

Sallana-sallana gələn Salatın,
Gəl belə sallanma, göz dəyər sana.
Al yaşılı geyib qarşıda durma,
Satqın səryağıbdan söz dəyər sana.

Gəl görüm, gəl görüm, kimin yarısan?
Hansı bir iyidin vəfadarısan?
Kölgədə dayanmış dağlar qarısan,
Səhərin günəşi tez dəyər sana.

Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin,
Əl uzadım, açım yaxan düyməsin,
Dəstələ zülflərin yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanıb, toz dəyər sana⁴⁸.

Qız üzünü çevirib, Pəri xanıma dedi:

– Gör bizə nə deyir? Bu bizi deyəsən qıza oxşadır?

Qız Qurbaninin çiyindən dartıb dedi:

– Tez dur gedək!

Qurbani dedi:

– Öldürəcəksən, öldürəcəksən, qoy bir qatar da deyim, sonra öldür.

Aldı Qurbani, görək nə dedi:

Uçdu, köç eylədi könül karvanı,
Mayalar düzülüb yollara doğru.
Naşı ovçu kəsib ov bərəsini,
Marallar ürküşüb çöllərə doğru.

Aлчаşın dağların görünsün köçü,
Cənnəti-məvadi qoynunun içi,
Müəttər zülfləri, müsəlsəl saçı,
Hərdəm şitab eylər bellərə doğru.

Sevdiyimin iyid imiş atası⁴⁹,
Əskik olmaz heç iyidin xatası,

Qaşı kaman, sinəm onun butası,
Qatı yay çəkilir qollara doğru.

Baxçalarda qurudulur barama,
Naşı təbib məlhəm eylər yarama,
Dedim: Pərim, zülflərini darama,
Könül gəştə çıxar xallara doğru⁵⁰.

Qurbaniyəm, naləm yandırır daşı,
Üstümə gəlməsin təbibi-naşı;
Ümməna dönübdü gözümün yaşı,
Qalxıban axışır sellərə doğru.

Qız qışqırıb dedi:

– Dur qabağımıza düş! Bilmirəm sən bizi nə hesab eləyirsən? Biz arvad-zad deyilik ki, bizə eşq oxuyursan! Bu saat başımı bədənindən ayıracağam.

Qurbani dedi:

– Qoy, bir qatar sözüüm var, onu da deyim, sonra hara deyirsən gedərəm.

Qız dedi:

– Tez de, qurtar!

Aldı Qurbani:

Özü xoş sifətədi, adı xoş nişan,
Yeriyir qabaqca Mikayıl, Pərim!
Fəriştə zülflərin tarümar olmuş,
Asılıb gərdəndən həmayıl, Pərim!

Qapına gəlmişəm, sayılam, sayıl,
Haqq verən paylara mən oldum qayıl,
Qızıl qıtmığından tökdür həmayıl,
Dünya olsun sana nəqail, Pərim.

Qurbani qurbandı şahın dərinə,
Dərviş bilər xırqə nədi, dəri nə?
Ağam qiya baxdı, atdı dərinə,
Yetmiş il bənd etdi Cəbrayıl, Pərim!

Qız bərkdən qışqırıb dedi:

– Dur qabağıma düş sana deyirəm!

Qurbani dedi:

– Qəzəblənmə, bir qatar da sözüüm var, onu da deyim, sonra apar!

Aldı Qurbani:

Pərinin bağında seyran eylədim,
Almalı, alçalı yaza rast gəldim.
Almasın, heyvasın dərdim, döşürdüm,
Könül istədiyi naza rast gəldim.

Gözəllər gözəli, gözəllər xası,
Silindi, qalmadı könlümün pası,
Sinəni bənzətdim şonqar yuvası,
Oğlan paltarında qıza rast gəldim.

Qurbaniyəm, görcək nəzər eylədim,
Gözəlləri gördüm, həzər eylədim,
Yeddisiylə bağda bazar eylədim,
Hesabım yanıldım, yüzə rast gəldim.

Söz tamam oldu. Qızlar baxdılar ki, Qurbani onları tanıyırdı. Pəri xanım bir xəlvətə çəkildi, mərdana paltarını çıxarıb, zənənə paltarını geydi, sonra Qurbaninin yanına gəldi. Görüşdülər, oturub söhbət etməyə başladılar. Bir qədər söhbətdən sonra Pəri xanım Qurbaniyə xeyir-dua verib yola saldı, atı minib özü də Gəncəyə qayıtdı.

Qurbani mənzilbəmənzil gedib Xudafərinə çıxdı. Bir kəndə çatdı. Kənddən keçmək istəyəndə gördü bir qoca kişi kərpic kəsir.

Qurbani baxdı ki, qoca onun sözlərindən oxuyur. Ancaq düzgün oxumur. Bir kəlmə ordan, bir kəlmə burdan deyir. Kəlmələrin də baş-ayağını yeyib, kələ-kötür eləyir. Bu, Qurbaniyə çox əsər elədi, öz-özünə dedi ki: “Adə, bu kişi mənim sözlərimi niyə belə oxuyur. Mən məyər belə söz demişəm? Mən zəhmət çəkib, düz ağac əkməşəm, bu balta ilə orasını-burasını kələ-kötür eləyir. Bilsəydim mənim sözlərimi belə oxuyacaqlar, heç deməzdim”. Qurbani onun yanına gəlib, qəsdən onun kərpicinin bir neçəsini ayaqladı, bəzisini əzdi, bəzisini də əyri-üyrü elədi. Qoca qayıdıb Qurbaninin üzünə dik baxıb dedi:

– Oğul, aşıqlar mərifətli olar, mən axı zəhmət çəkib o kərpicləri düzəltdimşəm, sən niyə elə əzirsən? Dəli-zad deyilsən ki?

Qurbani dedi:

– Ay əmi, deyəsən acığına getdi?

Kişi dedi:

– Əlbəttə, getdi. Axı mən onların üstündə zəhmət çəkmişəm. Sən mənim zəhmətimi heç eləyirsən.

Qurbani dedi:

– Pəs, a kişi, onda sən mənim sözlərimi niyə pis oxuyursan? Baş-ayağını yeyib, kələ-kötür eləyirsən? Axı o da mənim zəhmətimdi, onu da mən zəhmət çəkib düzəltdimşəm.

Kişi diqqətlə Qurbaniyə baxıb dedi:

– Oğul, sən kimsən?

Qurbani dedi:

– Mən Qurbaniyəm.

Kişi dedi:

– Oğul, yəqin sənin sözlərini pis oxumuşam. Bağışlagilən. Lap yaxşı öyrənilib düz oxuyaram. Sən bizim elin dil əzbərisən. Nə dərdin var mana söylə! Mənim kərpic kəsməyimə baxma. Hər nə desən əməl elərəm.

Qurbani dedi:

– Əmi, mənim dərdim-zadım yoxdur. Ancaq mana bir neçə çörək ver, yol çörəyim qurtarıb.

Kişi dedi:

– Oğul, mənim yaxşı evim, yaxşı oğlanlarım var. Gedək, bu gecə bizə qonaq ol. Yol çörəyi də düzəldim. Gətirib yolda çörək vermək layiq deyil.

Qurbani dedi:

– Yox, çörək gətirirsən, gətir, gətirmirsən, mən gedirəm.

Kişi naəlac qalıb dedi:

– Onda sən bulağın ağzında dur, qoyma su gəlib ləkləri dağıda. Mən bu saat gedib sana çörək gətirim.

Bəli, Qurbani bərənin ağzında durdu. Kişi beli ona verib evə getdi. Qurbani bərk yuxusuz olduğundan uzandı. Elə bu uzanmaqla Qurbanini yuxu apardı. Kişi gəlib gördü ki, Qurbani yatıb. Su da ləkləri, arxları dağıdıb. Kişi qiymadı onu yuxudan oyatsın. Bu yatmaqla Qurbani

düz axşamacan yatdı. Bir vədə gözün açanda baxdı ki, axşamdı. Ətrafına göz gəzdirib gördü kişi səssiz-səmirsiz işləyir, dedi:

– Əmi, bəs məni niyə oyatmamısan? Axşam düşüb ki?

Kişi gülüb dedi:

– Nə eləyək axşam düşüb. Xarabalıq-zad deyil ki. Gedərik evə, səhər tezdən səfər eləyərsən.

Qurbani dedi:

– Əmi, qulaq as, bu dağlara bir neçə sözüm var, deyim, sonra gedək.

Qurbani sazını çıxardı, görək nə dedi:

Durun dağlar, sizlə həmdərd olmaram,
Dağlar, əsirgədiriz qarı da məndən.
Səyrəğibin tənə-tənə sözləri,
Vurdu cida, saldı yarı da məndən.

Bu köynəyin bu yaxası, bu bağı,
Bu sinəmin bu düyünü, bu dağı,
Bağban idim, mən becərdim bu bağı,
Bağban əsirgədi narı da məndən.

Bu dünya dediyin bir boş ələkdə,
Haqqın min bir adı dildə gərəkdə,
Qurbani der: çərxi dönmüş fələkdə,
Cəbrilə ayrıldı Pəri də məndən.

Söz qurtaran kimi kişi dedi:

– Bax, atam sana qurban, belə oxuyarlar. Doğrudan da mən sənənin sözlərinin baş-ayağını yeyirmişəm.

Kişi Qurbaniyə yalvar-yaxar eləyib, evinə apardı. O gecə qonaq saxladı, çox hörmət elədi. Sabah açılan kimi Qurbani kişi ilə halal-hümmət eləyib, yola düşdü, İsfahana getməyin binasını qoydu. De günə bir mənzil, bir neçə gündən sonra İsfahana çatdı.

Bir kişidən xəbər aldı:

– Ay qardaş, Şıx oğlu Şahın yanına gedəcəyəm. Namə gətirmişəm. Onu görə bilərəmmi?

Kişi dedi:

– Onu görmək çətindi. Ancaq mən təhrini öyrədərəm, o yol ilə tez gedərsən. Sən buradan düz get mehtərxanaya. Mehtərxanada bir mehtərbaşı var. Bir yaxşı adamdı. Olsun ki, sizi Şıx oğlu ilə tez görüşdürər.

Qurbani kişiyə dua eləyib, düz mehtərbaşının yanına getdi. Salam-kalamdan sonra mehtərbaşı baxıb gördü ki, bir qəşəng, kamallı qerib oğlandı, soruşdu ki:

– Oğul, nə təmənnayə mənim yanıma gəlmişən?

Qurbani dedi:

– Əmi, Şıx oğlu Şaha naməm var. Gəlmişəm məni onun yanına aparasan. Naməni görəək öz əlimlə verəm.

Mehtərbaşı dedi:

– Oğul, Şıx oğlu Şah üç aydan bir atlara baş çəkməyə gəlir. O gələndə mən sənə xəbər verərəm, sən burada durarsan, gəlib buradan keçəndə naməni ona verərsən. Bundan başqa ayrı əlac yoxdu.

Qurbani mehtərxfanada qalmalı oldu. Nağılçı dili yüyrek olar. Üç ay gəldi keçdi. Şıx oğlu atlara baxmağa gəlmədi. On bir aydan sonra bir səhər Qurbani mehtərxfananın qapısına çıxmışdı, o tərəf-bu tərəfə baxırdı, bir də gördü ki, budu Şıx oğlu Şah gəlir. Qurbani onun yolunun üstündə dayandı. Şah gəlib keçəndə Qurbani ədəb salamı verdi, naməni ona uzatdı. Padşah naməni alıb, cibinə qoydu. Atlara baş çəkəndən sonra gedib qızıl taxta çıxdı. Naməni açıb oxuyanda gördü ki, Gəncə şəhərindən Ziyad xanın qızı yazıb ki: “Qara Vəzir bizə zülm eylədi. Məni öz sevgilim Qurbanidən ayırdı. Göz yaşım ilə sana namə yazıb, kömək istəyirəm. Ey ədalətli şah, bizə bir əlac eylə!”

Şah məktubu oxuyan kimi kərəmi cüşa gəldi, o saat mehtərbaşını çağırıb dedi:

– O mana namə verən adamı mənim yanıma gətir.

Mehtərbaşı Qurbaninin yanına gedib dedi:

– Şıx oğlu Şah səni çağırır, ancaq qorxma, toxdaq ol. Nə dərdin varsa, bitdən-birəyə hamısını söylə.

Bəli, Qurbani yol aldı, gedib padşahın barigahına girdi. Baş əyib, xidmət məqamında əl-əl üstə dayandı. Şıx oğlu Şah baxıb gördü ki, bu bir cavan aşıqdı, dedi:

– Oğlan, nə mətləbə gəlmişən? Dərdin nədi? Hamısını mana de, utanıb, çəkinib eləmə.

Qurbani dedi:

– Şah sağ olsun, dərdimi dilimlə desəm, dilim yanar. İzn ver sazla deyim.

Şah dedi:

– İzndi, de.

Aldı Qurbani, görək nə dedi:

Mürşüdü kamilim, Şıx oğlu Şahım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
On bir aydı sər tovlanda bəklədim,
Olsana dərdimə bir agah mənim.

Şıx oğlu mehtərbaşının üzünə baxdı. Mehtərbaşı mətləbi başa düşüb dedi:

– Şah sağ olsun, bu da bunun baxtındandı. Həmişə üç aydan bir mehtərşanaya, atlara baş çəkməyə gəlirdin. Bu dəfə on bir ay çəkdi. On bir ay bu yazıq mənim yanımda qalıb, sənin yolunu gözləyir.

Şah dedi:

– O yekəlikdə Gəncədə bir adam olmadımı sənin ərzinə qulaq asıb, dərdinə çata? De görüm, sana nə eləyib? Mən Qara Vəzirə divan tuta-cağam.

Aldı Qurbani, dedi:

Dərin-dərin dəryaları boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım teylədi,
Oğlu ölmüş Vəzir qəza eylədi,
Getməz damağımdan dudi-ah mənim.

Yığılıban bir araya gəldilər,
Şirin canım eşq oduna saldılar,
Döydülər, söydülər, yarım aldılar,
Axıtıldı göz yaşımı, billah, mənim.

Talib olan dərsin alar pirindən,
Qəvvas olan dürr götürər dərinədən,
Gözü yaşlı keçdim Xudafərindən,
Yüküm oldu qəmü hicran, ah mənim⁵¹.

Qurbani fikir elədi ki, mənim buna heç bir töfhəm yoxdu. Mən bundan necə təmənnə edim. Elə bildi ki, şahın bir şeyə tamahı var. şahdı, yanına gedəndə gərək bir hədiyyə aparasan. O götürsün sazı, görək şahdan nə cür üzr istəyir:

Oxuyur bülbüllər, budu, gəldi yaz,
Qurbaninin canı yolunda niyaz,
Sərim sədağadı, üzüm payəndaz,
Candan qeyri yoxdu bir matah mənim.

Şah baxdı ki, bu çox ağıllı, kamallı, çox da kamil bir adamdı, dedi:

– Oğlum, de görüm, mətləbin nədi? Nə istəyirsən?

Qurbani dedi:

Gəncə dağlarından, uzaq yollardan,
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.
Eşqin sitəmindən, çərxin əlindən,
Bir şahım var, ona dada gəlmişəm.

Fərağət evimdə otduğum yerdə,
Oxuyub elimimə çatdığım yerdə,
Bir şirin yuxuda yatdığım yerdə,
İçirdiblər mana badə, gəlmişəm.

Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən,
Fələk vurdu, cida saldı elimdən,
Qurbaniyəm, Qara Vəzir əlindən
Şıx oğluna şikayətə gəlmişəm.

Söz tamam oldu. Qurbani sazla dediyi kimi sözlə də hər nə ki, olub şaha danışdı. Şah bərk qəzəbnak oldu. O saat vəziri Becanı çağırıb dedi:

– Becan, gedərsən, bu aşığın sevgilisini alıb özünə verərsən. Əgər Qara Vəzir oyan-buyan eləsə onun bütün nəslini qılıncdan keçirib, qapısına tikan kolu basarsan.

Becan “bə çeşm” deyib, o saat kəcavə qoşdurdu⁵², Qurbanini də yanına alıb, Gəncəyə tərəf yola düşdü.

Bunlar Gəncəyə gəlməkdə olsunlar, eşit Qara Vəzirdən. Qara Vəzir eşitdi ki, Qurbani gedib Şıx oğlu Şaha şikayət eləyib, o da Becanı göndərüb ki, Pərinə alıb ona versin. Budu, Becan gəlir. Tez öz qohum-əqrəbasını başına yığıb dedi:

– Becan gəlib nəslimizi kəsəcək. Nə qayıraq ki, bələdan qurtaraq?

De tədbir, məsləhət, axırda Vəzir bir erkəci öldürdü, humayın ağına bükdürdü, səs saldı ki, bəs Pəri xanım ölüb. Bəli, camaat yığıldı. Gəncənin yaxınlığında bir Mürsəl ocağı var, bunun yanı qəbiristanlıqdı. Erkəci götürüb qəbiristanlığa apardılar. Bir qəbir qazıb basdırdılar, sonra da xeyrat qazanlarını düzdürüb, Mürsəl ocağının yanında xeyrət verməyə başladılar. Mollalar dua, Quran oxuyurdular, qız-gəlinlər ağlaşırdı. Halva paylayırdılar ki, Becan gəlib görəndə desinlər ki, Pəri ölüb, o da geri qayıdıb getsin.

Bu tərəfdən də Becan kəcavə ilə gəlib, haman qəbiristanlığın yanında dayandı. Bir adam qəsdən qabı halva ilə doldurub, Becanın qabağına apardı ki:

– Buyurun, halva yeyin! Hörmətli adamımız ölüb.

Becan xəbər aldı:

– Ölən kimdi?

Dedilər:

– Ziyad xanın qızı Pəri xanımdı. Üç gündü ki, ölüb. İndi onu dəfn edirik.

Becan üzünü Qurbaniyə çevirib dedi:

– Oğul, baxtından küs! Sevgilin ölüb. Başın sağ olsun! İndi de görüm fikrin nədi? Nə eləyək?

Qurbani sazı çıxardı dedi:

– Becan, izn ver bir neçə söz deyim, sonra özün bilərsən, nə eləyərsən, eləyərsən.

Qurbani sazı döşünə basıb, görək nə dedi:

Fələk, sənle əlləşməyə bir belə meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənin, lütf ilə ehsan ola,
Getmiş idim mürşüdümə dərdimə dərman qıla,
Mən nə bilim, mən gəlincə xak ilə yeksan ola.

Kölgəsində zülflərinin bir zaman yatmaq görək,
Tabutu sərv ağacından, kəfəni yarpaq görək,
Tez yuyun, tez götürün ki, mənzilə çatmaq görək,
Bari-ilahım, necə qıydın, bir belə canan ölə.

Bir gülü ki, dərmirsən, dərib xəndan eyləmə!
Bir könlü ki, hörəmmirsən, yıxıb viran eyləmə!

Haqq-taladan səda gəldi: Qurbani, çox qəm yemə,
Qorxum budu: bu gün burda çoxları peşman ola⁵³.

Qurbani bu sözləri deyəndə mollalar, camaat hamısı dönüb Qara Vəzirə baxdılar. Becan da Qara Vəzirin üzünə tərs-tərs baxdı. Qara Vəzir işi belə görəndə Becana baş əyib dedi:

– Becan sağ olsun, Pəri xanım, budu, üç gündü ki, ölübdü. Biz burada yas qurmuşuq. Mən bilmirəm bu Qurbani nə danışır?

Qurbani dedi:

– Vəzir Becan, üçcə kəlmə sözüm var, icazə ver onu da deyim, sonra ixtiyar sahibisən, özün bilərsən nə eləyərsən.

Becan dedi:

– De!

Aldı Qurbani, dedi:

Zina əhli bihəyalar şərm-həyanı atdılar,
Adam oğlu yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılar rüsvət alıb, şəriəti satdılar,
Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan gözəl.

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə qülcülə düşdü ki, oldu ta səhər,
Bir hüsnü camal gördüm mən, ağlım itdi sərəsər,
Pərim girib o niqabə, yanında canan gözəl.

Gəl biçərə Qurbani, gərək bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən,
Yaxşı yetirdin əllyə, altmışa sən, yüzə sən,
Əslimiz turabdandır, məskənimiz kan, gözəl⁵⁴.

Qurbani dedi:

– Becan sağ olsun, düş bu qəbri aç, gör orada dəfn olunan nədi? Əgər Pəri xanım olsa mənənim sazımı alıb, özümü də onun yanına basdırarsan. Yox, əgər Pəri olmasa, onda görərsən ki, mən düz deyirəm, ya yox.

Becan qəbri açıdırıb gördü ki, erkəcin cəmdəyini üryan edib, humanın ağına büküb basdırıblar qəbrə. Becan üzün tutdu Qara Vəzirə, bir də Pəri xanımın atası Ziyad xana, dedi:

– Bilmirəm, Pəri xanım yerdədi, göydədi, haradadısa, bu saat gətirərsiniz bura. Yoxsa hər ikinizi öldürdürəcəyəm.

Ziyad xan bütün günahı Qara Vəzirin boynuna atdı. Qara Vəzir canının qorxusundan o saat Pəri xanımı Becanın hüzuruna gətirdi. Becan vəzir Pəri xanıma dedi:

– Məndən çəkinib utanma. Düzünü de görüm, bu aşğa gedirsənmi?

Pəri xanım dedi:

– Becan sağ olsun, mən öz fikrimi namə ilə Şıx oğlu Şaha yazmışdım. Amanın bir günüdü. Nə eləyirsən elə, məni bu Qara Vəzirin əlindən qurtar!

Becan dönüb Qara Vəzirə dedi:

– Vəzir, budu, sana deyirəm. Bunların xərcini çəkib Qaradağa apararsan. Orada öz xərcin ilə bunlara toy elərsən. Əgər dediyimi elədin, canın qurtardı, eləmədin, bütün nəslini kəsəcəyəm. Şıx oğlu Şahın əmridi, gərək yerinə yetirəm.

Qara Vəzir nə qədər elədi, olmadı. Becan ondan toyun xərcini alıb, Qurbaniyə toy eləməyə başladı. Qurbani öz toyunun ilk məclisində aldı, görək nə dedi:

Özün şah, aşkar adın həqayıq,
Önüncə cilovdar Cəbrayıl, Pərim!
Dua əfsunudu firiştə zülfün,
Cəmi bəlalardan təfail, Pərim!

Özün naseh, kəlamındı imamət,
Səcdə elər ona gündə təmamət,
Əcəb norəstədi, xub qəddü qamət,
Əcəb şəhla, əcəb şəmayıl, Pərim!

O məhrəm sirrində əyyarlığım yox,
İqrarım, bil ki, inkarlığım yox,
Mənim səndən qeyri heç bir yarım yox,
Canü baş yoluna ha qayıl, Pərim!

Qurbani, girişmişsən, meydanın dərini,
Oxuyanlar bilir dəryanın dürünü,
Bir qıya baxanda yandırdı pərin,
Yetmiş min il qaldı Cəbrayıl, Pərim!

Qurbani sözünü tamam elədi. Toy başlandı, yeddi gün, yeddi gecə yedilər, içdilər, çaldılar, oynadılar, hamısı da Qara Vəzirin hesabına. Səkkizinci gün kəcavələr bəzəndi, Qurbani ilə Pəri Qaradağa yola düşdülər. Karvan yola düşəndə bir aşıq sazını döşünə basıb, Qurbaninin buradakı toyunu bu duvaqqapma⁵⁵ ilə qurtardı:

Qaş qəmər, gümüş kəmər,
Qurşayıb belə yaraşır.
Üzündə xal, dodağı bal,
Xam şəkər dilə yaraşır.
Bir bəri bax, bəyaz buxaq
Darçına, hilə yaraşır.
Dərin kamal, güllü dəsmal,
Al gözəl ələ yaraşır.
Ay qabağa, gül yanağa,
Yanağı gülə yaraşır.

Gözlər ala, başa bəla,
Çəkilib qara qaşları.
Oğrun baxdı, evim yıxdı,
Etmədi çara qaşları.
Zülmü çox, insafı yox,
Aparır dara qaşları.
Huş getdi, məcnun etdi,
Saldı diyara qaşları.
Ağıl zayıf, qıldı sayıl,
Düşməyə çölə yaraşır.

Qaş oynatdı, işvə satdı,
Mayıl oldum gül camala.
Bimürvət, verib zinət,
Tər əndama, xətti-xala.
İlqar verdi, qəsdə girdi,
Sonra düşdü kəc xəyala.
Sevdim yaman, çəkdim aman,
Əcəb düşdüm qeyli qala.
Hərzə sözü, cadu gözü,
Fitnəyə, felə yaraşır.

Kaman qurub, oğrun durub,
Mənə işvə-naz eyləyir.
Cərab toxur, cəh-cəh oxur,
Qumru tək avaz eyləyir.
Yanağı gül, saçı sünbül,
Zimistanı yaz eyləyir.
Sevdim əzəl, əcəb gözəl,
Mahala, elə yaraşır.

Qurban ona örtüb cuna,
Görəsən haralıda bu?
Fal açıb, ovçudan qaçıb,
Dağların maralıda bu.
Yan-yan baxır, kirpik qaxır,
Qaşları qaralıda bu.
Dostun atıb, yasa batıb,
Hüseyn⁵⁶ tək yaralıda bu.
Ömrün üzür, əcəb süzür,
Sonadı, gölə yaraşır.

Quzbani

(Dastanın Diri versiyası)

Keçmişdə Araz çayı sahilində Diri dağı deyilən yerdə Fərəməz bəy adlı bir bəy olmuş. Bu bəyin çoxlu mal-dövləti olmuş, ancaq zür-yəti yoxmuş. Fərəməz bəy mal-dövlətinin əksəriyyət hissəsini payla-yır yetim-yesirə ki, Allah ona bir oğul versin. Bu işdən sonra Allahın ona rəhmi gəlib, qurban günündə ona bir oğul verdi. Uşağ qurban günü olduğu üçün, adını qoydular Qurbani.

Qurbani yeddi yaşından on dörd yaşına kimi molla məktəbində oxuyub, on dörd yaşından sonra isə Fərəməz bəy Qurbanini yanına çağıraraq dedi:

– Oğul, sən anadan olmamışdan qabaq əhd etmişdim ki, kaş mənim bir oğlum olaydı, onunla birlikdə Diri dağına çıxaydım. Həmin əndim yerinə yetib. Gəl bir Diri dağına ova gedək.

Oğul atasının sözünü sındırmayıb, ox, yay götürüb Diri dağına ova getmək istəyəndə onların yanına bir keçəl gəldi, dedi:

– Fərəməz bəy, məni də özünüzlə aparın, nə vursanız mən götürürəm.

Fərəməz bəy və Qurbani keçəlin sözünə baxıb, onu özləri ilə apar-dılar. Onlar ovda bir dağ keçisi vurdular və onu keçəlin kürəyinə şəl-ləyib, yendirdilər Mazannənə deyilən pırə. Axşam düşmüşdü, qaranlıq olduğundan Fərəməz bəy dedi:

– Ay uşaqlar, gətirin bu dağ keçisini bu pirdə kabab edək, yeyək və bu pirdə adama bir niyyət tutaq görək yuxuda kim nə görür.

Belə də etdilər.

Fərəməz bəy fikrində tutdu ki, “Ey ilahi, yuxudan durandan sonra ciblərimin hamısı pul ilə dolsun!” Qurbani fikrində tutdu ki, “Ey ilahi, yatım və yuxuda mənə bir buta ver! Uzaq yerdə olsun, çox zəhmət-lərdən sonra mən mətli muradıma çatım”. Keçəl fikrində tutdu ki, “Ey ilahi, yatım, tezdən durub görüm ki, başım tüklənib, bəlkə qonşumuz-dakı Pərzad qızı mənə verələr”.

Qurbaninin öz arzusuna görə yuxuda Həzrət Əli ona badə verib dedi:

– Qurbani, al bu badəni, gör haranı görürsən?

Qurbani badəni əlinə aldı, baxdı və dedi:

Gəncə şəhərini görürəm. Orada bir güllü baxça var və güllü bağ-çanın içində qırx nəfər qız görürəm. O qızların içində bir nəfər qız var, o qədər gözəldir ki, on beş gecəlik ay kimi hər yerə işıq salır.

– Ay oğul, o qız Gəncəli Abdulla xanın bacısı qızı Pəri xanımdır. Onu sənə, səni də ona buta verdim. Çox çəkməz ki, sən öz istəyinə çatarsan. Amma çox çətinliklərə düşəcəksən.

Qurbani badəni nuş etdi. Badənin zərbindən onun ağı başından çıxdı.

Sabah tezdən Fərəməz bəy yerdən duran kimi əl atdı cibinə, gördü ki, bir şahı pul var idi, o da düşüb itib. Keçəl isə baxdı gördü ki, başında üç tük var o da əlində gəlib. Fərəməz bəy dedi:

– Ay keçəl, görək Qurbani nə haldadır.

Bunlar Qurbaniyə yaxınlaşanda baxdılar gördülər ki, Qurbaninin huşu özündə deyil. Fərəməz bəy qışqırdı.

– Vay, bir oğlum var idi, o da dəli olub.

Fərəməz bəy səs-küy salıb, bütün ətraf camaatı ora tökdü. Gələn adamların içində iki qarı da vardı. Keçmişdə həkim olmadığından xəstə adamların dərini dünyagörmüş qoca adamlardan soruşurdular. Ona görə də Fərəməz bəy üzünü qarılara tutub dedi:

– Ay qoca nənələr, deyin görüm, mənim oğlumun dərdi nədir?

Qarının biri dedi:

– Bu oğlan qudurub. Bu saat durub məni dalayacaq, mən də qudurub sizi dalayacağam. Balta gətirin, bunun başını əzək.

Bu qarının məsləhətinə heç kim razı olmadı. İkinci qarı isə dedi:

– Oğlanın dərdi eşq dərdidir. Onun üzünə su səpin, qoyun ayılsın, özü dərini desin.

Bu zaman Qurbaninin məktəb yoldaşları Diri dağının sərin sularından gətirib, onun üzünə səpdilər. Bir azdan sonra Qurbani ayıldı və atasının üzünə baxdı. Atası ondan soruşdu:

– Bala, sənə nə olub ki, belə edirsən?

Qurbani dedi:

– Ata, dilimlə desəm, dilim kabab olar, saz gətirin, dərdimi sizə saz ilə deyim. Ona tez saz gətirib verdilər. Qurbani sazı alıb, belə başladı:

Yatmış idim xabi-qəflət içində,
Onda gördüm: oyan, oyan, dedilər.
Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Mın bir kəlmə mənə bəyan dedilər.

Qəflətdən ayıldım, açdım gözümü,
Xaki-övlüyə sürtdüm üzümü,

Dindirdilər, haqq danışdım sözüümü,
Al, iç abi-kövsərdən, qan, dedilər.

Qurbani der: çıxdım dağ səhrasına,
Könlüm qalxdı, düşdü eşq sevdasına,
Bir siqal verdim könlüm pasına,
Məğribdən məşriqə bəyan dedilər.

Qurbani bu sözləri dedikdən sonra yenə huşdan getdi. Üzünə su səpdilər, yenə də ayıldı. Atası dedi:

– Oğul, sən yuxuda kimi görmüsən?

Qurbani dedi:

Bu gün bir nurani kimsənə gördüm,
Görcəyim çağırdı: ya Murtuza Əli!
Sitqinən çağırısan tez yetir dada,
Dillərdə söylənir: ya Murtuza Əli!

Fərəməz bəy dedi:

– Ay bala, o hansı Əlidi?

Qurbani dedi:

On bir oğlu var idi, bir anası,
Nurula doludu onun əzası,
Məğribdən məşriqə gəlir sədası,
Dillərdə söylənir: ya Murtuza Əli!

Nurani dediyin nuri-mərfətdi,
Mədinə dediyin bizim tərəfdi,
Qurbani der: ağam əsli ərəbdı,
Ağalar ağası, ya Murtuza Əli!

Fərəməz bəy soruşdu:

– Bala, sənə kimi buta veriblər?

Aldı Qurbani:

Könlüm qalxdı, Bərdə sarı yeridi,
Orda bir şəhər var adı Gəncə hey...
Gözəlləri, məhəubluları, xubları,
Xub batıbdı mala, mülkə, gəncə hey...

Tülək tərhan balaların ayırdı,
Ayırıban həm çöllərdə doyurdu;
Fələk vurdu bizi eldən ayırdı,
Biz də düşdük bir digarə, küncə hey...

Fərəməz bəy dedi:

– Ay oğul, bizim bu yerlərdə hansı bəyin, xanın qızın deyirsən
sənə alım, təki sən uzağa getmə.

Aldı Qurbani:

Qurbani der: vüsalına varmadım,
Əl uzadıb qönçə gülün dərmədim.
İran gözdüm, Turan gözdüm, görmədim,
Gözəllikdə Pərim təki qönçə hey...

Qurbani saz ilə dediyi kimi, söz ilə də deyib, atasını başa saldı, onunla halallaşmış, öz sevgilisindən ötəri yola düşdü¹. Az getdi, çox getdi, Daşkəsən kəndinin yaxınlığında yolun kənarında bir ağacın dibində oturdu. Qurbanini ağacın dibində yuxu tutdu.

Qurbani yatdığı zaman bir aşiq gəlib bura çıxdı. Aşiq gördü ki, bir gözəl oğlan burada yatıbdır. Sazı isə əlindən sürüşüb düşüb yerə. Həmin aşiq aldı, görək nə dedi:

Xab içində yatan, ey cavan oğlan!
Söylə görüm, nə məkandan gəlirsən?
Ya hürüsən, ya pərisən, ya qılman,
Ya İsan, həft asmandan gəlirsən?

Nə olubdu eşq başından aşıbdı?
Nə sevdadı eşq oduna düşübsən,
Yoxsa sən də Qasım kimi yanıbsan?
İndi keçib başu candan, gəlirsən.

Qurbani yuxudan ayılıb, aşığa cavab verdi:

Aşiq, sorma mənim eşqi-halımı,
Baş götürüb, Gəncə deyir gedirəm.
Zülmü qurtarmasın görüm zalımın,
Baş götürüb onca deyir gedirəm.

Aşiq Qasım dedi:

– Oğlan, bilirəm, sən də mən dərdlisən. Söylə görüm haralısən?

Aldı Qurbani:

Ülkardan da göydə o Mars qəlbidi,
İki dünya padışahı bir Əlidi.
İsmim Qurbanidi, kəndim Diridi,
Qaradağdan Qarabağa gedirəm².

Qurbani Qasımla əl tutuşub ayrıldı. Az getdi, çox getdi, Daşkəsən kəndindən keçəndən sonra yolun qırağında bir bostançıya rast gəldi. Qurbani bostançıdan çörək istədi, bostançı dedi:

– Otur bostanı gözlə, gedim evdən sənə çörək gətirim.

Qurbani bostanda qalmaqda olsun, bostançı Mahmud qızı Pəri ilə bostana gəldilər. Bu qızın adı Pəri olduğundan Qurbani bunun adına bənd oldu. Pəri Qurbanini nə cürə dilə çəkdisə, az qaldı ki, öz sevgilisini yadından çıxartsın. Bir neçə gündən sonra Qurbani yola düşmək istədikdə qız atasına dedi:

– Ata, oğlana deynən getməsin, qalsın, məni alsın və sənin mal-dövlətinə sahib olsun.

Mahmudun oğlu yoxmuş. Mahmud dedi:

– Qurbani, gəl sən getmə. Mənim qızım Pərinə al və mal-dövlətimə sahib ol.

Aldı Qurbani:

Başına döndüyüm, ey Pərizadə!
Can içində cana vermərəm səni.
Neynirəm bostanı, neynirəm bağı,
Yüz bağa, bostana vermərəm səni.

Dağlarda maralsan, düzlərdə ceyran,
Ala gözlərinə mən özüm heyran;
Ordubad, Naxçıvan, Şamaxı, Şirvan,
Güllü Gürcüstana vermərəm səni.

Qurbani der: can içindən can gəlir,
Gözlərimdən yaş yerinə qan gəlir.
Üzünü görməyə Süleyman gəlir,
Küllü Süleymana vermərəm səni.

Qurbani getmək istəyəndə qızı atasına dedi:

– Ata, oğlan deyəsən qalmaqacaq, o yediyi yemiş-qarpızın haqqını bundan al.

Qurbani bunlarla razılaşıb yola düşdü, bir neçə gündən sonra Gəncə şəhərinin yaxınlığına çatdı. Altı nəfər gürcü qızına rast gəldi. Buraların ab-havasını öyrənmək üçün qızlara belə dedi:

Sallana-sallana üstümə vardı,
Sataşdı gözümə xalı gürcünün.
Apardı halımı, çəkdi huşumu,
Sataşdı gözümə xalı gürcünün.

Örtüb ağ yanağa qırmızı lalə,
Boy sünbülə bənzər, qaməti lalə,
Bu biçərə aşiq qurbanız ola,
Üzükdən keçərdi beli gürcünün³.

Qızlar Qurbanini çalıb oxuyan oğlan görüb, bir nəfər qarıya qonaq verdilər. Qurbani qarının evində yeyib-içəndən sonra qarının öz sarı sifətli qızı ilə davası düşdü. Qız dedi:

– Oğlan gərək mənimlə yata.

Qarı dedi:

– Yox, oğlan gərək mənimlə yatsın.

Aldı qarı öz qızını nə cürə pislədi:

Başına döndüyüm, ey cavan oğlan,
Gəl alma qızımı, sarıdır, sarı.
Səndən ötrü bəsləmişəm şirin can,
Gəl, alma qızımı, sarıdır, sarı.

Aldı qız:

Başına döndüyüm, gülüzlü oğlan,
Gəl alma anamı, qarıdır, qarı.
Səndən ötrü bəsləmişəm şirin can,
Gəl alma anamı, qarıdır, qarı.

Aldı qarı:

İşvə məndə, qəmzə məndə, naz məndə,
Aşiq öldürməyə gözəl söz məndə.
Öpmək məndə, qucmaq məndə, üz məndə,
Gəl alma qızımı, sarıdır, sarı.

Aldı qız:

Matəm yerdə söhbət olmaz, saz olmaz,
Bir gülünən bahar olmaz, yaz olmaz,

Günü keçmiş qarı gəlib qız olmaz,
Gəl alma anamı, qarıdır, qarı.

Qurbani bunları aldatdı ki:

– Mən gələndə həyətinizdə bir ağ daş görmüşəm. Onu mənə kim tez gətirsə onunla yatacağam.

Bu sözü eşidən kimi qarı ilə qızı bir-birinə toxuna-toxuna bayıra çıxdılar⁴. Qurbani isə qarını arxadan bağlayıb, özü tək o gecə orada qaldı, sabah açılan kimi qarını açıb onlardan soruşdu:

– Bu şəhərdə sazbənd yoxdumu, mən orada sazımı düzəldəm?

Qurbani bilirdi ki, saz qayıranlar aşıqlara yaxın olur və bunun vasitəsilə Pəri xanımın yerini bilmək olar. Bunlar sazbəndin evini göstərdilər. Qurbani ora getdi, sazbənddən soruşdu:

Usta, sizin yerdən gözəl qız sevdim,
Cəm gözəllər onun səbəbkarıdır.
Alma yanaqlıdır, laçın çaynaqlı,
Şirin can şikarı, şirin sözlüdür.

Sazbənd dedi:

– Bəlkə belə gözəl qız səni sevmədi?

Aldı Qurbani:

Canan bilsə gəldiyimi can eylər,
Canımı canına ərmağan eylər.
Qəzəbkardı qəmzələri, qan eylər,
Mələklər şahidi, sitəmkarıdır.

Qurbani belə deyəndə sazbənd dedi:

– O gözəlin adı nədi?

Aldı Qurbani:

Alagözlü Pərim zülfü şeydadır,
Quranda oxunan əlif, beydadır.
Desələr: Qurbani, bu nə sevdadır?
Alagöz Pərimin yadigarıdır.

Sazbənd dedi ki:

– Oğlan, bəlkə Abdulla xanın bacısı Pəri xanımı deyirsən?

Qurbani dedi:

– Bəli, onu deyirəm.

Sazbænd dedi:

– Sən onda gecikmişən. Qızı üç gündən sonra verirlər Qara Vəzirin oğluna.

Qurbani soruşdu:

– Pəri xanım bu saat harada olar?

Sazbænd dedi:

– Bir saat bundan qabaq qırx nəfər qızla hamama getdilər.

Bu xəbərdən sonra Qurbani getdi, hamamın elə bir yerində gizləndi ki, hamamdan çıxan adam Qurbanini görə bilməzdi, amma Qurbani hər kəs hamamdan çıxsa idi görə bilirdi. Qurbani burada bir az gizləndikdən sonra gördü ki, yuxuda gördüyü qız telin darıya-darıya hamamdan çıxır. Bu zaman Qurbani cuşa gəlib, ona belə dedi:

Sallana-sallana çıxdı hamamdan,
Asta yeri gözəl sənə göz dəyər.
Seryağublar tənə-tənə sözləri,
Yayın bədnəzərdən sənə göz dəyər.

Bu sözü eşitdikdə Pəri xanım başını salıb aşağı tez-tez getməkdə oldu. Bunun zirək getməsinə Qurbani belə dedi:

Yavaş get, yavaş get, kimin yarısan?
Hansı bəxtəvərin xiridarısan?
Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan,
Sabahın yelləri tez dəyər sənə.

Pəri xanım bu sözləri eşidib, karıxıq girdi kəcavəyə ki, baxsın görək bu sözləri atan kimdi? Bu zaman karıxdığından saçının bir hissəsi qaldı çöldə. Bunu görən Qurbani belə dedi:

Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin,
Açılmasın çarın-çarpaz düyməsin;
Dəstələ telini yerə dəyməsin,
Yer elə tozlanar, toz dəyər sənə.

Qurbani adını eşitcək Pəri xanım tez başını kəcavədən çıxarıb ona Sarı baxdı və gördü ki, yuxuda gördüyü oğlan bu sözləri deyir. Pəri xanım düşündü ki, “görən bu Qurbani qorxmur, bu toy qabağı mənə söz atır?” Pəri xanım özlüyündə Qurbanidən kəsən kimi oldu.

Aldı Qurbani:

Durum dolanım başına,
Aşığından kəsən dilbər!

Ləblərini sal ağzıma,
Qoy bir alım busan, dilbər!

İtirmişəm maralımı,
Dərd çəkməyən saralımı!?
Gündüz kəsən qərarımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər.

Qurbaninin fikrinə gəldi ki, bəlkə bu xan nəslindəndi ki, mənə
eşitmək istəmir.

Aldı Qurbani:

Qurbani özü də bəydi,
Naz-qəmzən canıma dəydi.
Nə dedim xətrinə dəydi,
Bu mən dilbər, o sən dilbər.

Qurbani Pəri xanımla görüşdü. Pəri xanım ona dedi:

– Qurbani, bu şəhərdə mənim adımlı çəkmə! Səni öldürərlər. Lakin
üç gündən sonra gələrsən darvazanın ağzına, ora saman səpəcəyəm.

Pəri xanımla Qurbani ayrıldılar. Qurbani şəhərdə gəzərkən Pəri
xanımın qardaşı Abdulla xan və Qara Vəzir Qurbaniyə rast gəldilər.
Bunlar dedilər ki, bu aşıq təzə aşıqdı, bunu oxudaq, əgər yaxşı oxusa
uşaqların toyunu elə bu edər. Onlar Qurbanini çağırdılar yanlarına və
ona dedilər ki:

– Aşıq bizim üçün bir az oxu.

Qurbani hamamda Pəri xanımla görüşməyini bunlara belə dedi:

Bu gün bir gözəlin seyrinə vardım,
Əlində şənəsi tel kənarında.
Hələqə-hələqə, qıvrım-qıvrım, çinbəçin,
On dörd hörük gördüm bel kənarında.

Qapıya gəlmişəm, sayılam, sayıl
Haq verən paylara olaram qayıllı;
Pərimin boynunda heykəl-hamayıl,
Ləl bazubənd düzüb qol kənarında.

Qurbani der: mənim sözüm düzgündü,
Yar əlindən yazıq canım üzgündü,
Baxdım yarın gözü mənə süzgündü,
Bir cüt öpüş aldım yol kənarında.

Bu sözləri eşidən Qara Vəzir xəncəlini çıxarıb, Qurbanini öldürmək istədi. Ancaq Abdulla xan işi başa düşüb qoymadı. Onlar Qurbanini də götürüb, Quru bağa gəldilər. Bu zaman Quru bağda qırx nəfər şagirdi olan Aşıq Heydər Qurbaniyə sual verdi:

– Bala, sən də şagird olmağa gəlmisən?

Qurbani dedi:

– Mən özüm şagird axtarıram, ona dərs deyəm.

Bunların sözü bir-birinə xoş gəlmədiyi üçün deyişməyə başladılar. Aşıq Heydər dedi:

Səndən xəbər alım, ay bala aşıq,
O nədi ki, göydən haça gəlibdi?
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbər haqdı dünyada,
Əfzəli içində neçə gəlibdi?

Aldı Qurbani:

Al cavabın deyim, ey böyük aşıq,
O qələmdi, göydən haça gəlibdi.
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbər haqdı dünyada,
Əfzəli yeddidi, neçə gəlibdi.

Aldı Heydər:

O kim idi ərşdə qızdırdı tası?
O kimdi Turda qaldı əsası,
İsmayıla gələn qoçun anası
Hansı ayda, gündə qoça gəlibdi?

Aldı Qurbani:

Həzrət Əli ərşdə qızdırdı tası,
Musa idi Turda qaldı əsası,
İsmayıla gələn qoçun anası
Çərşənbə günündə qoça gəlibdi.

Aşıq Heydər sözünü olmadı. Sazın təhfil verdi Qurbaniyə⁵. Abdulla xan Qurbaninin yaxşı aşıq olduğunu görüb ona belə dedi:

– Üç gündən sonra mənim bacım Pəri xanımın toyudu, gələrsən ora, toy məclisində oxuyarsan və çoxlu da məmər* yığarsan.

* Nəmər, muzz

Hər ikisi razılaşıb ayrıldılar. Qurbani gəldi Pəri xanım olan yerə və üç gün burada Pəri xanımla söhbət elədilər. Üçüncü gün Qurbani Pəri xanıma dedi:

– Sənin qardaşın Abdulla xan mənə sənin toyunu eləməkçün toy məclisinə çağırıb, mən gedirəm ora.

Qurbani toy məclisinə getməkdə olsun, Pəri xanım öz qulluqçusu Şah-Xubana dedi:

– Get, qardaşım Abdulla xandan icazə al, mən də gedim o məclisdə olan yeni aşığa qulaq asım.

Şah-Xuban Abdulla xandan icazə aldıqdan sonra Pəri xanım getdi toy məclisinə.

Qurbani Pəri xanım toy məclisinə gircək ona belə dedi:

İftidadə qədəm basdı məclisə,
Ustadlar ustadı görüm handadı?
O qızın dərd-səri çoxdu canımda,
Göhərli sözlərim hələ kandadı.

Bu vaxt Qara Vəzir Qurbanini öldürmək istədisə də camaat qoymadı.
Aldı Qurbani:

Həzrət Əli mənə verdi badəni,
Canıma saldılar qovğanı, qanı,
Qurbaninin fikri, zikri, xəyalı,
Deyə bilməm yenə Pəri xandadır.

Bu sözləri eşidən kimi Qara Vəzir lap acıqlandı və onu öldürmək istədi. Abdulla xan onu sakitləşdirib, Qurbanidən soruşdu:

– Qurbani, açıq de görək, bu şəhərə nədən ötrü gəlmisən?

Qurbani cavab verdi:

– Abdulla xan, and iç ki, nəyə gəldiyimi verəcəksən, deyim.

Abdulla xan and içdi ki:

– Nədən ötəri gəlmisən verəcəyəm aparasan.

Görək Qurbani nədən ötəri gəlib:

Başına döndüyüm, ey Abdulla xan!
Mətləb budu: Pərim üçün gəlmişəm.
Namiyəm, nadanam, həm də cavanam,
Mətləb budu: Pərim üçün gəlmişəm.

Abdulla xan dedi:

– Mənim bacımın bir gizli adı var, onu desən Pərinə aparacaqsan.

Aldı Qurbani:

Əyninə geyibdi püst ilə dəri,
Qurbani yolunda qoyub can, səri,
Gizlini Nigardı, aşkarı Pəri,
Mətləb budu, Pərim üçün gəlmişəm.

Bu sözlərə Abdulla xan razı olsa da, Qara Vəzir razı olmadı. Qara Vəzir dedi:

– Qurbanini mən özüm imtahana çəkəcəyəm.

Məclisdəki adamlar dağılıb evlərinə gedərkən Abdulla xan düşündü ki, Qurbanini kimə qonaq versə Qara Vəzir onu öldürəcək, ona görə də belə fikrə gəldi ki, onu Qara Vəzirin özünə qonaq versin. Qara Vəzir Qurbanini qonaq saxlamaq əvəzinə onu saldı zindana, qapısına da gözətçi qoydu. Pəri xanım Qurbaninin vəziyyətini öyrənmək üçün Şah-Xubanı ora göndərdi. Şah-Xuban gəlib gördü ki, Qurbanini salıblar zindana və qapısında da gözətçi qoyublar. Qurbani Şah-Xubannan Pəri xanıma belə bir namə yazdı, göndərdi:

Ay Şah-Xuban, mənim ərzi-halımı,
Gedər olsan, nazlı yara deyərsən.
Xəstə qaldım, yandım onun küyündə,
Üzü dönmüş beiqrarə deyərsən.

Axıb-axıb deryalara dolmuşam,
Sarılıban gül rəngi tək solmuşam;
Qurbaniyəm, indi dustaq olmuşam,
Üzü dönmüş xoş Nigara deyərsən.

Məktubu Şah-Xuban gətirib Pəri xanıma verəndə o, məktubu tez açıb oxudu. Pəri xanım Qurbanini qurtarmaq üçün bir neçə havla hazırladı, bu havlaların yarısına behuşdarı qatdı və Şah-Xubana verib dedi:

– Apar bu behuşdarı olmayan havlaları ver Qurbaniyə, behuşdarı olanları da keşikçilərə. Keşikçilər yeyib behuş olan kimi Qurbanini oradan çıxart, gətir mənim yanıma.

Şah-Xuban elə də etdi.

Sabah tezdən Qara Vəzir baxıb gördü ki, Qurbani zindanda yoxdu. Qara Vəzir tez axtarmağa başladı, axır gəlib onu Pəri xanımın yanında tapdı. Qurbani Qara Vəzirə orada belə dedi:

Səni görüm, Qara Vəzir,
Haq işini bitirməsin.
Göydən min bir bəla gəlsə,
Birin səndən ötürməsin.

Beş barmağın bıçaq olsun!
Gözlərinə sancaq olsun!
Balaların qaçaq olsun!
Qapında itin hüzməsin!

Qara Vəzir dedi:

– Bunun özünə bax, Pəri xanımla bir yerdə oturmasına bax!..

Aldı Qurbani:

Qurbani də çıxdı taxta,
Qan qusasan laxta-laxta!
Əzirayıl gələn vaxtda,
Üstündə Quran olmasın.

Qara Vəzirin acığı tutub, şəhər əhalisini ora topladı və başladı Qurbanini imtahan etməyə. Qara Vəzir Qurbaniyə dedi:

– Sənin gözlərini bağlayacağam, Pəri xanımla da üç qızla sənin gözünün qabağından keçirdəcəyəm. Əyər onların içində Pəri xanımla tanışsan, bil ki, Pəri xanımla sənindir.

Qurbani razı oldu. Onun gözlərini bağladılar. Qara Vəzir öz qızını, axsaq Şah-Xubanı və Pəri xanımla eyni paltarda Qurbaninin yanına gətirdi. Birinci dəfə öz qızını Qurbaninin gözünün qabağından keçirdi.

Aldı Qurbani:

Əyninə geyib qırmızı,
O gündən yandırır bizi,
Bu gələn Vəzirin qızı,
Bundan sonra Pərim gəlsin!

Vəzirin qızından sonra axsaq Şah-Xuban gəlib Qurbaniyə yaxınlaşanda belə dedi:

Dağlar başı oldu duman,
Mümkürdən heç getməz güman;
Bu gələn axsaq Şah-Xuban,
Qoyun gəlsin, Pərim gəlsin!

Axırda Pəri xanım üzünü tutub Qurbaninin yanına gələndə Qurbani dedi:

Bir quş gəlir zarı, zarı,
Çıxın yollarından barı;
Bu gələn Qurbaninin yarı,
Qoyun gəlsin, Pərim gəlsin!

Belə bir işdən sonra camaat tələb elədi ki, Pəri xanımı versinlər Qurbaniyə. Qurbani Pəri xanımı da götürüb yola düşdü. Bir az vaxtdan sonra Məhəmməd xan gəlib çıxdı Gəncə şəhərinə. Qara Vəzir tez Məhəmməd xanın yanına qaçıb, Abdulla xandan şikayət etdi və dedi:

– Abdulla xan mənim oğlumun toyunu yarımçıq qoyub, nişanlığını verdi başqa yerdən gəlmiş bir oğlana.

Məhəmməd xan bir neçə atlı düzəldib Qara Vəzir də içlərində Pəri xanımı qaytarmağa getdilər. Onlar gəlib Qurbanigilə çatdılar. Pəri xanımı zorla geri qaytardılar. Qurbani buna dözməyib dedi:

Başına döndüyüm alagöz Pəri!
Əlim ətəyindən üzmə sən barı!
Görüm ki, olasan imama zavvar,
Əlim ətəyindən üzmə sən barı!

Dirili Qurbani sən də sal yada,
Əməyini vermə, amandır, bada!
Hər ikimiz gəl şərt qoyaq arada,
Əlim ətəyindən üzmə sən barı!

Bu sözlərə baxmadılar, Pəri xanımı qaytardılar geri. Qurbani Pəri xanım gözdən itdikdən sonra Allaha belə yalvardı:

Qadir Allah, səndən budur diləyim:
Aman, Allah, imdad eylə bu işə!
Səndən başqa yoxdur mənim köməyim,
Aman, Allah, imdad eylə bu işə!

Bismillah elədim, girdim meydana,
Ümidim bağladım Şahi-Mərdana;
Məcnun kimi məni qoyma divana,
Aman, Allah, imdad eylə bu işə!

Qurbani der: əslim Qaradağlıdı,
Yar üzündən ürək düyün-dağlıdı.
Zülm eyləyən vəzir namərd oğludu,
Aman, Allah, imdad eylə bu işə!

Rəvayətə görə, Qurbani burada yatır, bir vədə oyanır görür ki, Mazannənə pirindədi. Bu işə Qurbani çox təəccüb eyləyir, az qalır ki, bağı çatlasın. Bu zaman onu bir də yuxu aparır. Ona yuxuda deyirlər: “Qurbani, sən gəl Şıx oğlu Şah Abbasın yanına get, vəziyyətini ona söylə. O sənə köməklik edər”.

Qurbani yuxudan ayılan kimi Xudafərin körpüsündən adlayıb, gedir İranda Şıx oğlu Şah Abbasın yanına. Vəziyyəti ona belə deyir:

Mürşüdi kamilim, Şıx oğlu Şahım!
Bir ərzim var, qulluğuna, şah, mənim.
Oxu ərizəmi, bil sən dərdimi,
Dərdimdən olgunan bir agah mənim.

Şah Abbas deyir:

– Ay oğul, sən hələ cavansan, axı sənin nə dərdin ola bilər? De görüm, sən haralısan?

Aldı Qurbani:

Bir ah çəkdim, gəldi ahim dərdindən,
Ağlım, huşum oynar keçər sərimdən;
Körpü düşdü, keçdim Xudafərindən,
Mürşüdümsən, yetir dərmana məni.

Şah Abbas dedi:

– Ay bala, sənə kim zülm eyləyib onu mənə de!

Aldı Qurbani:

Qış gedibən, yaz ayları gələndə
Dağlar damanından qar istər könül.
Hüri, Pəri, mələkləri görəndə
Xəstəyəm, onlardan nar istər könül.

Yay olanda gün əritməz qarımı,
Mən sənə bağladım ümidvarımı;
Əlimdən aldılar Pəri yarımı,
Mürşüdümsən, yetir yarımına məni!

Qurbani sonra ətraflı başına gələn vəziyyətlərin hamısını Şah Abbasa söylədi. Şah Abbas Məhəmməd xanın və Abdulla xanın üstünə bir məktub yazdı ki, Pəri xanımı tez bir zamanda gətirib Mazannənə pirində versinlər Qurbaniyə. Şah Abbas Qurbaniyə dedi:

– Get Mazannənə pirində öz yarını gözlə. Gətirib onu orada verəcəklər sənə.

Qurbani tez yığışıb gəldi Mazannənə pirinə. Bir müddətdən sonra baxıb gördü ki, Soltanlı kəndindən Diri dağına bir dəstə atlı gəlir, Pəri xanım da bunların içindədi. Qurbani bir qənsər yerə çıxıb, onları qarşılamaq istədi. Bu zaman Qurbanini ilan vurdu. Qurbani ağır xəstələndi və su içmək istədi. O belə fikirləşdi ki, əgər suya getsə gəlib onu tapmayacaqlar. Qurbani sazını Mazannənə pirində qoydu və sazdan başlayıb daş düzə–düzə suya getdi ki, daşın izi ilə gəlib onu tapsınlar.

Pəri xanımı atlılar gətirib Mazannənə pirində qoydular. Qurbaninin sazını orada gördülər, dedilər ki, indi bu saat onun özü də gələcək. Atlılar qayıdıb getdilər Gəncə şəhərinə. Pəri xanım tək Mazannənə pirində Qurbanini gözlədi, gözlədi, gəlmədi. Sonra baxıb gördü ki, sazdan başlayıb daş düzə–düzə gediblər. Pəri xanım bu iz ilə gəlib gördü ki, Qurbani suyun kənarında ölüb. Pəri xanım tez Qurbaninin başını aldı qucağına və başladı ağlamağa. Pəri ağlaya–ağlaya belə dedi:

Mən aşiqəm, sal yana,
Dara zülfün sal yana!
Necəsən bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.

Mən aşiq, Gəncəm haray!..
Tiflisdən gəncəm haray!..
Qurbani öldü, getdi,
Mənə bir əncam, haray!..⁶

Pəri xanım ağladı, ağladı, axırda bağı çatlayıb öldü.

Xalq Mazannənə pirində iki qəbir qazıb, bu sevgililərin hərəsini birində dəfn elədi.

USTADNAMƏ

Gəlin sizə mən ərzimi eyləyim,
Aqıl olan, bu dünyada var nədi?
Dünya bir bostandı, pözular gedər,
Çiçək nədi, yemiş nədi, bar nədi?

Bu dünyada çox-çox şirin mal olur,
Tamahkarın halı müşkül hal olur,
Qol burulur, qulaq batır, lal olur,
Qohum nədi, qardaş nədi, yar nədi?

Dəllək Murad, bu yollarda sürünnəm,
İndi gedişimdi, nə vaxt görünəm?
Altım torpaq, üstüm də daş, hörünnəm,
İsti nədi, soyuq nədi, qar nədi?

Ustadlar ustadnaməni bir deməz, iki deyər, biz də deyək iki olsun,
düşmənlərin gözü oyulsun.

Fürsət əldə ikən yaxşılıq elə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.
Gəl güvənmə dövlətinə, malına,
Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz.

Dörd yanımız bağça ola, bağ ola,
Sinəm üstü düyün ola, dağ ola,
Bir kiçik ki, böyüyünə ağ ola,
Düşər el gözündən, bəxtiyar olmaz.

Ululu Kərimi¹ axtaran tapar,
Bir könülü tikən min Kəbə yapar,
Sən çalış işini haqq ilə apar,
Haqdan qeyri kimsə sənə yar olmaz.

Ustadlar ustadnaməni iki deməz üç deyər, biz də deyək üç olsun,
düşmən ömrü puç olsun.

Əzəl başdan sənə sevda elədim,
Çox da verdim sənə nəsihət, könül!
Əcəl meydanından, can bazarından
Qurtarmaq lazımdı salamat, könül!

Hər məclisdə sən hərcayi söyləmə!
Xançal alıb bağrım başın teyləmə!
Daldalarda lafi-kəzaf eyləmə!
Saxla hərzə dilin amanat, könül!

Bir gün olar xeyr-şərlər seçilər,
Boya görə yaxşı xələt biçilər,
Bu dünyadan o dünyaya köçülər,
Abbas² onda elər şikayət, könül!³

Ustad belə rəvayət edir ki, Qaraman şəhərində⁴ iki qardaş var idi. Böyüyünün adı Hatəm Soltan, kiçiyinin adı Əhməd vəzir idi. Hatəm Soltan Qaraman şəhərinin padşahı, Əhməd onun vəziri idi. Mal-dövlətləri bihədd, cah-calalları bihesab idi. Ancaq heç birinin züryəti yox idi ki, öləndə yerlərində qalsın. Əhməd vəzir adil, rəiyyətpərvər idi. Amma Hatəm Soltan zalım, xunxarın biri idi. Əhməd vəzir fəqirə, füqəraya həmişə əl tutardı. Ancaq övladı olmadığından həmişə bikef, qəmgin olardı. Günlərin bir günündə Əhməd vəzir yenə də oturub övlad dərdi çəkirdi, bu zaman nurani dərviş daxil olub, salam verdi. Əhməd vəzir salamın cavabını rədd edəndən sonra, qalxıb dərvişin kəşkülünü aldı, içinə bir çəngə əşrəfi qoyub, dərvişə qayıtdı. Dərviş qoltuğundan bir alma çıxarıb, Əhməd vəzirə dedi:

– Al, muradın hasil olar, – deyib çıxıb getdi.

Əhməd vəzir almanı o tərəfə–bu tərəfə çevirdi, baxdı ki, ömründə bu gözəllikdə alma görməyib. Heç dünya almasına bənzəmir. Əhməd vəzir axşama kimi almaya tamaşa elədi.

Axşam rəxt-xabə girib yatdı. Gecənin bir ələmində gördü ki, evin bir tərəfindən divar yarıldı, həmin alma verən nurani dərviş içəri girdi. Dərviş üzünü Əhməd vəzirə tutub dedi:

– Ay Əhməd vəzir, dünən sana verdiyim almanı götürüb, gedərsən Hatəm Soltanın hüzuruna. Almanı tən ortasından iki yerə bölərsən. Bir parçasını sən yeyərsən öz arvadın ilə, bir parçasını da Hatəm Soltan öz arvadı ilə yeyər. İnşallah hər ikinizin övladı olar.

Dərviş sözünü qurtarıb qeyb oldu, divar da ağız-ağıza gəlib, bitişdi. O saat Əhməd vəzir hövlnak yuxudan ayıldı. Gördü heç kəs yoxdu, ancaq otaq ətir, ənbər qoxusu verir. Anladı ki, yuxu görüb imiş. Bir qədər fikrə getdi. Aranı dağa apardı, dağı arana gətirdi. Elə fikirdə idi ki, arvadı otağa daxil oldu. Arvad bir o tərəfi iylədi, bir bu tərəfi iylədi, acıqlı-acıqlı dedi:

– Ey Əhməd vəzir, bu nə ətir, ənbərdir? Deyəsən günüz ibadət eləyib, gecələr lotu-potularınan bir yerdə olursan?

Əhməd vəzir cavab verdi ki:

– Arvad, hövsələni yığ! Günah eləmə! Dünən bir nurani dərviş mənə bir alma verdi ki, qardaşım ilə yeyək övladımız olsun. Bu ətir haman almanın ətridi.

Arvad şad olub, hərəmxanaya getdi, Əhməd vəzir də qardaşının hüzuruna gəlib, əhvalatı ona nağıl etdi. Almanı ikiye bölüb, birini qardaşının bərabərinə qoydu, birini də özündə saxlayıb dedi:

– Ey qardaş, gəl bir şərt qoyaq, ondan sonra almanı yeyək.

Hatəm Soltan cavab verdi:

– Çox gözəl, nə şərtin var, söyləyə bilərsən.

Əhməd vəzir dedi:

– Qardaş, atanın üstündə övladın üç haqqı var. Birinci tərbiyə, ikinci təlim, üçüncü evləndirmək. Bu üç məsələni vacibdi ata yerinə yetirsin. Burda şərt qoyaq ki, əgər mənim oğlum, sənin qızın olarsa, sən qızını mənim oğluma verərsən, yox, mənim qızım, sənin oğlun olarsa, mən qızımı sənin oğluna verərəm.

Hatəm Soltan vəzirin fikrini bəyəndi, əl-ələ verib, əhd elədilər. Almanı yedilər. Bir müddət gəlib keçdi, hər ikisinin arvadı hamilə qaldı. Əhməd vəzir başladı yetim-yesirə, fəqir-füqərəyə ehsan verməyə. Ta ki, doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə tamam oldu. Hər ikisinin arvadı bari-həmlı yerə qoydu. Əhməd vəzirin bir oğlu, Hatəm Soltanın bir qızı oldu. Bu uşaqlar hər ikisi bir-birinə o qədər bənzəyirdilər ki, guya bir alma yarı bölünmüşdü. Məclis qurdular, şadlıq keçirdilər, oğlanın adını Tahir, qızın da adını Zöhrə qoydular. Uşaqların hər ikisini kamil dayələrə tapşırdılar.

Nağıl dili yüyrek olar. Vaxt dolandı, il keçdi, oğlanla qız yeddi yaşa doldular. Bunlar elə gözəldilər, gözəllikdə bərabərləri yox idi. Əhməd vəzir Hatəm Soltana xəbər göndərdi ki, uşaqların məktəb vaxtıdır. Hər ikisi də həmrəy olub, uşaqları kamil bir mollaya tapşırdılar.

Uşaqlar bir yerdə məktəbə gedib-gəlirdilər. Bir oturub, bir dururdular. Oyun vaxtı da uşaqlara qatışmayıb, bir küncdə söhbət elərdilər. Məktəbin həyətinə bir sərv ağacı var idi. Hansı tez gəlsə, onun dibində oturub, o birini gözlərdi.

Deyirlər ki, bu məktəbdə bir də bir keçəl var idi. Bir könüldən min könümlə aşıq olmuşdu Zöhrəyə. Amma nə qədər əlləşirdisə, Zöhrə ona səmt getmirdi. Bir gün yenə də onları bir yerdə görüb, tez özünü verdi mollanın yanına ki:

– Molla, mənə de görüm, bura məktəbxanadı, yoxsa lotuxana? Tahir ilə Zöhrə öpüşün səkkizini bir qara pul eləyiblər, onu da alıb satan yoxdu.

Molla bunu eşidən kimi ayağa qalxdı, daban alıb düz Hatəm Soltanın yanına getməkdə olsun, sizə xəbəri Tahirlə Zöhrədən verim. Tahirlə Zöhrə vədə yerində şirin-şirin söhbət eləyirdilər. Molla özünü Hatəm Soltanın yanına salıb, Tahirlə Zöhrənin sevişdiyini ona xəbər verdi, üstəlik də dedi ki:

– Qızımız yekəlib, həddi-bülüğa çatıbdı. Onu bir də məktəbə buraxmayın. Mən gəlib evdə ona dərs deyərəm.

Hatəm Soltan mollanın sözünə inandı. Elə ki Tahir ilə Zöhrə evə qayıtdılar, Hatəm Soltan qızını qulluğuna çağırıb dedi:

– Qızım, bir də sən məktəbə getməzsən. Molla gəlib evdə sənə dərs deyəcək.

Zöhrə atasına heç bir söz demədi, amma batində ürəyinə qan damdı. Elə ki mənzilinə getdi, dizini qucaqlayıb oturdu fikir eləməyə. Anası evə gəlib, gördü qızı fikir dəryasına cumub, soruşdu:

– Qızım, niyə bikefsən?

Zöhrə cavab verdi ki:

– Ana, xəstələnmişəm, başım ağrıyır.

Anası Zöhrəyə təsəlli verməkdə olsun, sizə kimdən xəbər verim, Tahirdən. Sabah açıldı. Tahir Zöhrənin eşqilə yerindən qalxıb, əl-üzünü təmiz-təmiz yudu, heybəsini alıb məktəbə tərəf yönəldi. Elə ki vədə yerinə gəldi, Zöhrəni görmədi, dizlərini qucaqlayıb, sərv ağacının dibində oturdu, Zöhrənin yolunu gözləməyə başladı. Nə qədər gözlədisə, Zöhrə gəlmədi. Tahirin xəyalına gəldi ki, bəlkə əmim qızı məni sınamaq üçün özü qəsdən tək məktəbə gedib. Durub məktəbə gəldi. Gördü Zöhrə məktəbdə də yoxdu. Tahir Mirzənin bir qardaşlığı varıdı,

adı Xanlar xan idi. Özün yetirib onun yanına, saz yerinə sinəsinə bir ağac basdı, aldı, görək Zöhrəni ondan nə cür soruşur:

Başına döndüyüm Xanların xanı,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?
Haqq götürsün ortalıqdan yamanı,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Axşam oldu, biz də keçdik adalar,
Könül dost yolunda salmış cidalar,
Məktəb uşaqları, mollazadalar,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Başına örtübdü gülnaz şalını,
Tərk eyləyib məktəbxana yolunu,
Xudam lal eyləsin molla dilini,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?⁵

Bu zaman molla içəridə idi, səsi eşidib ürəyində dedi: “Yaxşı, oxu, bu saat gəlib atana od vuracağam”. Molla tez gəlib soruşdu:

– Kim idi oxuyan?

Keçəl tez ayağa qalxdı, mollaya göz basdı, barmağı ilə Tahiri göstərdi. Özünü bildirməmək üçün zahirən dedi:

– Mən idim.

Molla əmr elədi, falaqqa-çubuğu hazır elədilər. Amma keçəl nə qədər şüghul idisə, molla da o qədər küt idi. Keçəlin işarəsini başa düşməyibmiş. Elə bildi ki, doğrudan da oxuyan keçəl imiş. Keçəlin ayağını falaqqaya salmaq istəyəndə Tahir dedi:

– Molla əmi, falaqqanı qoy dursun. Oxuyan mən idim. Pis oxudumsa, izn ver birini də oxuyum.

Mollalar mollası, alimlər xası,
Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam.
Silinibən getməz könlümün pası,
Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam.

Tiği-qəməzlərin qəsd etdi cana,
Nola rəhm eyləsən məni tiflana.
Adı Zöhrə, özü yaşılbaş sona,
Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam.

Tahir Mirzə, yerin olubdu gülşan,
Bad əsdi, zülflərin oldu Pərişan.
Ağ üzündə tamam xallar xoşnişan,
Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam⁶.

Molla əmr elədi, Tahirin ayağını qoydular falaqqaya. Molla dedi:

– Kim istəyir vursun?

Keçəl dedi:

– Mən.

Keçəl falaqqa-çubuğuynan Tahirin ayağına o qədər vurdu ki, ayağının altı qabıqdan çıxdı. Keçəl əlini dayandırıb dedi:

– Tahir, bir də keçəlin yarının adını tutmazsan.

Tahir Mirzə yenə özünü sərv ağacının dibinə saldı. Əlini alınına verib, fikir eləməyə başladı. Elə bir az oturmuşdu, Zöhrə özünü ona çatdırdı. Yeddi hörük saçından bir tel ayırdı, sinəsinin üstünə basıb, görək nə dedi:

Mollamız getdi xavara,
Nə deyərsən, əmim oğlu?!
Atam çəkər bizi dara,
Nə duyarsan, əmim oğlu?!

Xəbərin yoxdu xəbərdən,
Getdi işləri dəbərdən,
Nə əmirsən ləb-şəkərdən,
Nə qanarsan, əmim oğlu?!

Başımdakı tirmə şaldan,
Üzümdəki qoşa xaldan,
Nə əmirsən ləbi-baldan,
Nə qanarsan, əmim oğlu?!

Səni məndən ayırdılar,
Dərdü qəmə doyurdular,
Səni sürgün buyurdular,
Sən gedərsən, əmim oğlu!

Hicran kotanın əkərsən,
Biçib xirmənə tökərsən,
Ah çəkərsən, yaş tökərsən,
Qəm çəkərsən, əmim oğlu!

Mən Zöhrəyəm, qələm qaşlı,
Gərdənim də qarğı saşlı,
Mən yazığı gözü yaşlı
Sən qoyarsan, əmim oğlu!⁷

Zöhrə sözünü tamama yetirib dedi:

– Əmi oğlu, qəm yemə, inşallah kama çatarıq.

Bəli, bunlar ayrıldılar. Tahir ayağa qalxıb, axsaya-axsaya özün yetirdi evlərinə. Qonaq otağının açarı cibində idi. Otağı açıb, daxil oldu otağa, üzüqoylu yıxılıb, ağlamağa başladı, ta ki, axşam oldu. O biri tərəfdən atası, anası gördülər ki, Tahir gəlmədi. Başladılar onu axtarmağa. Hər nə qədər axtarıdılarsa Tahirdən bir nişana tapa bilmədilər. Axırda anasının yadına xaraba qonaq otağı düşdü. O saat otağa girdi, nə gördü: Tahir ağlayır. Anası sual elədi:

– Oğul, nə üçün ağlayırsan?

Tahir dedi:

– Ana, sazımı mana ver. Dərdimi sana dil ilə desəm, dilim od tutub yanar, saz ilə deyim.

Aldı Tahir, görək anasına nə deyir:

Canım ana, gözüm ana,
Ana, mən qanlar ağlaram!
Südüün əmdim qana-qana,
Ana, mən qanlar ağlaram!

Onunla keçirdi dəmim,
Artırdı dərd ilə qəmim;
Gedibdi Zöhrə həmdəmənim,
Ana, mən qanlar ağlaram!

Tahir ağlar yana-yana,
Yana-yana yetdim cana;
Ahım çıxıb asimana,
Ana mən qanlar ağlaram!⁸

Bu vaxt Əhməd vəzir gəlib çıxdı. Oğlunun ağlamağının səbəbini bilib dedi:

– Oğul, nə fikir eyləyirsən? Qız elə sənindi. Sabah gedərəm, başına bir yaylıq örtərəm, barmağına da bir üzük salaram, qurtarar gedər.

Tahir sakitləşib, sabahın intizarını çəkməyə başladı. Elə ki sabah açıldı, Əhməd vəzir yerindən qalxıb, üz qoydu qardaşının yanına getməyə. Gəlib gördü qardaşı hələ yerindən durmayıb. Onun yanında əyləşdi.

Hatəm Soltan soruşdu:

– Qardaş, belə tezdən gəlməkdə məqsədin nədi?

Əhməd vəzir cavab verdi:

– Qardaş, özünə məlumdu ki, bizim uşaqlarımız barədə üç şərtimiz var idi. Şərtə də vəfa etmək vəzifəmizdi. İndi oğlan da, qız da yetişiblər. Qızını ver oğluma, əhdimiz yerin alsın.

Bu sözü eşitcək Hatəm Soltan qəzəblənib dedi:

– Qardaş, elə xam xəyallara düşmə! Yeddi it küçüyüm olsa, birini də Tahir Mirzəyə vermərəm.

Elə ki Əhməd vəzir bunu eşitdi, heç bir söz danışmayıb, bیکe otaqdan çıxdı. Fikir eləyə-eləyə evinə gəldi. Tahir atasının bیکefliyini görüb, özünü saldı mənzilinə, hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Bunu ağlamaqda qoyaq, bir neçə kəlmə Hatəm Soltandan danışaq.

Hatəm Soltan Əhməd vəzir gedəndən sonra fikir elədi ki, Əhməd vəzirin hörməti xalq arasında məndən çoxdu. Tədbir ilə görülmə iş güc ilə görülmə bilməz. Mən onu incitdim, gedib xalqı başına toplar, qızımı da, səltənətimi də əlimdən alar. Ona görə, gərək hiylə ilə Əhməd vəziri də, Tahiri də öldürəm, ondan sonra rahatca hökmdarlığımı eləyəm. O saat qarışını çağırıb, əmr elədi:

– Get, qardaşım Əhməd vəziri bura çağır!

Qarışi gedəndən sonra cəllad Qasımı çağırıb dedi:

– Qarışının dalında durarsan. Əhməd vəzir içəri girəndə boynunu elə vurarsan ki, bir qətrə qanı da yerə düşməz.

Cəllad Qasım qılıncı alıb, qarışının dalında durdu. Amma çox keçmədi ki, cəllad Qasımın ürəyinə dağdağa düşdü. Özü-özünə fikir elədi ki: “Qasım, sən dəlisən, nəsən? Bəlkə padşahın bu gün acığı tutub, sabah da acığı soyuyacaq. Onda deyər ki, mənim acığım tutmuşdu dedim, sən niyə qardaşımı öldürdün? Onda şaha nə cavab verərəm? Yaxşısı budu, mən Əhməd vəziri öldürməyim, qoy özü öldürsün”. Bu vaxt Əhməd vəzir özü gəldi, sağ-salamat keçdi Hatəm Soltanın otağına. Hatəm Soltan qardaşını sağ-salamat görəndə az qaldı od tutub yansın. Paltarı geymək bəhanəsi ilə göydən xəncəri aldı, özün Əhməd vəzirə yetirib onu fürsətdən salmaq üçün dedi:

– Qardaş, qız alanın ya gərək bir çuval zəri ola, ya da zoru. Mən bir söz deməklə sən nə üçün küsdün? Get şərbət ehtiyatı gör, qızımı verəcəyəm sənın oğluna.

Belə deyib, lap yaxına getdi, Əhməd vəzirin ürəyinin başından qılıncı elə sancdı ki, qılınc iki barmaq kürəyinin ortasından çıxdı. Əhməd vəzir o saat canını tapşırıldı, Hatəm Soltan cəllad Qasımı çağırılıb dedi:

– Apar, bunun leşini at dənizə! Sonra da Tahir ilə anasını öldür, başını mənım yanına gətir.

Cəllad Qasım Əhməd vəzirin leşini aparılıb dənizə atdı, özünü yetirdi Tahir Mirzənin qulluğuna. Əl atılıb onun yaxasından yapışdı, istədi boynunu vursun. Tahir dedi:

– Ey cəllad, cəlladda da bir rəhm olar. Atamın çörəyın unudursan, barı mənım cavan, nakamlığıma qıyma.

Aldı görək nə dedi:

Aman cəllad, gəl rəhm elə,
Dərd mənı alacaq oldu.
Malım, mülküm, külli varım
Kimlərə qalacaq oldu?!

Qardaşım yox deyə sözüm,
Anam yoxdu çəkə nazım,
Bu üstü sədəfli sazım
Bə kimlər çalacaq oldu?!

Mən Tahirəm, budu sözüm,
Belə dərdə necə dözüm?
Zöhrə xanım iki gözüm,
Bə kimlər alacaq oldu?!

Cəllad Qasımın Tahir Mirzəyə rəhmi gəlib, onu öldürmədi, buraxdı. Gəlib şaha dedi:

– Tahir Mirzə eşidib ki, atasını öldürmüşən, qaçılıb gizlənilib.

Padşah car çəkdi ki:

– Hər kəs Tahir Mirzənin başını mənə gətirsə, onu dünya malından qəni eləyəcəyəm.

Bunlar Tahirı axtarmaqda olsun, görək Tahir başına nə çarə qıldı.

Tahir qaçılıb atasının xanə bağçasında gizləndi. Bir neçə gündən sonra gördü ki, acından ölür. Durub bağçanın kənarına gəldi ki, görsün

bir qədər çörək ələ gətirə bilərmi? Nə qədər baxdısa ağı kəsən bir adama urcah olmadı. Bir də gördü bir neçə adam yolla gedir. Adamlar Tahir Mirzəni tanıdılar. Bir qocanın ona rəhmi gəlib dedi:

– Oğlum, Tahir, sən gəl Zöhrədən əl çək, bir başqasını al. Əgər əl çəkməsən, padşah səni öldürəcəkdir.

Tahir aldı, görək ona nə cavab verdi:

Əlləri hənəli bayram günündə,
Dostum bir nayranlıq verdi, hazarat!
Yardan ayrılmağı nəsihət etdi,
Bizə nə bayramlıq verdi hazarat?!

Məni şəddə kimi belə dolasan,
Ayrılmaram tikə-tikə doğrasan,
Yarıma qurbanam, əgər sorasan,
Ağ günü toranlıq verdi hazarat!

Dedim: Zöhrə, bax nə qara qaşın var...
Dedi: Tahir, bax nə müşkül işin var...
Dedim: mən xəstəyə nə yemişin var?
Bir cüt nar dərmanlıq verdi hazarat!⁹

Gördülər Tahir haqq aşığıdı, dedilər:

– Allah səni sevgilinə çatdırırsın!

Bunlar Tahirdən ayrılıb getdilər. Az keçdi, çox keçdi, bir də baxdı ki, budu, atasının xərkanı bir neçə ulax yük aparır. Sevinib xərkanı səslədi. Xərkan ona yavuş gəldi. Tahir Mirzə atasının duz-çörəyinə and verib dedi:

– Məni gördüyünü bir yerdə demə. Bir də mənə bir qədər çörək tap.

Bunu deyib xərkanə bir ovuc da əşrəfi verdi. Xərkan şad olub, çörək dağarcığını Tahirə verdi. Xərkan çox cuğul adam idi. Tahirdən ayrılan kimi düz padşahın qulluğuna gəlib dedi:

– Qibleyi-aləm, nə verərsən Tahirin yerini sənə deyim?

Padşahın əmri ilə xərkanın dağarcığını qırmızı qızıl ilə doldurdular. Xərkan çox şad olub macəranı şaha bəyan elədi. Şah o saat cəllad Qasıma əmr elədi ki, gedib Tahirin başını kəsib gətirsin. Cəllad Qasım özünü yetirdi xanabağçaya. Baxdı ki, Tahir sağında Məhəmməd, solunda

Əhməd adlı qulamı ilə oturub çarhovuzun başında, quru çörəyi suda isladıb yeyir. Cəllad Əhmədlə Məhəmmədin yaxasından yapışdı, hər ikisinin başını toyuq başı kimi kəsdi. Ondan sonra istədi Tahir Mirzəni də öldürsün, Tahir dedi:

– Ey cəllad, sən mənim atamın çörəyini yemisən, mənim nahaq qanıma girmə! Məni apar Hatəm Soltan özü öldürsün.

Cəllad Qasım Tahirin yaxasından əl çəkdi, hər iki qolunu qısqıvraq arxasında bağlayıb, qatdı qabağına, düz Hatəm Soltanın hüzuruna gətirdi. Hatəm Soltan Tahiri görcək, əmr elədi ki:

– Tez bunu dara çəkin, ta ki, gözüm Tahir adlı insanı görməsin.

Tahir ağlaya-ağlaya dedi:

– Əmi, izn ver, bir neçə söz deyim, ondan sonra məni öldürsünlər.

Padşah dedi:

– Tez ol, de görüm, nə deyirsən?

Aldı Tahir:

Zalım cəllad qollarımı bağladı,
Aman, Allah, imdad elə bu işə!
Xun ciğərim çalın-çarpaz dağladı,
Aman, Allah, imdad elə bu işə!

Dörd tərəfim qara qanlar alıbdı,
Üstümüzdə şahlar şahı durubdu,
İndi bildim Əhməd vəzir ölübdü,
Aman, Allah, imdad elə bu işə!

Mən Tahirəm, viran oldu küllərim,
Dostum yoxdu sora halımı mənim,
Sağımda, solumda öldü qullarım,
Aman, Allah, imdad elə bu işə!¹⁰

Tahir baxıb gördü camaat yığışıb, məktəb uşaqları da, Zöhrə də gəlib, bir tərəfdə dayanıb. Amma bir gilə yaş da axıb, Zöhrənin gül yanağında durubdu. O saat aldı sazı, görək nə dedi:

Tayım, tuşum yığılıbdı yanıma,
Taqsırım yox, beygünaham, xan əmi!
Zalım cəllad nə susayıb qanıma,
Qəhrdən bükülüb belim, xan əmi!

Bu meydanda zülm həddən aşıbdı,
Atasız oğulun bağı bişibdi,
Qızılgül üstünə şəbnəm düşübdü,
Mürğzar olubdu yollar, xan əmi!

Genə bizə zülm olundu xudadan,
Fəryadıma yetişmədi Yaradan,
Tahir ağlar: nakam getdim dünyadan.
Yaman olub indi hallar, xan əmi!¹¹

Hatəm Soltan qışqırdı:

– Artıq bunu söylətməyin! Tez işini görün!

Məktəb uşaqları və camaat qül–qülə eləyib dedilər:

– Ey padşah, ədalətinə güc eləmə! Bu nahaq qanı bizim üstümüzə tökmə! Nahaq qan tökülən yerdə ot bitməz, su axmaz. Qızını vermirsən vermə. Atasını öldürdün, ta özünü öldürmə! Yox, istəmirsən burda qala, qılıncın işləyən yerdən kənar elə! Daha bu nahaq qanı bizim üstümüzə tökmə!

Hatəm Soltan gördü ki, camaat qoymayacaq Tahiri öldürsün, nələc qalıb dedi:

– Çox gözəl, sizin xatiriniz üçün onun qanından keçdim. Ancaq mənim hökmüm cari olan torpaqda gərək durmasın.

Çağırıb cəllad Qasıma tapşırdı:

– Tahir Mirzəni aparıb mənim qılıncım işləyən yerdən çıxardarsan.

Xəlvətcə də bərk–bərk tapşırdı:

– Öldürüb, qanına köynəyin bulayıb, mənə gətirərsən.

O tərəfdən Zöhrə xanım bir kisə əşrəfi cəllad Qasıma göndərüb, sifariş elədi ki: Tahir Mirzəni aparanda mənim otağımın qabağından keçir, bir boyuna doyunca baxım, ondan sonra hara istəyirsən apar.

Cəllad Qasım yapışıb Tahirin əlindən, başladı Zöhrə xanımın imarətinin yanından keçən yol ilə aparmağa. Elə ki Zöhrə xanımın otağının bərabərinə yetişdilər, nə gördülər? Zöhrə xanım yaralı ahu kimi külafirəngidə boynunu büküb, Tahirin yolunu gözləyir. Zöhrə dedi:

– Cəllad, səni and verirəm Allaha, bir qədər Tahir Mirzəni saxla, bir neçə sözüüm var, deyim, ta ki, ürəyimdə niskil qalmasın.

Bir qədər əşrəfi cəllad Qasıma tərəf atdı. Dünya tamah dünyasıdı. Cəllad Qasım başladı qızılı yığmağa. Zöhrə xanım qara saçlarından iki tel ayırıb, şəkər məmələrinin üstünə basdı, öz dərdi–dilini görək nə cür izhar elədi.

Aldı Zöhrə:

Zalım atam ol atamı öldürdü,
Ala gözlü xan Tahirim, yar, yeri!
Səni bu ölkədən sürgün buyurdu,
Qoy çəksin Zöhrə xan ah-zar, yeri!

Tahir Zöhrəni görəni kimi ürəyi qana döndü. Sazı sinəsinə basıb, cavabında dedi:

Atam öldü, bir iş gəlməz əlimdən,
Heç ağaclar gətirməsin bar, yeri!
Mən bülbülü ayırdılar gülündən,
Qoyma gəlsin gül yerinə xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Dolansın, dolansın, peymana dolsun!
Saraqıb heyva tək gül rəngim olsun!
Atam özü zalım əlində qalsın!
Görüm olsun taxtı tarımar, yeri!

Bu vaxt yel vurdu Zöhrənin ənbərçəsini tərətədi, Tahirin gözü Zöhrənin ağ sinəsinə sataşdı. Dərdi çaşa gəldi, aldı, görək bu münasibətlə nə dedi:

Anadan olalı gülməyib üzüm,
Qürbət ölkələrdə mən necə dözüüm?
Ənbərçin altından sataşdı gözüüm,
Sinən ağdı, Savalanda qar, yeri!

Zöhrə xanımın fikrinə gəldi ki, bəlkə Tahir Mirzə ənbərçini nişan istəyir. Aldı cavabında dedi:

Gedər oldun, ənbərçəni apar sən,
Elə bil ki, Kəbə evin yaparsan.
Ölkələrdə gözəl çoxdu, taparsan,
Qoy çəkər Zöhrə xan ahü-zar, yeri!

Aldı Tahir:

Ağlaram, gözümdən tökərəm qanı,
Fəryadıma yetsin xanların xanı,
Tahir seçib Zöhrə kimi tərlandı,
Qorxum budu: qucaqlıya sar, yeri!¹²

Zöhrə ənbərçəsini çıxardıb, Tahirə uzatdı:

– Al, bu ənbərçəni yadigar saxla!

Tahir ənbərçəni ondan aldı, görək Zöhrə ilə nə cür halallaşdı:

Mən gedirəm, Allah səni saxlasın,
Ağlaya-ağlaya qal innən belə!
Əmanətin neçə-neçə məndədi,
Saxlaya bilmənəm, al innən belə!

Didərginəm, gəlməm mən buralara,
Axıb didəm yaşı, dönüb sulara,
Canım düçar olub çox bəlalara,
Hərdən-hərdən yada sal innən belə!

Tahir deyər: işim ahü-zar oldu.
Qaralandı gözüm yaşı, car oldu,
Dağıldı dövlətim tarımar oldu,
Atanı düzəxə sal innən belə!¹³

Cəllad Qasım istədi Tahir Mirzəni aparsın, Zöhrə xanım ona dedi:

– Sən allah, Tahiri incitmə. Qoy bir bura çıxsın, sonra apararsın.

Cəllad Qasım Tahirin qollarını açıb, Zöhrənin yanına çıxartdı. Tahir özünü Zöhrəyə yetirdi. Hər ikisi baş qoyub bir-birinin çiyinə, bir-birinin gözlərinə baxıb ağlaşdılar. Cəllad Qasımın bunlara rəhmi gəlib dedi:

– Xanım, atan əmr eləyib ki, Tahiri öldür, köynəyini qanına bulaşdır, mənə gətir. Bəs mən nə eləyim?

Zöhrə xanım bu sözü eşitcək içkəmiş maral kimi səksənib, özünü saldı cəllad Qasımın ayağının altına. Əl atıb ətəyindən tutdu, yalvarmağa başlayıb dedi:

– Aşiqin göz yaşına rəhm elə! Bizə zülm eləmə! Mən Tahirə bir dəst təzə libas verim, bir qədər də sənə pul verim, sən bir qoyun al, başın kəs, Tahirin köhnə libasını qoyunun qanına bulaşdır, atama gətir. Tahiri də başqa bir məmləkətə burax.

Cəllad Qasım bu tədbirdən şad olub, bir dəst libas, bir kisə də qızıl götürüb, yola düşdülər. Gecə-gündüz yol gedib, Hatəm Soltanın qılıncı işləyən yerdən çıxıb, başqa bir vilayətə yetişdilər. Bir meşənin kənarı ilə gedirdilər, bir sürü qoyuna urcah oldular. Tahir Mirzə dedi:

– Bərəkətli olsun, ay çoban! Bizə bir qoyun satarsanmı?

Çoban baxdı, gördü bunlar bir abırlı adamdılar. Cavab verdi:

– Mənim qoyunum hamısı sizə peşkəşdi.

Çobandan bir qoyun aldılar, girdilər meşənin içərisinə. Bir çala qazdılar, qoyunu kəsib, qanını çalaya tökdülər. Ondan sonra cəllad Tahir Mirzənin köhnə libasını çıxarıb xəncərin ucu ilə parça-parça elədi. Qoyunun qanına bulaşdırıb götürdü. Qoyunun ətinə də kabab çəkib yedilər. Sonra Tahir Mirzə ilə öpüşüb, vidalaşdı, ağlaya-ağlaya üz qoydu Qaramana, Hatəm Soltanın qulluğuna. Tahir üz qoydu qürbət elə. Bir müddət dolandıqdan sonra gəlib bir xanabaxçaya çıxdı. Çox yorulmuşdu. Daxil olub xanabaxçaya, əyləşdi çarhovuzun başında. Bu xanabaxça kimin olsun, Xanverdi sövdəğərin. Xanverdi sövdəğər o Xanverdi sövdəğər idi ki, qırx tacirin başı olub malı, dövləti həddən ziyad idi. Özünün də gözünün ağı-qarası Nərgiz xanım adlı bir qızı var idi.

Nərgiz xanımın on səkkiz yaşı var idi. Sövdəğər öz evində, başını qızı Nərgiz xanımın dizi üstə qoyub yatmışdı. Tahir Mirzə xanabağçaya girib, bağçanı seyr eləyəndən sonra Zöhrə xanımla keçirdiyi günlər bir-bir yadına düşdü, dərdi tüğyan elədi, sazını sinəsinə basıb dedi:

Cida düşdüm vətənimdən,
Qan ağlar ellərim mənim.
Bülbülüm yox dallar üstə,
Boş qalıb güllərim mənim.

Ağır ellərim çəkildi,
Cavankən belim büküldü,
Nişansız üzə töküldü,
Pərişan tellərim mənim...

Tahir Mirzənin bu naləsi Nərgiz xanımın qulağına yetişəndə başladı ağlamağa. Nərgiz xanım özünü unutdu, birdən onun bir gilə göz yaşı atasının üzünə düşdü. Xanverdi sövdəğər diksinib, yuxudan ayıldı. Gördü qızı Nərgiz xanım ağlayır. Qızından soruşdu:

– Qızım, nə üçün ağlayırsan?

Nərgiz xanım cavab verdi:

– Ata, çarhovuz tərəfdə kimsə yanıqlı-yanıqlı oxuyur. Onun üçün ürəyim durmur, ağlayıram.

Xanverdi sövdəğər də qulaq asıb, gördü ki, qızı doğru deyir, oxumaq səsi gəlir:

Fələk, mana sitəm oldu,
Sarıb, gül rəngim soldu.
Sağım, solumda öldü
Nocavan qullarım mənim.

Xanverdi sövdəgər qızı Nərgiz xanımı götürüb, çarhovuza tərəf gəldi. Nə gördü, on dörd gecəlik ay kimi bir oğlandı, əyləşib çarhovuzun başında oxuyur:

Tahir Mirzə bu çağında,
Sinəsi Zöhrə dağında,
Qaldı hovuz ayağında
Sonalı göllərim mənim...¹⁴

Tahir Mirzə bunları gören kimi ayağa qalxdı. Üz tutub, Xanverdi sövdəgərə dedi:

– Əmi, məni bağışla! Yorğun idim, bağçanıza iznsiz girdim.

Nərgiz xanım Tahirin qəddi-qamətində, gül camalına nəzər yetirib, aşıqi-divanə oldu. Xanverdi Tahirdən soruşdu:

– Oğlan, de görüm sən nəçisən, kimsən ki, mənim bağçama biizn giribsən, gecənin bu vaxtında belə yanıqlı-yanıqlı oxuyursan?

Tahir Mirzə öz şərh-halını buna belə bəyan etdi:

Hatəm Soltan əvvəl atam öldürdü,
Viran oldu taxti-taracım mənim...
Məni o ölkədən sürgün buyurdu,
Sizlərə qalıbdı əlacım mənim...

Xanverdi sövdəgər dedi:

– Cavan, gedərsənsə, mən səni öz atanın ölkəsinə apararam!

Tahir Mirzə başını bulayıb, belə cavab verdi:

Gedə bilməm, bir iqrara bağlıyam,
Çar tərəfdən düğünüm var, dağlıyam.
Qaramanlı Əhməd vəzir oğluyam,
Yeddi eldən gəlir xəracım mənim.

Xanverdi sual elədi:

– Sürgün olmağına səbəb nə oldu?

Tahir Mirzə bütün əhvalatı Xanverdi sövdəgərə bəyan elədi.
Xanverdi sövdəgər Tahir Mirzəyə təsəlli verib dedi:

– Səni mənə Allah yetirib. Mənim oğlum yoxdu. Bircə qızım var,
Zöhrədən min dəfə gözəl. Onu alarsan, özün də mənə oğul olarsan.

Nərgiz xanım öz könündə yeddi qurban nəzir elədi. Görək Tahir
Mirzə ona nə cavab verir:

Tahir Mirzə vəsmə yetirdi sözün,
Anadan olalı gülməyib üzüm.
Bu qarşımda duran vəfalı qızın,
Şahlar şahı bilir, o bacım mənim!¹⁵

Nərgiz xanım bu sözü eşitcək qiyamət başına qopdu. Genə özünü
sındırmamaq üçün ayağından başmağı çıxarıb atdı, dedi:

– Çox fikir eləmə. Mənim ayağım çirk olsa, yenə də sənin üstünə
sürtməyəm.

Xanverdi Tahir Mirzəyə dedi:

– Oğul, indi ki mənim qızımı özünə bacı elədin, sən oldun mənim
həqiqi oğlum. Gedək evimizə, kimi istəyirsən, sənə alacağam.

Elə həməən günün sabahı Xanverdi Tahiri götürüb bağa getdi.
Tahirin əlinə bir bel verib dedi:

– Mən suyu bərədən buraxım, sən ağacların dibini kəs.

Tahir birinci dəfə idi əlinə bel alırdı. Təbi çuşa gəldi, aldı, halına
münasib görək nə dedi:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Gör necə yad oldu ellər mənimlə.
Beli də veribsən mənim dəstimə,
Xub oynar dəstimdə bellər mənimlə.

Bağı gördüm, ağrı qalxdı başımdan.
Üzüm bar bağladı gözüm yaşından.
Qohum, qardaş, el dağıldı başımdan,
Gör necə yad oldu ellər mənimlə.

Mən Tahirəm, düyünlüyəm, dağlıyam,
Qürbətdə dərdimi kimə ağlıyam?
Aləm bilir, Əhməd vəzir oğluyam,
Tüğyan olub gedir sellər mənimlə.

Xanverdi sövdəgər Tahir Mirzəni də götürüb evinə gəldi. Nə qədər açar-kilidi vardı, Tahir Mirzəyə tapşırırdı. Belə ki, Tahir Mirzə evin oğlu, sahibi-ixtiyarı oldu. Bir neçə gün keçdi. Bir gün Xanverdi sövdəgərin yoldaşları onun yanına gəlib dedilər:

– Ayə, Xanverdi, biz malımızı yeyib, mayaya da əl atmışıq. Daha durmağın yeri deyil. Bir tərəfə gedib, bir qədər sövdə eləməliyik. Tay nə qəmin var, Allah sənə oğul da yetirdi.

Xanverdi vaxtı təyin elədi. Tacirlər getdilər öz işlərinə. Xanverdi səfər tədarükünü qurtardıqdan sonra qızı Nərgiz xanımı çağıraraq dedi:

– Qızım, mən yeddi ayın vədəsinə səfərə gedirəm. Bütün açarları tapşırıbmışam Tahir Mirzəyə. Al, bu bahar bağının açarını. Bunu özün saxla. Nəbadə Tahir Mirzənin əlinə düşsə, Ehtiyatlı ol! Əgər Tahir Mirzənin əlinə düşsə, bir də bu diyarda durmaz.

Sonra bütün qulamlarla, kənizlərlə, Tahir Mirzə ilə vidalaşaraq, yeddi ayın səfərinə çıxdı. Atasını gedəndən sonra Nərgiz xanım fikir elədi ki, indi yaxşı girəvə yeridir. Tahir Mirzəni ələ gətirib, buna getməliyəm.

Nərgiz xanım yeri gəldikcə Tahir Mirzəyə qaş-göz atmaqdan, işarələr vurmaqdan geri durmurdu. Ancaq Tahir Mirzə özünü anlamamazlığa vururdu. Xülasə, Nərgiz xanım nə fənd qurdusa, Tahir Mirzə əl vermədi. Nərgiz xanım Tahir Mirzənin bu kəməltifətliliyindən bezar oldu; dərd-qəmini dağıtmaq üçün hər gün kənizlərin birini evdə qoyurdu, özü qırx incə qıznan seyrə çıxırırdı.

Genə günlərin bir günündə Nərgiz xanım seyrə çıxmışdı. Bahar bağçasının açarını da bir kəniyə verib, evdə qoymuşdu ki, evin işlərini düzəltsin. Kəniyə evdə dolananda açar yaxasından yerə düşdü. Tahir Mirzə gəlib keçəndə açarı yerdən götürdü. Baxıb gördü ki, işlək açardı. Kəniyəni çağıraraq soruşdu:

– Bu necə açardı məndən gizləyirsiniz? Məgər məndə nə öyrilik görmüsünüz?

Kəniyə fikir elədi ki, Tahir Mirzəni aldatmaq lazımdı. Bir qah-qah ilə gülüb dedi:

– O köhnə, sınıq açardı. Özümüz qəsdən bura atmışıq.

Tahir Mirzə əl atdı kəniyənin yaxasından yapışıb dedi:

– Çəpəl, düzünü deyinən, yoxsa əlimdən salamat qurtarmazsan.

Kəniyə qorxusundan əhvalatı Tahir Mirzəyə nağıl elədi.

Tahir dedi:

– Bu saat bahar bağını mana nişan ver!

Kəniz naəlac qalıb, Tahir Mirzəni götürdü, bahar bağının qapısına gəldi. Tahir qapını açıb içəri daxil oldu. Nə gördü? Bura bir bağdı ki, deyirsən behiştin bir guşəsidi, gülüstani-bağı-irəmdən nişan verir. Bülbüllər cəh-cəh, güllər bəh-bəh deyir, hər kəs öz dilincə, öz məhbubu ilə razi-niyaz edir. Tahir Mirzə bağı dolanırdı, gördü bir bülbül gülün yarpağını üzüb çəkir göyə, ordan buraxır; bülbül şığıyıb yarpaq göydə ikən yenə tutur. Tahir tamaşa eləyirdi, bülbül yarpağı bir də çəkib buraxdı. Gül yarpağı bir qaratikan kolunun üstünə düşdü. Bülbül daldan şığıyıb onu götürmək istəyəndə ürəyindən sancıldı qaratikan qələməsinə. Gedib, başını sürünə-sürünə gülün yarpağının üstə qoydu, can verməyə başladı. Tahir bir ah çəkib, özünü yetirdi bülbülün başı üstünə. Onu o tərəfə, bu tərəfə aşırıb gördü ki, başı yarpağın üstündə, canını gülə tapşırıb. Tahir kədərlənib dedi:

– Heyhat!.. Bir bülbülcən də olmayasan?! Vəfalı bülbül öz canını məhbubu yolunda fəda elədi! Sən diyarbadıyar gəzirsən. Yox olsun o baş ki, məhbubu yolunda kəsilməyə.

Tahir bülbülün yanında diz çöküb, gözlərinin yaşını tökdü. Qəmi cuşa gəldi, sazı sinəsinə basıb, görək nə deyir:

Yaz olanda bağçalarda
Sən çalırsan tarı, bülbül!
Oxudun, dərdim artırdın,
Oldun mənənin yarı, bülbül!

Bülbül, sənın işin qandı,
Aşıqlar oduna yandı;
Nədən hər yerin əlvandı,
Köksün altı sarı, bülbül!?

Bülbül, sən dala səkərsən,
Göz yaşın gülə tökərsən,
On bir ay həsrət çəkərsən,
Bir ayı da zarı, bülbül.

Bülbül, geyinmişən yaşıl,
Qolların boynumdan aşır;
Ağlamaq mənə yaraşır,
Qoy ağlayım barı, bülbül!

Bülbül, sən məni qandırdın,
Gülşən bağı dolandırdın,
Axır oduna yandırdın,
Yazıq xan Tahir, bülbül!¹⁶

Tahir Mirzə sözünü bitirib öz-özünə dedi: “Ey dadi-bidad! Bir bülbülcən də olmayasan? O öz məhbubu yolunda mərd-mərdana canını fəda elədi, sən canını qorumaq üçün diyarbadıyar gəzirsən”.

Ayağa qalxıb, üz qoydu öz vilayətlərinə tərəf getməyə. Bu vaxt Nərgiz xanım seyrdən qayıdırdı. Tahir Mirzəyə rast oldu. Tahir Mirzənin vilayətlərinə getmək qəsdində olduğunu bildi. Nə qədər yalvardı, göz yaşını töküüb, qoymaq istəmədisə də, mümkün eləyə bilmədi. Nələc qalıb, iki yeyib yatmış kəməzə əmr verdi ki, onu götürüb, evə aparsınlar. Kəməzlər Tahir Mirzəni evə apardılar.

Ancaq Tahirin könlü açılmadı, üzü gülmədi. Bülbül onun gözünün qabağında idi. Aldı, öz halına münasib görək nə dedi:

Fələk, səndə nə adətdi,
Ayırmaq yarını yarımdan?
Göz ilə görməmiş həmin,
Könül yox ola varından!

Rəqib, evin bərbad olsun!
Sarılıb güllərin solsun!
Ayrılan necə şad olsun,
Belə sərxoş nigarından!

Eylərəm yüz min xəyalı,
Pərişandı könül halı;
Gecə-gündüz yar camalı
Getmir gözüm kənarından!

Mən Tahirəm, baxt itirdim,
Dərdimi həddən ötürdüm,
Cəfa çəkdim, bağ bitirdim,
Dərmədim bircə bərindən!

Nərgiz onun üstünə acıqlanıb dedi:

– Heç dara-bara eləmə. Səni mən heç yerə buraxmayacağam. Nə Zöhrəbazlıqdı?

Tahir Mirzə bir ah çəkib, görək Nərgizə nə dedi:

Budu, gəldi bahar fəsli,
Açılbıdı lala, nərgiz!
Ağız süddü, dodaq qaymaq,
Dilin batıb bala, Nərgiz!

Gedərsən Çinə, Maçinə,
Müşk, ənbər səpdin saçına;
Bənzəyirsən ağ laçına,
Hey cumursan gölə, Nərgiz!

Alayıbsan, alayıbsan,
El-obanı talayıbsan,
İpək şəddə dolayıbsan,
Şal üstündən belə, Nərgiz!

Ha deyərəm: xanım, xanım,
Od tutdu cəsədim, canım;
Töhmət altda çıxdı canım,
Rəhmin gəlsin mənə, Nərgiz!

Kəsibsən aşığın yolun,
Qırıbsan qanadın, qolun,
Tuti kimi oxur dilin,
Dönübsən bülbülə, Nərgiz!

Uca-uca dağlar qaldı,
Gülü solmuş bağlar qaldı,
Zöhrə yarım ağlar qaldı,
Dur sal məni yola, Nərgiz!

Sən Tahiri küsdürürsən,
Qorxudub, qan qusdurursan,
Dar quruban asdırırsan,
Zülüm olmaz belə, Nərgiz!¹⁷

Nərgiz gördü ki, Tahir Mirzəni saxlaya bilməyəcək, dedi:

– Oğlan, get, Allah səni sevgilinə çatdırsın! Ancaq məni yaddan çıxartma!

Nərgiz ona bir kisə cavahir, bir xurcun çörək verdi. Tahir Mirzə Nərgizlə görüşüb, yola düşdü. Bu, getməkdə olsun, eşit Xanverdi sövdəgərdən.

Xanverdi sövdəgər evə gəlib gördü nə, Tahir Mirzə yoxdu. Nərgizdən soruşdu. Nərgiz bütün əhvalatı ona nağıl elədi. Xanverdi atını minib, Tahirin dalınca getdi. Tahirə çatıb dedi:

– Nəməkbəharam, haraya qaçırsan?

Tahirin rəngi saraldı, gözləri yaşla doldu. Əli titrəyə-titrəyə sazını bağrına basıb, görək Xanverdiyə nə dedi:

Könül qalxdı vətən sarı yeridi,
Bir sözümlə var sənə, Xanverdi, deyim.
Duz-çörəyi halal elə, gedirəm,
Düxtər öz əlindən nan verdi yeyim.

Mən qanmışam o maralın sözündən,
Almamışam busasını üzündən,
Ya el tənəsindən, ya öz-özündən,
Zöhrə bəlkə məndən yan verdi, deyim.

Tahir Mirzə, sözün şana düzüldü,
Xumarlanıb ala gözlər süzüldü.
Zağlı vurdu, gül yarpağı üzüldü,
Bülbül gül yolunda can verdi, deyim¹⁸.

Xanverdi gördü Tahir haqq aşığıdı, onu geri döndərə bilməyəcək, halal-hümmət eləyib, geri qayıtdı.

Tahir Mirzə üz qoydu yarı olan diyara tərəf, ta ki, gəlib çıxdı Hatəm Soltanın vilayətinə. Gördü bir çoban qoyun otarır, özü də başdan ayağa qara geyinib. Salam verib dedi:

– Çoban qardaş, niyə qara geyinibsən?

Aldı çoban, görək ona nə cavab verdi:

Başına döndüyüm, a cavan oğlan,
Ağam üçün mən qaranı geymişəm.
Dolanım başına, mən alım qadan,
Ağam üçün mən qaranı geymişəm.

Düşmən bizə düşmənliyin bildirdi,
Ağlayıban didəm yaşın sildirdi.

Hatəm Soltan Əhməd vəziri öldürdü,
Onun üçün mən qaranı geymişəm.

Səhər-səhər doğan dan ulduzu,
Aşıqların söhbətidi, sazıdı,
Adı bəlli – Hatəm Soltan qızıdı,
Zöhrə qara geyib, mən də geymişəm.

Çobanın adı Şahqulu idi. Şahqulu Tahir Mirzəni tanıyıb, əl-ayağına düşdü, onu evlərinə apardı. Anasını çağırıb dedi:

– Mən qoyunu arxaca yığıb gələnə kimi xörəyi hazır elədin, canın qurtardı, əgər eləmədin, and olsun Allaha, bu ağac ilə səni öldürəcəyəm.

Arvad canının qorxusundan o saat xörəyi bişirib, dəmə vurdu. Şahqulu da qoyunu arxaca yığandan sonra qayıdıb gəldi. Qarı qalxıb əlüstü süfrə saldı, xörəyi qablara çəkdi, gətirib ortaya qoydu. Şahqulu anasına dedi:

– Ana, bir bax gör bu oğlan kimə oxşayır?

Qarı diqqətlə baxıb dedi:

– Ay bala, rəhmətlik Tahir Mirzəyə oxşayır.

Şahqulu dedi:

– Arvad, rəhmətlik niyə? Diqqətlə bax, Tahir Mirzə özüdü.

Qarı o saat özünü Tahir Mirzənin üstünə atdı, boynunu qucaqlayıb, başladı şadlığından ağlamağa.

Tahir Mirzə bütün başına gələnləri onlara nağıl elədi.

Şahqulu işdən halı olandan sonra anasına dedi:

– İndi, ana, mən gedirəm qoyunu yaylıma aparam. And olsun Allaha, gələm görəm Tahir Mirzəni Zöhrəyə yetirməyibsən, bu ağacla belini qıracağam.

Arvadın canına titrəmə düşüb dedi:

– Ay balam, mən necə görüşürəm?

Tahir Mirzə dedi:

– Ana, qəm çəkmə. Al bu pulu, get iki dəst arvad paltarını al, gətir geyinək. Tut mənim əlimdən apar Zöhrənin qapısına. Deginən bu mənim qızımdı, əri ölüb, neçə vaxtdan bəri bütün olan mal-dövlətini yeyib qurtarıb, indi bunu sənə qulluqçu vermək istəyirəm. Ondan sonrası ilə işin yoxdu.

Arvad o saat bazara getdi. Tahir Mirzə dediyi kimi iki dəst arvad paltarını aldı, evə gətirdi. Birini özü geydi, birini də Tahir Mirzəyə

geydirdi. Tutub onun əlindən Zöhrənin qapısına yetirdi. Gördü dayə başında məcməyi deyinə-deyinə Zöhrəyə xörək aparır. Qarı dayəni çağırır dedi:

– Bu mənim qızımdı. Hər işdən başı çıxır. Sən allah, Zöhrə xanıma de, gör bunu qulluqçu saxlaya bilərmi?

Dayə şadlığından bilmədi nə eləsin. Çünki ümid eləyirdi ki, özünə köməkçi olacaq, dedi:

– Al, sən bu məcməyini götür, mən də qəndabı götürüb gəlim, Zöhrə xanımın qulluğuna gedək.

Dayə getcək Tahir Mirzə çobanın anasına dedi:

– Ana, sən daha işini qurtardın, gedə bilərsən.

Qarı geri qayıtdı. Tahir Mirzə Zöhrənin otağına girdi, sandığın dalında gizləndi. İndi bunlar burada qalsınlar, sizə Zöhrə xanımdan xəbər verim.

Həmin gün Zöhrə xanımın əhvalı çox pərişan idi. Tahirlə keçirdiyi vaxtları yadına salmışdı. Gözlərinin yaşını tökə-tökə aldı, görək halına münasib nə dedi:

Qızlar, gəlin sizə halım söylüyüm,
O keçən günlərim yadıma düşdü.
Tahirin yanında məktəbxanada
Yarla oxuduğum yadıma düşdü.

Səhər-səhər Tahir evə gələrdi,
Şirin-şirin söhbət açıb gülərdi,
Ürəyimi alıb, eynim silərdi,
Gülüb danışdığım yadıma düşdü.

Mən Zöhrəyəm, beli incə, boy bəstə,
Zülfüm dal gərdəndə çin, dəstə-dəstə;
Yerin salardım mən bu sinəm üstə,
Zarafatlaşdığım yadıma düşdü.

Sözü tamama yetirib, öz xas kənizi Mələksumaya dedi:

– Ay Mələksuma, aşxana aşı yeməkdən cana gəlmişəm. Dur, bir qədər yağ, düyü gətir, özüm bişirib, özüm yeyəcəyəm.

Yağ, düyü hazır oldu. Zöhrə xanım biləklərini çirmədi, özü aşı bişirib siniyə çəkdi. Mələksumanı çağırır dedi:

– Sən allah, sən də otur, mənəmlə çörək ye.

Mələksuma dedi:

– Təsəddüqün olum, mənim nə həddim var ki, səninlə çörək yeyəm?

Zöhrə dedi:

– Mən sana deyirəm otur, otur...

Mələksuma oturub, əlini xörəyə uzadanda dedi:

– Xanım, Allahın altında indi Tahir Mirzə özü gəlib bura çıxsa.

Söz Mələksumanın ağzından qurtarmamış, Zöhrə xanımın halı dəyişdi. Abi-leysan kimi göz yaşları axıda-axıda dedi:

– Tay bu çörək mana haram oldu, yığışdır!

Zöhrə ağlaya-ağlaya yerinə girib yatdı. Mələksuma da dediyinə çox peşman oldu, götürüb xörəyi yığışdırdı. Bu əsnada Tahir o biri otaqda arvad paltarını çıxardıb, öz paltarını geyindi, içəri daxil oldu. Mələksuma Tahir Mirzəni görcək, özünü saldı onun üstünə, üzündən, gözündən öpəndən sonra and verib dedi:

– Tahir Mirzə, qoy Zöhrə xanımı mən oyardım, tainki bir müjdə alım.

Tahir dedi:

– Oyat!

Mələksuma gəldi Zöhrənin yanına, saçlarından iki tel ayıraraq basdı sinəsinə, görək Zöhrə xanımı necə oyatmağa başladı:

Xab içində yatan Zöhrə,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!
Qəm-qüssəyə batan Zöhrə,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!

Əl yetməz sazı yendirim,
Sinəmin üstə mindirim.
Qorxuram səni dindirim,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!

Qaşa, gözə düşdü həmə,
Mən dərdimi deyim kimə?
Sana qurban Mələksuma,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!¹⁹

Tahir Mirzə səbr edə bilməyib dedi:

– Sən allah, qoy müjdəni mən verim, yarımı özüm oyardım.

Sazı mindirdi sinə sandığına, görək nə dedi:

Dən yerinə yenə düşdü nişana,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!
Uçdu şeyda bülbül, qondu gülşana,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Kəsdirmişəm nazbalışın yanını,
Tuta idim kirpiklərin sanını,
Nə tapıbsan bu yuxunun kanını?
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Bağrım başı bar götürməz xəzəldən,
Göz kəsmərəm sənin təki gözəldən.
İkimiz də həmdərs idik əzəldən,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Nə vaxtdandı gözün yolda qalıbdı,
Sarılıbdı gül irəngin, solubdu,
Oyan, Zöhrə, xan Tahirin gəlibdi,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!²⁰

Tahir dedi:

– Ay qız, qolbağını, üzündən ənbərçəsini aç, bəlkə oyana.

Mələksuma onun qolbağını və üzünün ənbərçəsini açdı, Zöhrə yenə oyanmadı. Aldı Tahir, görək nə dedi:

Nə vaxtdan gəldik otağa,
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz!
Canım yolunda sadağa,
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz!

Yığın otağın xalısın,
Neynirəm dünya malısın.
Ağ qolundan qolbağısın
Açıb, oyanmaz, oyanmaz!

Tahirəm, neçə-neçəsin,
Sevmədim türkmən beçəsin.
Ağ üzündən ənbərçəsin
Atıb, oyanmaz, oyanmaz!

Zöhrə qurcalanıb dedi:

– Ağız burdan saz səsi gəlir, deyəsən oxuyan var. O kimdi?

Mələksuma cavab verdi:

– Xanım, əynindəki paltar mənim muştuluğum, gözlərini aç gör kimi görürsən?

Tahir o saat sazını divara söykəyib, özü daldada gizləndi. Zöhrə gözlərini açanda, sazı gördü, aldı, görək nə dedi:

Yarım gəlib bu otağa,
Saz sahibi yar necoldu?
Canım yolunda sadağa,
Saz sahibi yar necoldu?

Hər nə oldu mənə oldu,
Saralıb bənizim soldu.
Bağ pozuldu, bülbül öldü,
Saz sahibi yar necoldu?

Bəqafildən çıxdı xəbər,
Yaralarım qabar-qabar;
Xan Zöhrəyə doğru xəbər,
Saz sahibi yar necoldu?

Mələksuma danışmaq istəyəndə Zöhrə dedi:

– Ay qız, Mələksuma, qoy birini də deyim, sonra.

Aldı Zöhrə:

Yatmışdım guşuma gəldi bir səda,
Ala gözlərinə qurban olduğum!
Bir dərdə düşmüşəm, olunmaz çara,
Ala gözlərinə qurban olduğum!

Kimdi mənim kimi qara bağlayan,
Sinəm üstün çalın-çarpaz dağlayan,
Gecə-gündüz Tahir deyə ağlayan,
Ala gözlərinə qurban olduğum!

Bayram ayı demək olmaz hər aya.
Yazıq məzlum kimə getsin haraya?
Deyən, ay qız, Tahir gəlib buraya,
Ala gözlərinə qurban olduğum!

Tahir gizlindən çıxdı. Bir-birinin boynuna sarıldılar. Tahir onu
bağrına basıb, ipək saçlarını tumarlaya-tumarlaya dedi:

Mən səni ədalət bildim,
Yar, qapına dada gəldim.
Yolunda çox cəfa çəkdim,
Ömrü verdim bada, gəldim.

Aşıqlərdə budu adət,
Cavan ömrüm oldu qarət.
Xaki-payını ziyarət
Elədim, murada gəldim.

Mən Tahirəm, yana-yana
Naləm çıxdı asimana;
Necə qoç-quzu qurbana,
Mən sənə qurbana gəldim²¹.

Zöhrə on iki hörükdən bir tel ayırıb sinəsinə basdı, görək onun
cavabında nə dedi:

Xoş gəlibsən, gözüm üstə,
Sana peşkəş elim, oğlan!
Gəl üzün qoy üzüm üstə,
Əm dodağım, dilim, oğlan!

Nə baxırsan yana-yana,
Əm ləbimdən qana-qana,
Çəkilek başqa bir yana,
Sarmaşaq, quc belim, oğlan!

Zöhrənin baxtı açıldı,
Boyuna xələt biçildi.
Bağlı dükanim açıldı,
Gəl, ol dükandarım, oğlan!

Aldı Tahir, görək nə dedi:

Bahar gələr, yaz açılar, bülbüllər
Cəh-cəh vurub oxuyarlar, əmqızı!
Gəl ikimiz bülbül olaq, gül olaq,
Biz də edək o xəyallar, əmqızı!

Sən bir gül ol, mən də bülbüli-şeyda,
İlqar qoyaq hər ikimiz arada;
Biz də yetək gül fəslində murada,
Canım alır qoşa xallar, əmqızı!

Mən Tahirəm, sirrim sana əyandı,
Sevgi sevgisindən doymaq yamandı.
Ürək sözüm sən Zöhrəyə bəyandı,
Dərman mana düşdü narlar, əmqızı!

Zöhrə saçlarından üç tel ayırıb, sinəsinə basdı, aldı cavabında görək nə dedi:

Əmim oğlu, o nə sözdü deyirsən?
Canımı canına heyran eylərəm.
Hər dəqiqə sən ki, mənim yarımсан,
Gecə-gündüz səni mehman eylərəm.

Bağça sənin, bağban sənin, bar sənin,
Bağda olan alma, heyva, nar sənin,
Peşkəşindi qoşa xallar, yar, sənin,
Bir söz var ki, onu pünhan eylərəm.

Zöhrənin də budu sana son sözü,
Qurban sana dil-dodağı, qaş-gözü;
Mən də sənin kimi aşiqəm, düzü,
Dərya kimi mən də ümman eylərəm.

Zöhrə xanım sözü tamam əyləyib, Mələksumaya dedi:

– O xörəyi gətir bura, indi üçümüz bir yerdə yeyək.

Mələksuma xörəyi gətirib qoydu qabağa, dedi:

– Xanım, gördünmü mənim niyyətimi?!

Hər üçü başladılar xörəyi yeməyə. Xörəkdən sonra Mələksumanı qarıda qarovulçu qoydu, özü Tahir ilə qol-boyun olub yatdı. Bir qədər oturduqdan sonra Mələksumanın yuxusu gəldi, dirsəyinə dayanıb, ordaca yatdı. Bu biri tərəfdən dayə xidmət üçün içəri girib gördü ki, paho, Tahir ilə Zöhrə qol-boyun olub yatıblar. İstədi qayıtsın, Zöhrə oyanıb dayəni geri çağırırdı, dedi:

– Dayə nənə, sirr kimin olar, saxlayanın. Al bu bir ovuc əşrəfini, bu sirrimi heç yerdə açma.

Dayə əşrəfləri alıb dedi:⁶

– Çox yaxşı.

Ancaq pilləkəndən yenə-yenə öz-özünə mırtdanıb dedi:

– Heç yerdə açmayacağıam. Bir toyda deyəcəyəm, bir bayramda. Gözümüz aydın, indiyə qədər birinə qulluq eləyə bilmirdik, indi iki oldu.

Dayə üz qoyub Hatəm Soltana tərəf getdi. Zöhrə xanım dayənin qımırını başa düşüb, başladı Tahir Mirzəni oyatmağa.

Aldı Zöhrə:

Beiman getdi xəbərə,
Nə yatıbsan, Tahir Mirzə?!
Çəkəcəklər səni dara,
Nə yatıbsan, Tahir Mirzə?!

Danışırıq biz qeybdən,
Xəbərin yoxdu eyibdən.
Qorxuram mən səyrəğibdən,
Nə yatıbsan, Tahir Mirzə?!

Xəyal toxumun əkərsən,
Bica əzablar çəkərsən,
Ağlarsan, qan-yaş tökərsən,
Nə yatıbsan, Tahir Mirzə?!

Mən Zöhrəyəm, qələm qaşlı,
Ala gözlü, siyah saçlı.
Qoyma məni gözü yaşlı!
Nə yatıbsan, Tahir Mirzə?!

Tahir oyanıb gördü Zöhrə xanım ağlayır. Boynunu qucaqlayıb, ala gözlərindən bir busə alıb dedi:

– Nə üçün ağlayırsan?

Zöhrə xanım əhvalatı ona söylədi. Tahir dedi:

– Qorxma, səni məndən ayıra bilməzlər. Bizi bir-birimizə qismət eyləyən var.

İndi eşit Hatəm Soltandan. Hatəm Soltan əhvalatı eşidib, bərk qəzəbləndi, Tahiri hüzuruna apardı. O saat cəllada əmr edib dedi:

– Gözümün qabağında bunun boynunu vur, ürəyim sakit olsun.

Cəllad Tahiri yaxalayanda camaat Hatəm Soltanın əl-ayağına tökülüb dedi:

– Bu nahaq qanı bizim ölkəyə tökmə!

Hatəm Soltan camaatın töhmətindən, narazılığından qorxub, əmr elədi ki, onu bir böyük sandığa qoyub dərşaya atsınlar. Bəli, bir böyük sandıq qayırdılar. Tahiri sandığın yanına gətirdilər. Tahir baxıb gördü Zöhrə kənarında durub, gözünün yaşını abi-neysan kimi tökür. Tahir sevgilisinin ahü-zarını görüb, sazı sinəsinə basdı, görək nə dedi:

Başına döndüyüm alagöz xanım,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!
Sana qurban olsun bu şirin canım,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!

Əmib-əməb ləblərindən qandığım,
Pərvanətək şam oduna yandıgım,
Müşənbələ, at dərşaya sandığım,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!

Tahir deyir; nə edirsən əndişi,
Əlbət belə imiş qəzanın işi,
Yusif quyudan çıxardan kişi
Saxlasa sandığı, sel mənə neylər?!

Tahir Mirzə sözünü qurtaran kimi onu sandığa saldılar, sandığın ağzını bərk-bərk müşənbələyib, dərşaya atdılar.

Dərşaya sandığı apardı, hərleyib, Zöhrə xanımın otağının qabağına vurdu. Zöhrə xanım bunu görüb, aldı, görək dərşaya necə yalvardı:

Qanlı dərşaya, nə axarsan selavda,
Axıb-axıb nə məkana gedərsən?
Qoymağilən sandıq qala girdabda,
Götür apar, hər bir yana gedərsən!

Ağlaram, gözümdən tökərəm qanı,
Fəryadıma yetiş, xanların xanı!
Göz yaşım kaş qurudaydı dərşanı,
Götür apar, Həştərxana gedərsən!

Mən Zöhrəyəm, Tahir Mirzə qəmində,
Heç olmadım söhbətində, dəmində,
Nə çalxalanırsan Gilanzəmində?
Bağışlarsan Süleymana, gedərsən²³.

Elə ki Zöhrə xanım sözünü bitirdi, dərya sandığı götürüb başladı aparmağa. Tainki sandıq gözdən qeyb oldu, Zöhrə xanımın ürəyi qana döndü, göz yaşını tökə-tökə görək nə dedi:

Nə axarsan, qanlı dərya?!
Getdi mənim yarım səndə.
Əlim çatmaz, ünüm yetməz,
Bir ahilən zarım səndə.

Onunla keçirdi dəmim,
Artırdın dərd ilə qəmim;
Bad əsdi, döndərdi dəmim,
Getdi külli varım səndə.

Başıma qara bağlaram,
Sınəmi çarpaz dağlaram,
Zöhrəyəm, qanlar ağlaram,
Getdi mənim yarım səndə!²⁴

Zöhrə davam gətirmədi, gözlərinin yaşını axıda-axıda yenə dedi:

Tahiri apardı dərya,
Getdi, xan Tahirim getdi...
Xıdır çıxarsın quruya,
Getdi, xan Tahirim getdi...

Tahiri atdılar suya,
Qolunda bazubənd dura,
Kimilər tapa, kimilər yuya,
Getdi, xan Tahirim getdi...

Tahir getdi axa-axa,
Zöhrə qaldı baxa-baxa,
Qabaqda ildırım çaxa,
Getdi, xan Tahirim getdi...

Zöhrə xanımı Tahir Mirzənin dalınca ağlar qoyaq, görək Tahir Mirzənin başına nə gəldi.

Tahir Mirzə qırx gün dərjada üzəndən sonra çıxdı Həştərxan vilayətinə. Dərjadan paşalıq bağçasına bir böyük sərdəhnə axırdı. Sandıq bu dəhnə ilə buruldu başa tərəf.

Qəzara o gün paşanın qızı Sona xanım qırx incə qızınan bağa səyahətə çıxmışdı. Gördülər bir şey su ilə qarala-qarala gəlir. Paşanın qızı dedi:

– Qızlar, bəlkə bu gələn sandıq oldu? Gəlin onun içindəkinə şert qoyaq. Hər kim deyən olsa, onun olsun.

Hamısı buna razı oldu. Vəzirin qızı dedi:

– Əgər pul olsa, mənim.

Vəkilin qızı dedi:

– Əgər mal olsa, mənim.

Padşahın qızı dedi:

– Əgər oğlan olsa, mənim.

Sandıq gəlib yetişdi. Sandığı tutub çıxartdılar qırağa. Ağzın açıb gördülər bir oğlandı ki, on dörd gecəlik aya bənzəyir. Bir tərəfində saz, bir tərəfində də bir qədər çörək var. Amma özü bihuşdu. Sona xanım dedi:

– Allah mənimkin yetirdi. Özü də nəcibzadəyə oxşayır. Əldən qoyası deyiləm.

Vəkilin, vəzirin qızları dedilər:

– Bu olmaz. Dövlət də sizdə, şahlıq da sizdə, gözəllik də sizdə, daha bu oğlanı qoymanıq aparasan.

Sona xanım gördü ki, xeyr, qızlar iqrarlarından döndülər, dedi:

– Eybi yoxdu. Gəlin adama bir söz deyək. Hər kimin sözündə oğlan ayılsa, onun olsun.

Hamısı razı oldular.

Aldı vəzirin qızı:

Əcəm oğlan, nə yatmışan burada,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!
Bəs nə yaxşı qərq olmadın dəryada?
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!

Aldı vəkilin qızı:

Haradan gəlirsən, nə sahmanlısan?
Cavahir ölkəli, dür məkanlısan.
Atıblar dəryaya, məgər qanlısan?
Əcəm oğlu, sandığından dur yeri!

Aldı Sona xanım:

Evdən çıxdın, xarab qoydun xananı,
Yandırdın odlara ata-ananı.
Gəl yandırma paşa qızı Sonanı,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!

Sona gördü ayılmır, sözün dalısını görək nə cür dedi:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!
Alışıb oduna büryan olduğum,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!

Dərin-dərin dəryalara dalmısan,
Şirin canım eşq oduna salmısan,
Nə müddətdi bu dəryada qalmısan,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!

Mən Sonayam, köksüm bəndin açaram,
Canına eşqimin odun saçaram;
Nə edim ki, mən bu işə naçaram,
Əcəm oğlu, sandığından dur yeri!²⁵

Oğlan bu sözdən asqırıb, ayağa qalxdı. Vəzir, vəkil qızlarının gözü Tahirin gül camalına sataşanda ixtiyar əllərindən getdi, biri sağ qolundan, biri sol qolundan yapışıb, paşanın qızına dedilər:

– Ola bilməz ki, Allah padşahlığı da sizə versin, hər yetirən göyçək oğlanı da. Biz öləcəyik, bu oğlanı sana verməyəcəyik.

Sona xanım Tahirə dedi:

– Oğlan, indi ixtiyar sənindi. Götür sazını oxu! Hər kəsi ki, könlün tutur, onun adını söylə, onun ol!

Aldı Tahir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!
Yanıb odlarına büryan olduğum,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Eşq əhlinin dərindən bilib anarlar,
Əmib-əməb ləblərindən qanarlar;

Boyu uzun, beli mina kəmərələr,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Qulaq asın Tahir Mirzə sözünə,
Gecə-gündüz yuxu getməz gözüne.
Mən aşiqəm Hatəm Soltan qızına,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!²⁶

Qızlar başladılar bir-biriylə dava eləməyə. Hər biri başladı ki, mənə işarə edir. Bağban bunların bu davasını görüb, yaxına gəldi, əhvalatdan xəbərdar olub dedi:

– Oğlan, Allah səni mana yetirib. Al bu beli, ağacların dibini boşalt.

Tahir sazı döşünə basıb, görək nə dedi:

Allah, mən nə yaman sevdaya düşdüm,
Mən getdikcə gedər yollar mənimlə.
Bilmədim yolumu, bu çaya düşdüm,
Axa-axa gedər sellər mənimlə.

Mənim sevdiyimin qaradı qaş,ı,
Deyirlər bülbüldü, gülün sirdaşı.
Gözlərimin axar hey qanlı yaşı,
Çalxanar çeşmələr, göllər mənimlə.

Tahir Zöhrə sevdi, cana yetişdi,
Gəldi işi ah-fəğanə yetişdi.
Axır ömrü bir bağmana yetişdi.
Dəstimdə oynuyur bellər mənimlə.

Sona xanım gördü nə qədər oxuyur, bunların birinin də adına işarət eləmir, hamısında elə Zöhrə deyib, ağlayır. Götürüb, Tahiri apardılar paşanın yanına, əhvalatı ona söylədilər. Paşa Tahirə dedi:

– Ey oğlan, səni nə üçün dəryaya atıblar? Başına gələn qəzavü qədəri bəyan elə.

Tahir Mirzə başına gələnə paşaya nağıl elədi. Əhvalatı eşidəndə paşanın ciyəri yanıb dedi:

– Tahir, indi fikrin nədi?

Aldı Tahir, görək nə deyir?

Paşa, mən qarına dada gəlmişəm,
Nola yetirəsən canana məni?!
Hatəmin qızına aşiq olmuşam,
O atdı dəryayi-ümmana məni.

Bir ala gözlünün oduna düşdüm,
Oxuyub könlümün dəftərin açdım.
Hər zamankı nəzərinə sataşdım,
Buyurdu cəllada, fərmana məni.

Uşaq ikən beşiyini yırdım,
Çörəyimi zəhərlərə doğradım.
Hatəm Soltan qəzəbinə uğradım,
Atdı seldən-selə, ümmana məni.

Tahir ərzi-halın şaha bildirir,
Ağlayıban göz yaşını sildirir.
Zöhrə dərdi xan Tahiri öldürür,
Təbibim ol, yetir dərmana məni²⁸.

Paşa bir qədər fikir eləyəndən sonra Tahirə sual elədi:

– Tahir, sən o qıza aşiq olan kimi, o qız da sana aşiqdimi?

Tahir cavab verdi:

– Bəli, qibleyi-ələm!

Paşa əmr elədi, böyük qoşun cəm oldu. Gecə öz qızı Sona xanımı, vəzir, vəkilin qızlarını, Tahiri də bərabər yanına alıb, yola rəvan oldu. Günə bir mənzil, teyyi-mənəzil, ta ki, yetişdi Qaraman vilayətinə. Şəhəri dörd tərəfdən əhatə elədilər. Paşa qızı Sona xanımı, vəzirin, vəkilin qızını çağırıb dedi:

– Gedərsiniz, Zöhrədən əhval bilərsiniz. Əgər onun Tahirə könlü varsa, onu Tahirə alıb, Hatəm Soltanın da başını kəsdirəcəyəm, yoxsa bu məsələni açmayıb, geri qayıdacağam.

Sona xanım Tahiri çağırıb dedi:

– Mən gedirəm Zöhrənin yanına. Əgər məndən gözəl olsa, sən mənim qardaşımsan, Zöhrə yarın. Yox, gözəl deyilsə, sən ilə özüm hesablaşaram.

Tahir cavab verdi:

– Razıyam. Ancaq alın bu sazı, aparın, bəlkə Zöhrə sizə inanmadı.

Sona xanım sazı alıb, vəzirin, vəkilin qızı ilə bərabər üz qoydular Zöhrə xanımın yanına. Zöhrə xanım əhvalatdan xəbərdar oldu, o saat evi düzəldib, qonaqlarını qəbul elədi. Sona xanım gözünün altınca Zöhrəyə baxıb gördü həqiqətən gözəllikdə tayı yoxdu. Öz könlünə dedi: “Əhsən Tahir Mirzəyə”. Zöhrə xanım baxdı ki, Tahirin sazı bu qızın əlindədi. Saçından bir tel ayırıb, bağrına basdı, dedi:

Deyin, qurban olum sizə,
Saz yiyəsi yar necə oldu?
Qızılgüllər üzə-üzə,
Saz yiyəsi yar necə oldu?

Aldı Sona xanım:

Zöhrə, xəbər verim sizə:
Saz yiyəsi yarın gəldi.
Qızıl güllər üzə-üzə,
Saz yiyəsi yarın gəldi.

Aldı Zöhrə xanım:

Dağlar başı qar olubdu,
İşim ah-zar olubdu,
Hansınıza yar olubdu?
Saz yiyəsi yar necə oldu?

Aldı Sona xanım:

Dağlar başı qış olubdu,
Qaşın gözə tuş olubdu,
O bizə qardaş olubdu,
Saz yiyəsi yarın gəldi.

Aldı Zöhrə xanım:

Başıma qara bağlaram,
Sinəmi çarpaz dağlaram.
Zöhrəyəm, qanlar ağlaram,
Saz yiyəsi yar necə oldu?

Aldı Sona xanım:

Başına qara bağlama!
Sinəni çarpaz dağlama!
Sona deyir: qan ağlama!
Saz yiyəsi yarın gəldi.

Söz tamam oldu. Sona xanım əhvalatı Zöhrəyə nağıl elədi. Üstəlik atasının sifarişini də deyib, nə üçün buraya gəldiklərini danışdı. Bu barədə onun fikrini soruşdu. Zöhrə xanım Tahirin sazını bağrına basıb dedi:

Xoş gəldiz, əziz qonaqlar,
Cəbr eylədi atam mənə.
Axar gözümdən irmaqlar
Cəbr eylədi atam mənə.

Aldı Sona xanım:

Gözəllikdə təyin yoxdur,
İllah sənin qaşın, Zöhrə.
Tahir kimi yarın vardır,
Bəxtəvərdi başın, Zöhrə.

Aldı Zöhrə xanım:

Gəlmisiz, ağır oturun,
Paşaya xəbər yetirin;
Ölürəm Tahirdən ötrün,
Cəbr eylədi atam mənə.

Aldı Sona xanım:

Dolanırdım sola-sağa,
Məcnun kimi düşdüm dağa.
Sandıq çıxdı bizim bağa,
Uvand oldu işin, Zöhrə!

Aldı Zöhrə xanım:

Başıma qara bağlaram,
Sinəmi çarpaz dağlaram.

Zöhrəyəm, qanlar ağlaram,
Cəbr eylədi atam mənə.

Aldı Sona xanım:

Sona deyir: gəl bəsləşək,
Görək kimdi kimdən qəşəng;
Arxayın ol, Zöhrə, bişək,
Gətirmişəm qoşun, Zöhrə²⁹

Sona xanım Zöhrəni arxayın eləyəndən sonra vəzirin, vəkilin qızını da götürüb, atasının qulluğuna gəldi. Salam verib, ərz elədi:

– Ata, Zöhrə də, Tahir də hər ikisi haqq aşıqidirlər.

Paşa bu xəbərdən şad olub, Hatəm Soltanın yanına elçilər göndərdi, sifariş elədi ki, ya qızı Tahir Mirzəyə versin, ya da davaya hazırlaşsın. Hatəm Soltan cavab verdi:

– Paşa qızımı özgəyə istəsə verərəm, ancaq yeddi it küçüyüm olsa, birini də Tahir Mirzəyə vermərəm.

Paşa bu sözdən qəzəbnak olub, əmr elədi, qoşun atlanıb meydana səf çəkdi. O biri tərəfdən Hatəm Soltanın qoşunu könülsüz-könülsüz bunların qarşısında səf çəkib durdular. Tahir Mirzə bu halı görüb, özünü paşanın qulluğuna yetirdi. Yeddi yerdə gərnuş eləyib dedi:

– Paşam, bu camaat mana bir şey eləməyib. Mana nə eləyibsə əmim eləyib. Nahaq qana girmə! İzn ver, mən meydana girim, əmimi dəvət eləyim. Ya o mənə öldürər, ya da mən onu öldürüb, atamın qanını özüm almış olaram.

Paşa istədi Tahiri qoymasın, amma Tahir əl götürmədi. Axır izn hasil edib, girdi meydana. O vaxt adət belə idi: iki padşah müharibə edəndə ya iki aşıq çıxardardılar, deyişərdi, yaxud iki pəhləvan gürş tutardı. Hansı tərəfin adamı qalib gəlsə, o tərəf qalib gəlmiş hesab olardı. Tahir meydanın ortasında durub, uca səsle əmisinə dedi:

– Ey Hatəm Soltan, nahaq qan tökmək lazım deyil. Bu dava sənle mənim üstümdədir. Ona görə gir meydana. Hansımız hansımızı öldürsə, o tərəf qalib gəlmiş hesab olunar.

Hatəm Soltan bu sözdən qəzəbləndi, at istəyib, meydana atıldı. Başladılar bir-birinə hücum eləməyə. Qızgın vuruşduqları halda Tahirin gözü Zöhrənin yaşlı gözlərinə düşdü. Gördü Zöhrə əl duaya qalxızib deyir:

– Allah, sən əmim oğlunun cavanlığına qıyıb, bu kafirin əlində aciz qoyma!

Tahir bunu gördükdə qan gözünü bürüdü, atı Hatəm Soltanın üstə saldı. Bərk nərə çəkdi:

– Al məlun, atamın intiqam günüdür!

Hatəm Soltan Tahirin hücumunu gördükdə ölümünü yəqin edib, karıxdı. Qalxanı nizənin qabağına verə bilmədi. Tahir Mirzə nizəsini onun sinəsinə elə vurdu ki, ucu arxadan bir çərək kənara çıxdı. Tahir nizəyə təkən verib, əmisinin bədənini atın belindən alıb, meydanın ortasında yerə çaldı. Yerdə qan nəqşə bağladı. “Afərin!” hər iki qoşundan ucaldı. Şadlıq nağarasını hər iki qoşun nəvazişə gətirdi. Paşa əmr elədi şəhəri çırağban elədilər. Qırx gün, qırx gecə toy eləyib, Zöhrəni Tahirə verdilər. Hər iki həsrət aşıqları bir-birinə qovuşdurdular. Paşa Tahiri orada padşah eləyib, özünü ona qırx gün qonaq qalandan sonra Tahir ilə vidalaşdı öz vilayətinə qayıtdı. Tahir təzədən özünə toy elədi. Onun toyuna çoxlu aşıq yığışmışdı. Aşıq o aşıq-məşuqun əllərini bir-birinə verdi, mübarəkbadlıq elədi. Sonra ustad aşıq sazı döşünə basıb, bu duvaqqapma ilə onun toyunu başa verdi:

Həzərat, bircə baxın,
Canlar alandı bu gələn,
Gözləri cəlladə dönüb,
İsmi Qayıtdı bu gələn.
Özü bir səxa kanı,
Adildivandı bu gələn.
Özü gül, saçı sünbül,
Yaqut-yəməndi bu gələn.
Yaquta bənzər yanaq,
Mərmərə bənzər buxaq,
Bir aya bənzər qabaq,
Kovsərə bənzər dodaq,
Ağ gülə bənzər ayaq,
Qoy bassın gözüm üstə,
Qucmalı candı bu gələn.
Bağlayıb gümüş kəmə, r,
Üstü tamam danənişan.
Geyinib qəddi dala,
Tər libası tər yaraşan.

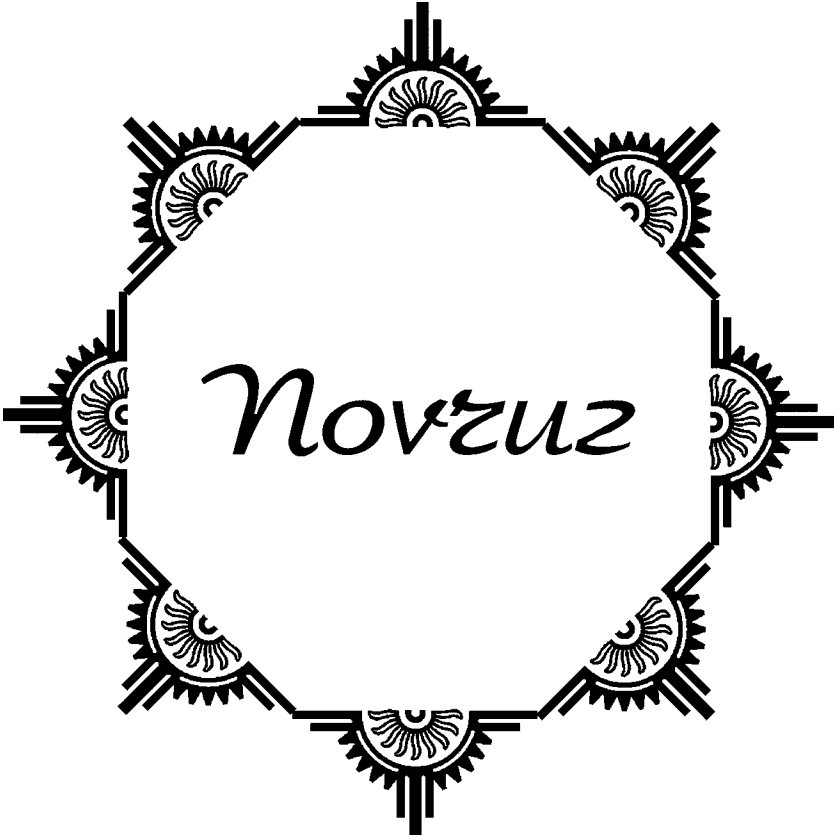
Ağ  ndamı bařdan-bařa,
 tirli g l, m řk-f řan.
Al yanaq, ayna qabaq,
Siyah z lf   nb r fřan.
Həm didar  řirindi,
G ftar  řirindi,
Bağça-barı řirindi,
Qořa nar  řirindi,
Bir belə b ř r olmaz,
Huri, qılmand  bu g l n.
Axřam, sabah mən dolanım
Belə gözəlin bařına!
V sm ni  ekib g z n ,
S rm ni yaxıb qařına.
Keçirib qızıl tananı
Nazik  liyn n guřuna.
Canını qurban edəsən
Bir belə cənnət quřuna.
Götürüb setar ni*,
Basıb m rm ri d ř n .
D ř nd  m m si var,
Qızıldan d ym si var.
Nə řirin həvəsi var.
Kəklik kimi səsi var.
Bir ağır ölkəsi var.
 lk sin  qurban olum,
Misrə sultandı bu g l n.

Gecə-gündüz  m s n
L bl rind n misli-g lab,
Eřqin  d ř nl rin
Canında qalmayıb tab.
N  yatım, n  dinc lim,
G zl rimd  olmayır xab,
Bir miskin g d si ola,
Mənim kimi xan x rab.
Zəhər vers n i r m,
N  ki,  ll rinl  ř rab.

* Çalğı aləti

Nazik əlinə qurban,
Qara telinə qurban,
İncə belinə qurban,
Danış, dilinə qurban,
Gələn yoluna qurban.
Bu gəlişdə insan olmaz
Nuşirəvandı bu gələn.

Biçarə Aşiq Hüseyn,
Bax, yar nə nazınan gəlir.
Geyinib qəddi-dala,
Küləcə xəzinən gəlir.
Yığıbdı gözəlləri,
Qırx incə qızınan gəlir.
Götürüb setarəni,
Söhbəti sazınan gəlir.
Deyəsən şeyda bülbüldü,
Baharı yazınan gəlir.
İçməmişəm ayılam,
Ağıl gedib, zayılam;
Camalına mayılam,
Hər nə desən qayılam,
Qapınızda sayılam.
Mənə inayət eləsin,
Dərdə dərmandı bu gələn.

USTADNAMƏ

Abu atəş, xakü baddan xəlq olduq,
Neçə şirin-şirin canlar qocalır.
Gəl çox da qəm yemə, divanə könlüm,
Hökumət sahibi xanlar qocalır.

Yaxşı adam bu dünyada ölməsin,
Yaman adam uzun ömür sürməsin,
Kişinin övladsız varı olmasın,
Hər sabah malını sanar, qocalır.

Binamusun arı olmaz nəbada,
Dostunun sirr sözün tez verər yada;
Bir igid ki, yoxsul olsa dünyada,
Hər yetən üzünü danlar, qocalır.

Yazıq aşiq Mənsur¹ şad olub gülməz,
Gözündən tökülən qan-yaşı silməz;
Adam var yaxşı ilə yamanı bilməz,
Adam var bir sözdən anlar, qocalır.

Ustadlar ustadnaməni bir yox, iki deyər, biz də deyək iki olsun, düş-
mənlərin gözü oyulsun.

Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim.

Bivəfanı özümə dost elədim,
Yolunda canıma çox qəsd elədim,
Söyüddən bağ saldım, peyvəst elədim,
Almasın, heyvasın, narın görmədim.

Ələsgər, elmində olma nabələd,
Doğru söylə, sözün çıxmasın qələt;
Şahiddə insaf yox, bəyde ədalət,
Qazıların düz ilqarın görmədim.

Ustadlar ustadnaməni üç deyər, biz də deyək üç olsun, düşmənin
ömrü puç olsun!

Adam oğlu, yol, ərkanı tanı, bil,
Yol, ərkan bilənin yeri dar olmaz;
Sırrını söyləmə qamu aləmə,
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.

İgid odu tənə oxun atmaya,
Halal mayasına haram qatmaya;
Bir oğul ki, rəqibinə çatmaya,
O oğulda namus, qeyrət, ar olmaz.

Öz süründən qurban desən deyərsən,
Öz yunundan şal toxuyub geyərsən,
Bəslədiyin bağın barın yeyərsən,
Yad bağından sənə heyva, nar olmaz.

Dəllək Murad, çəkmə bir bunca qəmi,
Burda duran olmaz, gedərlər hamı,
Fələk biçinçidi, bu dünya zəmi,
Biçilən zəmidən mürğzar olmaz.

Diyarbəkirdə Kərim adlı bir paşa var idi. Paşanın varı, dövləti
həddən ziyada idi. Amma sini keçmişdi, hələ bir övladı yox idi. Kərim
paşa mahalın ağsaqqal, qarasaqqalının tədbirinə görə, dövlətinin
yarısını fağır-füqəraya payladı ki, bəlkə tanrının ona rəhmi gəlib, bir
övlad verə.

Aylar, günlər keçdi, paşanın bir qəşəng, göyçək oğlu oldu. Oğlan
Novruz bayramı günü anadan olduğu üçün adını da Novruz qoydular.
Uşağı dayəyə tapşırıdılar. Dayə uşağı bəsləməyə başladı. Ta ki, uşaq
yeddi, səkkiz yaşa çatanda atası onu molla yanına oxumağa qoydu.

Gün keçdi, ay dolandı, Novruz oxuyub bütün kitabları sinədəftər
elədi. Kərim paşa böyük məclis düzəldib, qırx gün, qırx gecə şadlıq
keçirdi. Bütün camaatı qohum-əqrəbalarını, dost-tanışlarını qonaq ça-
ğırtdı. Şadlıq məclisinə bir də aşıq gətirdilər. Aşıq əvvəl könül açan,
dərd dağidan mahnılardan oxudu. Sonra əhli-məclisin xahişinə görə bir
yaxşı dastan başladı. Novruz ömründə belə bir dastan eşitməmişdi. Das-
tan ona elə əsər eləmişdi ki, heç məclisin qurtarmağını da bilməmişdi.

Bir vaxt ayılıb gördü ki, məclis qurtarıb, hamı dağılıb gedib. Elə məyus fikirli yıxılıb yatdı. Bir də gördü aləmi-vaqidə bir nurani dərviş başının üstündə durub deyir:

– Oğlum, niyə fikir dəryasına qərq olub, qəflət yuxusuna cumubsan? Al, bu badəni nuş elə, mətləbinə çatarsan.

Novruz diqqətlə dərvişə baxanda gördü ki, həm dərvişdən, həm badədən bir nur qalxıb, asimana bülənd oldu. Bu möcüzəyə məəttəl qalıb dedi:

– Ağa dərviş, bizlərdə o badə haram buyrulub. Biz şərab içmirik.

Dərviş Novruzun cavabında dedi:

– Bala, bu badə o badələrdən deyil. Bu badə Yusifi Züleyxaya yetirən badədəndi.

Novruz badəni dərvişdən alıb nuş elədi. O saat sinəsi dəmirçi kürəsi kimi yanmağa başladı. Bərkdən qışqırdı ki:

– Ağa dərviş, yandım, mənə əlac!

Dərviş barmağını onun gözünün qabağına tutub dedi:

– Oğul, barmağımın arasından bax, gör nə görürsən?

Novruz dedi:

– Uzaq-uzaq yollar görürəm.

Dərviş dedi:

– Daha nə görürsən?

Novruz dedi:

– Bir böyük şəhər, şəhərdə bir saray, içində bir gözəl qız görürəm.

Dərviş dedi:

– Oğlum, həmən gördüyün şəhər Misirdi. Sarayın içindəki qız da Qəndab xanımdı. Onu sənə, səni də ona buta verdim. İndi bir geri bax, gör gələn kimdi?

Novruz geri baxanda dərviş yox oldu. Novruz o saat bihuş olub yerə yıxıldı.

Sabah açılarda atası Kərim paşa, anası Zeynəb xanım Novruzun yanına gəldilər. Nə qədər əlləşdilərse onu ayılda bilmədilər. Həkim, loğman, dünyagörmüş adam qalmadı, çağırtdılar ki, bəlkə onlar Novruzunu ayıldalar. Axırda bir dünyagörmüş qoca dedi:

– Qorxmayın! Bununku vergidi. Öz vaxtında ayılacaq.

Novruz düz on bir gündən sonra özünə gəldi. Baxdı ki, atası, anası, qohum-əqrəbası – hamı onun başına yığılıb. Novruz dedi:

– Mən dərdimi dilnən desəm, dilim yanar. Mənə bir saz gətirin!

Kərim paşanın əmrinə görə o dəqiqə bir saz tapıb Novruza verdilər. Novruz sazı sinəsinə basıb, görək nə dedi:

Tifil ikən qulluq etdim ustada,
Oxudum dərşimi, kamalın gördüm.
Sazınan, sözünən zay etdi məni,
Atam Kərim paşa əməlin gördüm.

Girdim bağa, bağım təğayir oldu,
Xoryat əli dəydi, tağ ayır oldu.
Gözüm gördü, ağlım təğayir oldu,
Çayi-səlsəbilin zülalın gördüm.

Novruzam, qalmışam bir can içində,
Bir canı bəslədim bir can içində;
Ağam badə verdi bir cam içində,
Misirdə Qəndabın camalın gördüm.

Anası dedi:

– Yaxşı başa düşmədim, bir əməlli-başlı de görüm dərdin nədi?

Novruz dedi:

– Ana, Misir padşahının qızı Telli Qəndabı mənə buta veriblər. Butamın dalınca gedəcəyəm.

Onlar anladılar ki, onunku vergidi. Zeynəb xanım oğlunun ətəyindən tutdu, ağlaya-ağlaya görək nə dedi:

Başına döndüyüm gülüzlü oğul,
Oğul, gəl getmə sən, aman günüdü!
Başına çevirim qəndinən noğul,
Oğul, gəl getmə sən, aman günüdü!

Atan xarac alır divanxanadan,
Ölmədik qurtaraq bu qəmxanadan;
Oğul necə kəsər meylin anadan?
Oğul, gəl getmə sən, aman günüdü!

Bu Zeynəb xanımı ağlar qoyma gəl!
Sinəsinə əlvən dağlar qoyma gəl!
Atan qarısını bağlar qoyma gəl!
Oğul, getməgilən aman günüdü!²⁻³

Novruz anasının cavabında sazı sinəsinə basıb dedi:

Candan çox sevdiyim istekli ana,
Ana, himmət eylə, himmət günüdür!
Əmmişəm südünü mən qana-qana,
Ana, himmət eylə, himmət günüdür!

Mən qurbanam ustadların pirinə,
Bizi də yetirsin biri-birinə;
Babam bağışlasın tacı-sərinə,
Ana, himmət eylə, himmət günüdür!

Mənə bu gecədə verilib buta,
Xudayi-Zülcəlal dadıma yetə;
Novruz, əlin yarın əlinə çata,
Ana, himmət eylə, himmət günüdür!

Anası ağlaya-ağlaya dedi:

– Ay bala, gəl sən ətəyindən bu daşı tök! Bu səfərə getmə! Diyar-bəkirdə hər kimin qızını istəsən sana alax. Hələ məndən olsa, elə əmin qızcıqazını alarsan. Necə deyərlər “ellini ürküt, axsağına yapış”. Misir hara, biz hara ki, Misirdən danışırısan?!

Novruz anasının sözlərinə qulaq asıb, bir fikrə getdi. Fikirləşdi, fikirləşdi, sonra sazını sinəsinə basıb, oxumağa başladı:

Ay bimürvət, ay biinsaf, ay zalım,
Yaxşı dostu yalan satmaq olurmu?
İlqarı unudub, əhdi tərkdən edib,
Namusu, qıryəti atmaq olurmu?

İgidin könlündən keçər paşalıq,
Aslan kimi girib gözə meşəlik.
Şeytanla qohumluq, qurdla aşnalıq,
Şahmarın qoynunda yatmaq olurmu?

Novruzam, ürəyim eylədi tələb,
Səndə mürvət yoxdu, fələkdə insaf;
Sümükdən şiş gördüm, poladdan kabab,
Uydurub bir-birinə taxmaq olurmu?

Novruz sözünü tamam eləyən kimi, ayağa qalxdı, atını minib getmək istəyəndə anası ağlaya-ağlaya atın cilovundan yapışdı, bu dillərlə ona yalvarıb dedi:

Doqquz ayı sinəm üstə götürdüm,
Getmə, oğul, getmə, qoymaram səni.
Çox möhnətlə boya-başa yetirdim,
Getmə, oğul, getmə, qoymaram səni.

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm gülüzlü ana,
Ana, halal eylə, mən gedər oldum.
Südüni əmmişəm mən qana-qana,
Ana, halal eylə, mən gedər oldum.

Aldı Zeynəb xanım:

Qoymaram gedəsən dövlətxanadan,
Qurtarmaram bu qüssədən, bələdan,
Heç üz döndərməmi oğul, anadan?
Getmə, oğul, getmə, qoymaram səni.

Aldı Novruz:

Canım qurban ərənlərin piriyə,
Çatdırar aşiqi biri-biriyə;
Atam bağışlasın tacı-sərinə,
Ana, halal eylə, mən gedər oldum.

Aldı Zeynəb xanım:

Mən rüsxət versəm də, sənə qıymaram,
Dolannam başına, səndən doymaram;
Baxtı qara mən biçara Zeynabam,
Getmə, oğul, getmə, qoymaram səni.

Aldı Novruz:

Canım qurban olsun o min bir ada,
Yarsız can dözərmi fani dünyada?
Sən dua qıl, mən də yetim murada,
Ana, halal eylə, mən gedər oldum.

Zeynəb xanım çox dedi, Novruz az eşitdi, axırda çar-naçar razı olub dedi:

– Oğul, get, Allah amanında olasan, amma tez qayıt.

Novruz atasıynan, anasıynan, qohum-qardaşlarıynan halallaşıb, öpüşüb yola düşdü, Misirə getməyin binasını qoydu. Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, ta ki, bir dərya kənarına çıxdı. Elə təzə yetişmişdi, bir də gördü gəmi yola düşdü. Novruz tək-tənha limanda qaldı. Bir tacir gəmidən onu gördü. Əmr elədi, gəmini saxladılar. Novruz gəmiyə mindi. Tacir gördü Novruz çox qəmlidi, özü də gözlərindən yaş gəlir. Tacir Novruzdan soruşdu:

– Oğlan, nəçisən? Niyə ağlayırsan?

Novruz sazı sinəsinə basdı, görək tacirə nə cavab verdi:

Əzizim tacir, gözüm tacir,
Qəndab Misirdə, Misirdə.
Sana qurban özüm, tacir,
Qəndab Misirdə, Misirdə.

Tacir dedi:

– Ay oğlan, sənin Misirdə nəyin var ki, Misir-Misir deyirsən?

Novruz dedi:

– Gerisinə qulaq as.

Aldı Novruz:

Mən olmuşam yola naşı,
Tökərəm gözümdən yaşı;
Uçubdu könlümün quşu,
Gəzir Misirdə, Misirdə.

Tacir dedi:

– Ay oğlan, vallah səni başa düşə bilmirəm, sözünü açıq de.

Novruz aldı gerisini:

Dərsimi verib lafəta,
İrəhm eylə, əziz ata,
Qəndabı Novruza buta
Yazıb Misirdə, Misirdə.

Tacirin Novruza rəhmi gəldi, dedi:

– Ay oğul, fikir eləmə, mən səni Misirə aparacağam.

Bəli, gəmi yola düşdü. Üç gün, üç gecə yol getmişdilər ki, dəryanın kənarına çatdılar. Birdən bərk tufan qopdu, gəmi üzüqoylu çevrildi. Novruz bir taxta parçasının üstündə qaldı. Ata, anası, sevgilisi, eli, obası yadına düşdü. Aldı, görək öz halına münasib nə dedi:

Gecə ayaz, gündüz bulud,
Qaldım bu dərya üzündə.
Ana, yaş köynəyim qurut,
Qaldım bu dərya üzündə.

Mən çəkdiyim dadü ahdı,
Sınəmə toxunan oxdu;
Bir beş arşın kəfən yoxdu,
Qaldım bu dərya üzündə.

Novruz nə yaman haldadı?
Peymanam dolhadoldadı;
Qəndabın gözü yoldadı,
Qaldım bu dərya üzündə⁵.

Yel elə əsirdi ki, dərya elə mövcə gəlirdi ki, ləpələr Novruzu o tərəfə, bu tərəfə çırpırdı. Novruz gördü ölüm vaxtıdı. Götürdü, görək ona buta verən dərvişi nə cür haraya çağırırdı:

Yeri, göyü, ərşi, gürşü yaradan,
Kərəm eylə, qoyma məni dərjada!
Qarlı dağlar gəldi keçdi aradan,
Kərəm eylə, qoyma məni dərjada!

Övliyalar, ənbiyalar, ərənlər⁶,
Hanı məndən doğru yola varanlar?
Qərq oldu dərşaya neçə min canlar,
Kərəm eylə, qoyma məni dərjada!

Novruz da çağırır səni imdada,
Bir dərviş donunda vermişdin bada;
Tut məni dəstimdən, yetir Qəndaba,
Kərəm eylə, qoyma məni dərjada!⁷

Böyük ustadların dediyinə görə, Novruzun ağzından söz qurtarmamış Xıdır İlyas⁸ dərviş paltarında hazır olub, Novruza dedi:

– Gözünü yum!

Novruz gözünü yumdu. Bir zaman gözünü açıb, özünü dəryadan kənar gördü.

Novruz o yana-bu yana baxıb, dərvişi görmədi. İstədi qalxsın, qalxa bilmədi. Elə halsız, elə yorğun idi ki, elə oradaca başını yerə qoyub, dəryanın qırağında huşa getdi.

Qəzadan Qavvas⁹ Əhmədin yolu bu tərəfdən düşdü. Belə xətti-xalı bənövşə kimi, qəddi-qaməti sərv ağacı kimi bir cavanı taqətsiz, huşda görəndə rəhmi gəlib aldı, görək onu necə oyatdı:

Xab içində yatan, ay cavan oğlan,
Oğul, dur götürüm xanama səni.
Nədən belə tərki-vətən olubsan,
Oğul, dur götürüm xanama səni.

Yatışından bilirəm yad diyarışan,
Bir sevda ucundan ah-zarrışan.
Qalx ayağa, görüm hansı yerrisən,
Oğul, dur götürüm xanama səni.

Oğul deyib, səni burdan götürürəm,
Götürübən məkanına yetirürəm.
Mən Əhmədəm, mətləbini bitirürəm,
Oğul, dur götürüm xanama səni¹⁰.

Novruz huşa gəlib, Qavvas Əhmədi başının üstündə gördü. Əhmədin cavabında görək nə dedi:

Aldı Novruz:

Qadir sübhan, özün yaxşı bilirsən,
Necə pərişandı hallarım mənim.
Mən bülbüləm, güldən ötrü gəzirəm,
Sarılab, solubdu güllərim mənim.

Qurbanam bir alagözün özünə,
Eşq əlindən yuxu gəlmir gözümə;
Necə baxım Qavvas Əhməd üzünə,
Telli Qəndab gözlür yollarım mənim.

Sarı sinavardı, hazar peşədi,
Ağ eyvan otaqdı, büllur şüşədi,

Mən Novruzam, atam Kərim paşadı,
Hanı sağı-solda qullarım mənim?!¹¹

Qavvas Əhməd Novruzun adlı-sanlı nəsilədən olduğunu bilib, ona daha da məhəbbəti qondu. Onu götürüb evinə apardı. Novruz burda yaxşı yeyib, içib dolanmaqda olsun, Qavvas Əhmədin qızı Gülşan xanım onu belə gözəl oğlan görüb, könülü əldən verdi. Bir könlüdən min könülə Novruza aşiq oldu, amma sevgisini bürüzə vermədi. Başladı Novruza qulluq eləməyə. Gülşan Novruzu elə yaxşı saxlayırdı, onu elə əyləndirirdi ki, sevgisi-zadı yaddan çıxmışdı. Həmişə yeməkdə, içməkdə, gəzməkdə, kefdə, damaqda idilər.

Bir gün Gülşanla Novruz bağa seyrə çıxmışdılar. Yaz fəslı olduğundan çiçəklər açmışdı, bülbüllər cəh-cəh vura-vura bir gülün üstündən qalxıb, o biri gülün üstə qonurdu. Bir bülbül gülün bir yarpağını dimdiyinə götürüb, göydə oynadırdı. Birdən külək vurub, gül yarpağını bir qaratikan kolunun üstünə saldı. Bülbül şığıyıb gül yarpağını götürmək istəyəndə qaratikan onun ürəyinin başından batıb, kürəyinin arasından çıxdı. Bülbül o saat başını qızılgül yarpağı üstünə qoyub, yarının qucağında canını qurban verdi. Novruz bunu görəndə tez bülbülün yanına gəldi. Telli Qəndab onun yadına düşdü. Dedi:

– Ay dili-qafil, mənım bu dilsız-ağızsız quş qədər də vəfam yoxdu. Gör məşuqundan ötrü canını necə qurban verdi?

Novruzun köhnə yarası təzələnib, görək məşuqu yolunda canını qurban verən bülbülə nə dedi.

Aldı Novruz:

Səhər gəşt eylədim gülzar üstünə,
Gör necə tutubdu işini bülbül...
Gah gəlir, gah gedir qonça başına,
Axıdır didədən yaşını bülbül...

Bağın, həm bağçanın barı gərəkdı,
Alması, heyvası, narı gərəkdı,
Hər kəsin öz dostu, yarı gərəkdı,
Sevməz özgə yarın qaşını bülbül...

Novruz necə çəksin Qəndab dağını,
Əritdi, ürəyimin aldı yağını,
Yel vuruban saldı gül yarpağını,
Söykəyib can verir başını bülbül.

Novruz sözünü tamam eyləyəndən sonra Misir butası Telli Qəndabın dalınca getmək fikrinə düşdü. Gülşan xanım bunu bilib, gözünün yaşını leysan kimi töküb dedi:

– Bə məni haraya atırsan? Olmaya məndən küsdün? Ya məni öldür, ya da səni getməyə qoymayacağam.

Gülşan dilinyən dediyi kimi, söznən də dedi:

Mən sənə nə dedim, zalım bivəfa,
Getmə, oğlan, getmə, qoymaram səni!
Bu fani dünyada sürmədik səfa,
Getmə, oğlan, getmə, qoymaram səni!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm, ay nazlı dilbər,
Ağlama Gülşanım, gözlə yar məni!
Gözü yolda mənim bir məşuqəm var,
Ağlama Gülşanım, gözlə yar məni!

Aldı Gülşan:

Mənim kimi olmaz şamlı, əcəmli,
İşi ahü vaylı, ürəyi qəmli,
Çarxı dönmüş fələk qoydu ələmli,
Getmə, oğlan, getmə, qoymaram səni!

Aldı Novruz:

Mən pozmamam bu sevdəyi-özəli,
Yarım yada düşüb, yaram təzəli,
Unutmaram sənənin təkisi gözəli,
Ağlama Gülşanım, gözlə yar məni!

Aldı Gülşan:

Gözü yaşlı qoyma bu Gülşanı ta,
Ayrılıq həsrəti qaldı canımda,
O ruzi-məhşərdə, haqq divanında,
Tutaram yaxandan, qoymaram səni!

Aldı Novruz:

Novruz gedib qürbət eldə qalmasa,
Sarıban gül tək rəngi solmasa,
Əcəl gəlib peymanəmiz dolmasa,
Ağlama Gülşanım, gözlə yar məni!¹²

Novruz and içdi ki:

– Nə vaxt Tanrı əcəldən macal versə, butamı ələ keçirən kimi səni də alacağam.

Gülşan naələc qalib, Novruzun vədəsinə razı oldu. Novruz o gözəllə halallaşmış, Misirə tərəf yola düşdü. Az gedib, çox gedib, axırda Qaradağa yetişdi. Bu dağda boran Novruzunu tutdu. Novruz sazı sinəsinə basıb, görək o başı çiskinli, dumanlı dağlara nə dedi.

Aldı Novruz:

Mən ki oldum vətənimdən didərgin,
İtirdim Qəndab tək maralı, dağlar!
Duman, çiskin səndə qaydadı müdam,
Yanan çıraqlarım qaralı, dağlar!

Mənim sağlığımıza kim güman eylər,
Tübü-boran halım çox yaman eylər;
Qarlı dağlar gündə nahaq qan eylər,
Yarı salıb məndən aralı, dağlar!

Kim var ki, burada məni dindirə,
Dindirib də halım yara bildirə,
Qorxuram ki, bu dərd məni öldürə,
Novruzam, sinəsi yaralı, dağlar!¹³

Bir xeyli vaxtdan sonra çən çəkilib, duman, çiskin aralananda Novruz yoluna davam etdi. Mənzil etləyə-eyləyə günlər, aylar keçdi, axır ki, gəlib Misirə çatdı. Soruşa-soruşa gəlib çıxdı Calal padşahın imarətinə. Soruşdular:

– Kimsən?

Dedi:

– Qəribəm.

Bəli, onu qonaq otağına apardılar. Novruz burada qalmaqda olsun, al xəbəri İstanbullu Mahmud paşadan. İstanbullu Mahmud paşa Qəndabın

gözəlliyini eşitmişdi. O, Qəndabı zorla gətirmək fikrinə düşdü. Mahmud paşa qoşun çəkib Misirin üstünə hücum etdi. O, davadan əvvəl Calal padşaha qasid yolladı ki, ya öz razılığı ilə qızın Qəndabı mana ver, yoxsa zornan aparacağam. Qasid bu xəbəri Calal padşaha gətirdi. Calal padşah qorxuya düşdü. Vəzir ona dildarlıq verib, Mahmud paşayanan dava eləməyi məsləhət gördü. Padşah vəzirin məsləhətinə razı olub, qoşunla bərabər Mahmud paşanın davasına getdi. Çox davadan sonra bacarmayıb basıldı. Novruz halı belə görəndə bir köhlən ata minib, meydana girdi, Mahmud paşaya dedi:

– Ağıllı, camaat dolandıran paşa qoşunu qırdırmaz. Sən o qoşunun pəhləvanısan, mən də bu qoşunun. İndi razı olsan mənim meydanıma gəl! Hər kim ölsə, Qəndab salamat qalanındı.

Mahmud baxdı ki, bir cavan onu meydana çağırır. O, həzəratdan ar əyləyib, Novruzun meydanına getdi. Calal şahın xəbəri olmadan o iki pəhləvan üç gün, üç gecə dava elədilər. Axırda Novruz Mahmud paşanı öldürdü. Mahmud paşanın qoşunları böyüklərini ölmüş görəb, qaçıb öz yerlərinə getdilər. Novruz şad-şadyana, gül kimi açılmış halda Calal padşahın yanına gəlib, əhvalatı ona söylədi. Padşah Novruzun alnından öpüb dedi:

– Oğlan, məndən nə istəyirsən?

Novruz öz-özünə dedi: “Gəl fikrini söylə! Ölmək ölməkdi, xırıldamaq nə deməkdi?” Sazı sinəsinə basıb dedi:

Könlümün mətləbin aç bilmirəm,
Qorxuram ki, şahın tuta qəzəbi.
İgid gərək ilqarından dönməsin,
Yar ucundan mən çəkirəm əzabı.

Ayaq torpağına ziyarətim var,
Dildə kəlmə, gözdə işarətim var,
Nə müddətdi səndə əmanətim var,
Üzüm gəlmir deyəm sözün hesabı.

Nə müddətdi qaldım şahın qovlunda,
Bir kəsdəm də yoxdu Misir elində,
Bu canımı verrəm yarın yolunda,
Novruzam, istərəm Telli Qəndabı¹⁴.

Novruzun bu sözünə padşahın qəzəbi tutub dedi:

– Ay çörək basan, sən qonaqsanımı, yoxsa qız alansanımı? Sən nə cürətlə mənim qızımı istəyirsən? Cəllad, vur bunun boynunu!

Vəzir padşahın qəzəbləndiyini görüb ərz eylədi:

– Tasaddığın olum, bu cavanı öldürmək yaxşı deyil. Onda bizə el töhmət elər ki, qonağı öldürdülər. Buyur, zindana salsınlar.

Padşah vəzirin tədbirinə razı olub, Novruzunu zindana saldırdı. Zindanda Novruzun kefi qarışdı. Dünya, aləm onun başına hərləndi, aldı görək nə dedi:

Nə bəlaya düşdü bəlalı başım,
Səbəb nəydi mən bu hala yetişdim?
Gəlmədi yanıma qohum-qardaşım,
Qolu bağlı mən bu qala yetişdim.

Bülbülün naləsi bağı yandırır,
Şamlar şölə çəkər, yağı yandırır,
Mənim naləm uca dağı yandırır,
Əbəs yerdə bu minvala yetişdim.

Ağlaram, sızlaram, yalvarram mərdə,
Bar ilahı, fürsət vermə namərdə,
Atam Kərim paşa Diyarbəkirdə,
Novruzam, Misirdə qalaya düşdüm¹⁵.

Sözün tamam eyləyib, quru kərpic üstünə üzüqoylu düşdü.

İndi sizə kimdən xəbər verim, Telli Qəndabdan.

Telli Qəndab Novruzun başına gələnləri eşidib, atasından xəlvət kənkan çağırıb, öz imarətindən zindana lağım atdırdı.

Novruz zindanda Telli Qəndabın dərđini çəkirdi, bir də gördü altıdan lağım açıldı, bir nazənin sənəm lağımdan çıxdı. Qız Novruza baş əyib dedi:

– Qəndab xanım səni çağırır.

Novruz Qəndab adını eşidən kimi dik qalxdı, kənzin dalınca gedib, Qəndabın otağına çıxdı. Bəli, Qəndab Novruzunu hərdən yanına gətirib, hərdən zindana göndərməkdə olsun, bir gün Qəndab özünü naxoşluğa vurdu. Anası Şahnaz xanım onun yanına gəlib dedi:

Mən səni bəslədim allar içində,
Qızım, dərđin nədi, gəl mənə söylə!

Dastana yetirdim dillər içində,
Qızım, dərdin nədi, gəl mənə söylə!

Aldı Qəndab:

Açılıb dağların əlvan lalası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.
Mən çəkdiyim – nazlı yarın balası,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.

Aldı Şahnaz xanım:

Sən necə balasan, mən necə ana,
Az qalır dərindən ciyərim yana;
Yeddi oğul bir yana, sənsə bir yana,
Qızım, dərdin nədi, gəl mənə söylə!

Aldı Qəndab:

Bir namə yazaram babam şanına,
Qoy qisasım qalsın haqq divanına,
Ölsəm qat qanımı Novruz qanına,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.

Aldı Şahnaz xanım:

Gətirəm üstünə həkimü loğman,
Eylərəm dərdinə davayü dərman,
Şahnazın canı da Qəndaba qurban,
Qızım, dərdin nədi, gəl mənə söylə!

Aldı Qəndab:

Gətirmə üstümə həkimü loğman,
Eyləmə dərdimə davayü dərman,
Şahnaz da, Qəndab da Novruza qurban,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi¹⁶.

Şahnaz xanım dedi:

– Ay qızım, Allah bilir ki, mən səni nə qədər çox istəyirəm. Amma özün bilirsən ki, atan yaman acıqlıdı. Mən bunu ona deyə bilmərəm.

Bunlar burda qalsın, sənə xəbər verim Calal padşahdan. Calal padşah imarətində bir qəfəsin içində bir bülbül saxlayırdı. Bülbülün yanına dibçəkdə bir gül qoymuşdu. Yuxarıdan da bir şamdan asdırmışdı. Bir gecə yuxuda gördü ki, bir qızıl quş imarətə daxil olub, şamı söndürdü. Şamın sönməyindən qəfəsdəki bülbül öldü, gülün də yarpaqları töküldü. Calal padşah yuxudan diksinmiş qalxdı. Vəzirini çağırıb yuxunu dedi.

Vəzir yuxunu yozmaqda aciz qaldı. Şəhərə çıxıb nə ki yozucu var hamısının yanına getdisə də, heç biri bacara bilmədi. Axırda fikrə cumub dedi: “Ay dili-qafil, deyirlər axır dəmiri ocaqdan dəmir çıxardar, gəl bir Qəndabın da yanına get”. Vəzir bu fikirlə Qəndabın yanına yola düşdü.

Vəzir gəlməkdə olsun, o tərəfdən də Qəndab Novruzdan ötrü qəm-qüssə içində oturmuşdu. Elə bu vaxt üzündən, gözündən nur bülənd olan bir dərviş onun yanına gəlib dedi:

– Qızım, nə ah-zardı çəkirsən? Dərdini mənə söylə, bəlkə mən əlac eylədim.

Qız əhvalatı əvvəldən axıra kimi dərvişə nağıl eyləyirdi ki, vəzir başı yalovlu içəri girdi. Qəndab üzünü vəzirə tutub dedi:

– Ağa vəzir, siz heç buraya gələn deyilsiniz. Nə olub şeytanın ayağını qırıbsınız?

Vəzir əhvalatı tamamilə söylədi. Dərviş diqqətlə qulaq asıb dedi:

– Nə verərsən, mən şahın yanına gedim, o yuxunu yozum?

Vəzir bütün evini, malını vəd eylədi. Dərviş gülüb dedi:

– Vəzir, biz pay alan dərvişlərdən deyilik, pay verən dərvişlərdən. Novruzun xətrinə bu yuxunu yozaram.

Dərviş onunla bərabər şahın hüzuruna gəldi. Şah vəziri görəndə buyurdu:

– Vəzir, deyəsən özün yoza bilməyib, yozucu gətiribsən? İnzdi, qoy yozucu yozsun.

Dərviş dedi:

Bülbülü salıbsan qəfəs içinə,
Şan-şövkətin aşnan yanar, sultanım!
İgid gərək ilqarından dönməyə,
Şah da qələmindən dönər, sultanım?!¹⁷

Əzəl başdan andü qəsəm eylədin,
Saldırdın zindana, bədnam eylədin,

Sən iki canana sitəm eylədin,
Alışan çırağın söner, sultanım!

Quranda oxunar ayə doğru sin,
Doğru yeydi, doğru əlif, doğru sin,
Dərvişəm, söylərəm sözüün doğrusun,
Novruz Qəndab deyib yanar, sultanım!

Dərviş söznən deyəndən sonra diliynən də dedi:

– Calal padşah, eşit və inan, şamdandakı şamlar sənin oğlanların, qəfəsdəki bülbül Novruz, gül də Qəndabdı. Haman şamı keçirən quş Allahın bəlasıdı. Əgər Qəndabı Novruza verməsən, onda oğlanların da, qızın da öləcək, taxtın tar-mar olacaqdı.

Padşah qəzəblənib dedi:

– Tutun bu dərvişi!

Padşah çığıranda dərviş qeybə çəkildi. Vəzir, vəkil, ağsaqqal, qarasıqqal şaha ərz eylədilər ki:

– Padşahımız, bu sən deyən dərvişlərdən deyil. Bu Yusifi Züleyxaya yetirən dərvişlərdəndi. Sənin qızın Qəndabı Novruza yetirmək üçün buraya gəlibmiş. İndi o iki sevgili görüşməsə, inan ki, o dərviş deyənlər olasıdı.

Padşah dərvişdən qorxub, o saat Novruzu zindandan çıxartdırdı. Onun doğrudan da haqq aşığı olduğunu bilmək üçün gözlərini bağlatdı. Vəzirin, vəkilin, qazının qızlarını, bir də çuvala tay olub qalan topal bir qızı Qəndabla bərabər bir yerə qoydurdu. Sonra Novruza buyurdu:

– Oğlan, indi Qəndab bir dəstə qızla gəlib burdan keçəcəkdir. Əgər tanıdın, sənindi, tanımadın, bu həzəratın başı üçün boynun fərmandadı. Sonra padşah qızlara işarə elədi ki, bir-bir gəlib keçsinlər. Qızlar hərəkətə gələndə Novruzun da eşqi coşdu, sazı sinəsinə basdı, qızlar qabağından keçəndə bu dillərlə qızları bir-bir nişan verdi.

Aldı Novruz:

Mənim bu müşkül işimə,
Yetiş sən, ey rəbbim, haray!
İçmişəm qırxlar əlindən,
Eşq ilə şərəbim, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Hanı mənim xanımanım?
Kimsəyə yoxdu gumanım.
Vəzir qızı, Göhər xanım,
Haqq versin mətləbim, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Hanı mənim taxtı tacım?
Kimsəyə yox ehtiyacım,
Qazı qızı Xanım bacım,
Sən deyilsən babım, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Sənə qurban olum, tarı,
Çıxart könlümdən qubarı,
Vəkil qızı Sənəm Pəri,
Sən deyilsən babım, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Əlindəki nə ələkdi,
Fikrində çərxi-fələkdi,
Bu gəlib keçən Mələkdi,
Gülzlü mehtabım, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Əyninə geyibdi ağı,
Sinəmə çəkibdi dağı,
Misirin köhnə axsağı,
Sən deyilsən babım, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Novruzam, getməm buradan,
Mətləbim versin yaradan.
Gözəllər keçdi aradan,
Süz, yeri, Qəndabım, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Novruz gözü bağlı ola-ola butasını tanıdığına görə hamı ərz eylədi:
– Padşahımız, Novruzun haqq aşığı olmasına heç söz ola bilməz.
Padşah Novruzun Qəndaba, Qəndabın da Novruza aşiq olduqlarını
gözüylə görəndə daha bir şək-k-şübhəsi qalmadı, bir busatlı toyla

qızını Novruza verdi. Novruz sevgilisiylə bir müddət Misirdə qalandan sonra Calal padşahdan, Şahnaz xanımdan izn alıb, əhli-şəhərlə halal-hümmət eləyib, Qəndabla bərabər Diyarbəkirə tərəf yola düşdü. O qədər getdilər ki, axırda Qaradağa yetişdilər. Yaz fəslı idi. Dağın başı əlvan-əlvan güllərlə, çiçəklərlə bəzənmişdi. Qızlar, gəlinlər gəzmək-də, mal-qoyun otlamaqda, könül açan gözəl quşlar cəh-cəh vurmaqda idi. Gahdan bir də göy guruldayır, yağış yağır, qövsı-qüzeh çıxır; gahdan da gün çıxır, qarlar əriyib, sellərə, sulara qarışıb çaylarda, dərələrdə qıjldayırdı. Novruz şad-şadyana sazı sinəsinə basıb, bu vəsfəgəlməz mənzerəni görək necə tərif eləyir:

Hey yağır yağışın, qalxır dumanın,
Axır boz bulanıq sellərin, dağlar!
İndi belə xoş səfalı çağındı,
Köçür, qonur ağır ellərin, dağlar!

Hər dağlardan uca Nuhun dağdı,
Çahar ətraf tamam cənnət bağdı,
Tülək, tərən, laçın, quş yığnağıdı,
Sonalar arzular güllərin, dağlar!

Şükür olsun haqqa, dada yetişdi,
Ağamın əlindən bada yetişdi,
Yazıq Novruz xoş murada yetişdi,
Əcəb seyrəngahdı bellərin, dağlar!

Novruz sözünü tamam eyləyib yoluna düzəldi. Bir mənzil gedəndən sonra bir göy çəmənliyə çatdılar. Burada düşdülər. Demə, bu yer Kəlləgözün imiş. Ona görə də qaçıb burada məskən salmış imiş. Sonra xanı da, yaxın adamlarını da qırıb dağıtmışdısa da, yenə də elə burada qalıb, gəlib-gedəni çalıb-çapırdı. Bəli, Kəlləgöz pəhləvan biçənəyində adam görəndə onların yanına gəlib dedi:

– Ay qulbeçələr, buraya quş gəlsə qanad salar, qatır gəlsə dırnaq salar, siz hara, bura hara?

Novruz cavab verdi ki:

– Biz Diyarbəkirə gedirik. Dincəlmək üçün burada oturmuşuq.

Kəlləgöz pəhləvan dedi:

– Çox yaxşı, indi mən sənın özünü soyaram, nişanlımı da əlindən alaram, onda görərsən dincəlmək necə olar.

Novruz dedi:

– Kəlləgöz, igid bir iş görməmiş ağzını avara qoyub söyləməz.

Kəlləgöz bu sözdən acıqlandı, Novruzun üstünə hücum çəkdi.

Novruz dedi:

– İgidlərdə üç nişan olar. Biri-birinə hərbə-zorba gəlmək, at oynatmaq, güləşmək. Mən səninlə üçünə də varam.

Kəlləgöz Novruzun belə ürəkli-ürəkli danışmağından daha da hirslandı. Nərə çəkib, görək Novruza nə hərbə-zorba gəlir:

Əcəm oğlu badə içdi
Ol Şahi-Mərdan əlindən,
Oynadıb gözəl kəkliyi
Alaram, güman əlindən.

Aldı Novruz cavabında:

Barilahım, azad elə
Məni bu yaman əlindən!
Qurtarmır qovğalı başım
Bədəsil düşman əlindən.

Aldı Kəlləgöz:

Burdan keçməz ağır ellər,
Gözünə çəkərəm millər,
Neyləsinlər beçə qullar,
Mən bəbrü aslan əlindən.

Aldı Novruz:

İgid meydanda hərləni,
Vurram başın dığırkanı,
Meydan gumbur-gumburlanı
Hazaran qalxan əlindən.

Aldı Kəlləgöz:

Kəs səsini, ay heyvərə,
Gününü eylərəm qara;
Ellər tamam gəlib zara
Kəlləgöz qəhrəman əlindən.

Aldı Novruz:

Novruz burda qalmaq istər,
Misri qılınc çalmaq istər,
Kor yapalaq almaq istər
Sonanı tər lan əlindən¹⁹.

Hərbə-zorbadan sonra meydana atıldılar. Çox vuruşdular, qol yordular, axırda Novruz Kəlləgözü öldürdü. Başını kəsib xurcuna qoyanda gördü ki, qalaçada bir qız ağlayır. Novruz onun yanına gedib xəbər aldı:

– Güzəl qız, dərdin nədi? Niyə ağlarsan? Nə cür olub ki, bu qalaçaya düşübsən?

Qız gözlərinin yaşını silib, Novruzun üzünə baxdı, dedi:

– Ey oğlan, bil və agah ol, mən Ərəbistan padşahının qızı Şəhriyaram. İzn ver dərdimi sənə sazla deyim.

Novruz dedi:

– De!

Şəhriyar xanım saçından iki tel ayırıb sinəsinə basdı, aldı, görək nə dedi:

Başına döndüyüm, ay qərib oğlan,
Buyur bir yanımda qal, sənə qurban!
Nə müddətdi mənim könlüm məluldu,
Bu qəmli könlümü al, sənə qurban!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm, a nazlı dilbər,
Söyləsən halını, yar, sənə qurban!
Mən bülbüləm, güldən ötrü yanırım,
Layiq deyil qona xar, sənə qurban!

Aldı Şəhriyar:

Pünhan danış, heç kəs səni duymasın,
Şirin cana heç özgülər qıymasın,
Öldürsə öldürsün, burda qoymasın,
Yalvar, yapış yara, dil sənə qurban!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm, telli Şəhriyar!
Mənim gözü yolda bir Gülşanım var.
Allah amanatı bircə canım var,
Candan qeyri küllü var sənə qurban!

Aldı Şəhriyar:

Yaxşı olar ilqar ilə etibar,
Gözəl oğlan, səndən qeyri kimim var?
Özüm ərəb qızı, adım Şəhriyar,
Yaz məni Qəndaba qul, sənə qurban!

Aldı Novruz:

Gözüm qaldı buxağında, telində,
Laçın könlüm sona qoymaz gölündə.
Bir canım var üç gözəlin yolunda,
Öluncə, Novruzam, yar, sənə qurban!²⁰

Şəhriyar xanım Novruzunu sevdiyini sazla dediyi kimi sözlə də dedi:

– Ay cavan, bil, agah ol. Çapolçu Kəlləgöz pəhləvan mənim gözəlliyimə aşıq olub, atamdan istədi. Atam vermədi. Günlərin bir günü mən bağçamızda seyr eyləyirdim. Demə, Kəlləgöz pusquda imiş. Məni götürüb həmin bu qalaçaya gətirdi. Ha eylədi, ona rəy vermədim. Məni zindana saldı. Mən canımı qurtarmaq üçün dedim:

– Ay pəhləvan, mən əsil-nəslimin qorxusundan sənə rəy verə bilmərəm. Əgər vüsalıma yetişmək istyirsənsə, onda atamı, qohum-əqrəbamı qır, qurtar, sənə rəy verim. O, vədimə inandı, atamla çox dava eylədi. Atamın varı, dövləti çox idi. Özü də arxalı idi. Onun üçün də bata bilmədi. Mən tamam yeddi ildə bunun əlində giriftaram. İndi qorxuram ki, gəlib çıxsa, səni mənə, məni də sənə qata.

Novruz Şəhriyarın cavabında gülüb dedi:

– Çox yaxşı, ancaq yol gəlmişik, susuzuq, o xurcundakı qarpızı gətir, kəsək, yeyək, sonra başımıza çara çəkərik.

Şəhriyar gedib xurcuna baxanda Kəlləgözün başını görüb, Novruzun əl-ayağına düşüb, alqış eyləyə-eyləyə dedi:

– Sən ki mənim canımı bu zalımın əlindən xilas eləmişən, mən səndən ayrılan deyiləm.

Bəli, Novruz Qəndabla, Şəhriyarla o qalaçada xeyli qalandan sonra vəzində yüngül, qiymətdə ağır şeylərdən götürüb yola düşdülər. Az gedib, çox gedib Gülşan xanımgilə çatdılar. Gülşan xanım hər üçüylə görüşüb öpüşdü. Aldı, görək nə dedi:

Şükür haqqa, genə olduq üzbəüz,
Ala gözlü, bəy Novruzum, xoş gəldin!
Əyləşəydik, əhdim buydu, dizbədiz,
Ala gözlü, bəy Novruzum, xoş gəldin!

Gəl sən gedək mənim o dəmxanama,
Genə müjdə etsin ata-anama,
Tifil kimi səni alım sinəmə,
Ala gözlü, bəy Novruzum, xoş gəldin!

Süsən-sünbül, tər bənövşə, ireyhan,
Ətirşah tək təzə güldən Gülşan,
Səni gördü gözüm, oldu lap rövşan,
Ala gözlü, bəy Novruzum, xoş gəldin!

Elə o günün sabahı Novruz hər üç gözəli də götürüb Diyarbəkir sənsən, yola düşdü. Düşərgələrdə qala-qala bir müddətdən sonra Diyarbəkirə yaxınlaşdılar. Bir yandan Novruzun səfəri neçə il çəkdiyindən, o biri yandan duman-çiskin hər yanı bürüdüyündən onlar Diyarbəkir yolunu itirib, çöl-biyabana düşdülər. O qədər getdilər ki, axırda Diyarbəkirin yaylağına çatdılar. Novruz haman yaylaqda özlərinin Dəli çobanına rast gəldi. Dəli çoban şəhərsayağı geymiş bir oğlanın yanında üç gözəl qız görəndə ağzının suyu dabax dəymiş öküzüün ağzının suyu kimi axıb döşünü islatdı. Novruzunu tanımadığından istər sözlə, istərsə hər bə-zorbayla onun nişanlılarını əlindən almaq fikrinə düşdü. Çomağı saz eləyib döşünə basdı, görək nə dedi.

Aldı Dəli çoban:

Gəl əzəl başdan danışaq,
Bil, ağılım, kamalım, oğlan!
Zərblə çəkibən çəliyi,
Vurum, atdan salım, oğlan!

Aldı Novruz:

Gəlirdim Misir elindən,
Duman aldı yolum, çoban!
Gər çəksəm misri qılıncı,
Sənə fərzdi ölüm, çoban!

Aldı Dəli çoban:

Vuruban atdan yıxaram,
Yıxanda yerə çaxaram,
Birin sənə pay çıxaram,
İkisini aldım, oğlan!

Aldı Novruz:

Uğrayıb şeytan felinə,
Əl vurma sonam telinə;
Vermərəm xoryat əlinə,
Mən bülbüləm, külüm, çoban!

Aldı Dəli çoban:

Oğlan, bir gəl sən insafa,
Çəkmişəm bu yolda cəfa;
Üç ay yayda sürüm səfa,
Payız yola salım, oğlan¹

Novruz gördü ki, çoban heç zad qanmır. Yalvarmaqla bunun dəyə-nəyinin əlindən qurtarmaq olmaz. Ona görə də hər bə-zorbaya başla-yıb dedi:

Gözəllər sağü soldadı,
Misri qılınc da bəldədi,
Atamın gözü yoldadı,
Necə burda qalım, çoban?!

Aldı Dəli çoban:

Mən Dəli çobanam, dəli,
Etmərəm fikir, xəyalı.
Qucmalı Qəndabın beli,
Xoş keçər iqbalım, oğlan!

Aldı Novruz:

Novruzam, sinə dağlıyam,
Dərdimi kimə ağlıyam?
Kərim paşanın oğluyam,
Diyarbəkir elim, çoban!

Dəli çoban Kərim paşanın, Diyarbəkirin adını eşidəndə o saat bildi ki, bu, ağanın itən oğlu Novruzdu. Çoban tutduğu işdən peşman olub dedi:

– Ağ, mənə bağışla, səni tanımadım. İndi siz bu yolla yavaş-yavaş gəlin, mən ağama, xanıma xəbərə gedim.

Çoban onları gəlməkdə qoyub, ağasına muştuluğa tərpendi. Yetişəndə ağasına, xanımına Novruzun sevgilisini də gətirib salamat gəlməyini belə xəbər verdi:

Köçübdü Misir elindən,
Novruz gəldi, Novruz gəldi!
Üç durna telli gözəllə
Novruz gəldi, Novruz gəldi!

Gəldilər mənim yanıma,
Sevdanı saldı canıma,
Muştuluq Zeynəb xanıma,
Novruz gəldi, Novruz gəldi!

Adı Çoban, özü dədə,
Qulluq edibdi ustada,
Kam alıb yetə murada,
Novruz gəldi, Novruz gəldi!

Kərim paşa oğlunun gəlməyi xəbərini eşidəndə çobana bütün otardığı sürünü muştuluq verib, yola saldı. Sonra ağsaqqal, qarasaqqal, cahıl, comərd ilə oğlunun pişvazına çıxdı, nişanlıları ilə bərabər evlərinə gətirdi.

Ata-anası Novruzu, onun gətirdiyi qızları bağrılarına basıb, üzlərindən, gözlərindən öpdülər.

Kərim paşa Diyarbəkiri əlvan-əlvan güllərlə, çiçəklərlə, xəlilərlə bəzədi, bir qəşəng toy məclisi qurdu. O məclisə bütün Diyarbəkir

əhlini qonaq çağırdı. Doqquz gün, doqquz gecə toy vurdurandan sonra Qəndabın kəbinini Novruza kəsdirdi, onun əlini Novruzun əlinə tapşırdı.

Camaat toyu təbrik edib dedi:

– Ulduzlarınız barışsın! Ruzunuz göydən yağsın, yerdən bitsin!
Şanınız daha da ucalсын!

Çox şənlikli bir toy oldu, hamı ac qarınlar doydu.

Məşhur ustadların deməyinə görə, Novruzun əlinə Qəndabın əli verilən vaxt bir aşiq onların məclisinə gəlib, duvaqqapmalarını belə bağladı:

Yüz mahi-münəvvər ola, könlüm səni istər,
Yüz şəmsi-müdəvvər ola, könlüm səni istər,
Yüz sərvə-sənubər ola, könlüm səni istər,
Yüz saqiyyə-kövsər ola, könlüm səni istər,
Yüz qaməti ərər ola, könlüm səni istər.

Yüz mah-məsəl, afəti-can, gözləri xummar,
Yüz sibzəğən, qünçədəhan, nərgisi-bimar,
Yüz zülfi-pərişanü bələcu, büti-xunxar,
Yüz qaşı kaman, şux pərizadi-cəfakar,
Yüz kirpiyi xəncər ola, könlüm səni istər.

Yüz ləli-gühərbar ola, yüz gülşəni-rəngin,
Yüz qaşı kəman, incə miyan, ləbləri şirin,
Yüz qaməti rəna ola, yüz kakili pürçin,
Yüz mahi-məlihət, büti-ziba, güli-nəsrin,
Yüz zülfü müənbər ola, könlüm səni istər.

Yüz simbədən, incə miyan, gözləri məstan,
Yüz dilbər ola hur-liqa, nazinü casban,
Yüz xali həbəş, gərdəni mina, xəti reyhan,
Yüz sinəsi mərmər, dişü dür, afəti-dövrən,
Yüz bakirə düxtər ola, könlüm səni istər.

Yüz şahidi-Şirazu, Hələb, Misru, Səmərqənd,
Yüz zinəti-ələm, fərəhəfza, şəhi-fərxənd,
Yüz şəmi-diləfruz ola, yüz ləli-şəkərxənd,
Yüz mən kimi biçərə Kərim hüsnünə həsbənd,
Cümlə sana çəkər ola, könlüm səni istər.

USTADNAMƏ

Qafil könlüm, bu nə yoldu tutubsan,
Sərf elərsən nə kamaldı dünyada?
Dövlətə qul olub, gül tək açılma,
Çox sənin tək güllər soldu dünyada.

Küfrdən qəlbində bərkitmə barı,
Top dəyər, dağidar burcu, hasarı;
Çox sənin tək çöldə gəzən şahmarı
Fələk kəməndinə saldı dünyada.

Guşunda sırğadı, sinəndə dağdı,
Ağıllı unutmaz necə ki, sağdı;
Dövlətdən qismətin beş arşın ağdı,
Çəkdiyın qovğadı, qaldı dünyada.

Fələk xarab etdi abadanları,
Zülmə söndürdü yanan şamları;
Hayıf, gözəllərin gül əndamları
Mara-mura qismət oldu dünyada.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,
Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,
Onda vay halına, yazıq Ələsgər,
Özün getdin, sözün qaldı dünyada.

Ustadlar ustadnaməni bir yox, iki deyər, biz də deyək iki olsun, düş-
mənin gözü tökülsün!

Bu qoca dünyada yox ömrə vəfa,
Görün olacaqdı nələr dünyada.
İnsan olan şirin-şirin danışar,
Heyvan olan gedər mələr dünyada.

Yeddi yerir, səkkiz çəkər, beş mələr,
Mənəm deyənlərin yurdu heş* mələr,

* Heç

Axan çaylar, qaynar bulaq, çeşmələr,
Necə olacaqdı sular dünyada?

Üstündən el köçmüş dağlar görmüşəm,
Dağılmış, talanmış bağlar görmüşəm;
Mənəm deyənləri ağlar görmüşəm,
Kimsə ağlar, kimsə gülər dünyada.

Səməd ki var, bir quruca cəsəddi,
Dünyada hamıya ölüm rəsətdi;
Qanlı fələk, bəs bu necə mürvətdi
Cavan oğlanlar da ölər dünyada?!

Ustadlar ustadnaməni üç deyər, biz də deyək üç olsun, düşmən
ömrü heç olsun!

Əgər bu dünyada ömr etsən yüz il,
Əlində təsbehin düzülhadüzül.
Nuh da ömr eylədi min doqquz yüz il,
Sanasan ki, bir gün, bir axşam qaldı.

Təkəbbür insana salam eyləməz¹,
Səyrəqib kimsəyə ənam eyləməz²,
Heç kəs bu dünyanı tamam eyləməz,
Çoxlar cəhd eylədi, natamam qaldı.

Qul Allahquluyam, ay nəsib eylə!
Şəcərdən baş verib, ay nə sib eylə³,
İskəndər mülküdü, aynası beylə,
Nə Cəmşid padşah, nə də Cəm qaldı⁴.

Sizə ərz eləyim Pitlis şəhərindən. Pitlis şəhərində kimdən, Hacı
Sayaddan.

Pitlis şəhərində Hacı Sayad adlı varlı-karlı bir kişi var idi. Bunun
dünyada heç kəsdən əskikliyi yox idi. Amma bir oğul-züryəti yox idi
ki, öləndən sonra mal-dövlətinə sahib olsun. Hacı Sayad bir gün qa-
zanları asdırıb, qoyunları kəsdirib, ehsan verdi, bütün ac qarınları doy-
durdu, yalavaqları geydirdi, özü də əhd elədi ki, bir züryəti olsa, Qanlı
çaya körpü saldırsın. Arvadı hamilə qaldı.

Hacı Sayad bunu gören kimi Qanlı çaya körpü saldı. Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqədən sonra arvad yükünü yerə qoydu. Bundan bir cüt, yəni ekiz uşaq oldu: biri oğlan, biri qız. İndi təzəcə anadan olmuş uşaqlar ağlamaqda olsunlar, sən eşit Hacı Sayaddan. Arvad yükünü yerə qoyanda Hacı evdə yox idi, məsciddə namaz qılmağa getmişdi. Elə ki ona muştuluq verdilər, məsciddən çıxdı, həyətdən keçəndə qulağına bir çağa səsi gəldi. Çönüb hücrəyə baxanda gördü bir uşaqdı, əskiyə bükülüb, atıblar hücrəyə. Hacı uşağı əbasına büküb evə gətirdi, arvadına dedi:

– Ay arvad, şükür Allahın böyüklüyünə! Biz birini istəyirdik, o, üçünü verdi.

Arvad uşağı alıb, üz-gözünə baxdı, Hacıya qaytarıb dedi:

– Mən halal südümü haramzadaya verə bilmərəm. Apar qonşuluqdakı Xanı qarıya ver, o saxlasın. Bunları da mən özüm saxlayım, amma hələ adlarını qoymayaq.

Uşağı verdilər Xanı qarıya saxlamağa. Üç gündən sonra uşaqlara ad qoymağa başladılar. Bütün qarıları yığdılar.

Qarılar cürbəcür olur: Pərcahan, Hürcahan, Zorcahan; Napak qarı, İpək qarı, Köpək qarı...

Pərcahan qarı dedi:

– Oğlanın adını mən qoyacam. Bax, bunun adı olsun Sicimqulu. Ömrü də sicim kimi uzun olsun.

Bu qarını eşiyə çıxartdılar ki, səndən ad qoyan olmaz. Bu səfər Hürcahan qarı gəldi, dedi:

– Oğlanın adını Örkənqulu qoyacam. Həm enlənsin, həm də uzansın.

Buna da acıqları tutub, eşiyə çıxartdılar. Sonra Zorcahan qarı gəldi, dedi:

– Oğlanın adını qoyacam Çatıqulu.

Bunu da qovdular. İndi də gəldi Napak qarı:

– Oğlanın adını qoyacam Poladqulu ki, heç ölməsin.

Köpək qarı bunu eşidəndə irəli gəlib dedi:

– Oğlanların birinin adını Dəmirqulu, birini də Poladqulu qoyacam ki, adları kimi möhkəm olsunlar.

Bunu da çölə çıxarıb, İpək qarını çağırdılar. İpək qarı dedi:

– O qarılar qələt eləyir. Mən oğlanın adını qoyuram Məhəmməd, qızın adını Pəri, o tapılan oğlanın da adını Tapdıq.

Bəli, gün, ay gəlib keçdi, uşaqlar yaşa doldular. Oxuyub məktəbi qurtardılar. Bir gün çovuş⁵ gəldi ki, hər kim Məkkəyə gedir gəlsin.

Hacı Sayad hər il Məkkəyə gedərdi. Çovuşun səsini eşidən kimi dedi:

– Mən gedirəm Məkkəyə.

Hacı Sayadın arvadı Gülüstan dedi:

– Mən də gedəcəm.

Oğlu Məhəmməd dedi:

– Mən də gedəcəm.

Bunlar yol tədərükü gördülər. Yola düşəndə Hacı Sayad Tapdığı çağırdı, dedi:

– Oğul, bacını sənə tapşırıram, səni də Allaha. Məkkədən doqquz aya kimi gələcəyik. Sən ona kimi bacına yaxşı muğayat ol. Qoyma darıxsın.

Qərəz, bacısını Tapdığa tapşırıb, yola rəvan oldular. Bunlar getməkdə olsun, Tapdıq bacısıynan altı ay bacı-qardaş kimi rəftar elədi. Yeddinci aya ayaq qoyanda Xanı qarı onu küçədə gördü. Qarı Tapdığın halını soruşandan sonra dedi:

– Oğul, nə qayıırısan? Bir şey əldə eləyibsənmi?

Tapdıq dedi:

– Qarı nəne, nə əldə eləyəcəm ki?

Qarı dedi:

– Necə nə əldə eləyəcəksən? Pəri xanımı. O sənin bacın ha döyül.

Tapdıq dedi:

– Bacım döyül?

Qarı dedi:

– Xeyr. O sənin bacın döyül. Əgər o sənin bacın olsa, onda bir qardaşın adını Məhəmməd qoyanda, sənin də adını Əhməd qoyardılar. Səni məsciddən tapıblar. Onun üçün də sənin adını Tapdıq qoyublar.

Bic söz həmişə bicin beyninə batar. Tapdıq bu sözü qarıdan eşidəndə çox sevindi, tez bazardan qayıdıb, nişanbazlıq üçün bir yaylıq aldı, gəldi Pəri xanımın yanına. Pəri xanım çox oxumuşdu. Ərəb, fars dillərində olan bütün kitabları qurtarmışdı. Gördü ki, Tapdığın gətirdiyi yaylıq xeyirli yaylıq deyil, soruşdu:

– Qardaş, bu nə yaylıqdı?

Tapdıq dedi:

– Xeyr, mən sənın qardaşın deyiləm. Mən səni alacam. Bu da nişan yaylığıdı, sənə almışam.

Pəri xanım dedi:

– Ay Tapdıq, Allaha bax, mən sənın bacınam. Belə şey olmaz.

Tapdıq dedi:

– Xeyr, elədi ki var. Mən səni alacağam. Öldü var, döndü yoxdu.

Pəri xanım dedi:

– Qardaş, bilirəm, şeytan sənın qəlbinə girib, amma lənət şeytana deyınən. Bu şər işdən çəkin!

Tapdıq tir deyib, sözünün üstə durdu. Pəri xanımın yaxasından əl çəkmədi. Pəri xanım yasəmən tellərindən üç dənə ayırıb, sinəsinə basdı, qardaşına yalvarmağa başladı:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Çıxma yoldan, qardaş, aman günüdü!
Alışıb oduna büryan olduğum,
Çıxma yoldan, qardaş, aman günüdü!

Mən tutaram ətəyindən dadınan,
Pərvanayam, qovrulmuşam odunan,
Məni rüsvay etmə bədnam adınan,
Çıxma yoldan, qardaş, aman günüdü!

Gələndə nə deyim mən o Hacıya?
Şirincə nemətim döndü acıya;
Heç qardaş da kəc baxarmı bacıya?
Tapdıq, çıxma yoldan, aman günüdü!

Bu dərd qalar Pəri xanın canında,
Pərvana tək yanar şamlar yanında;
Üzü qara durruq haqq divanında,
Çıxma yoldan, qardaş, aman günüdü!

Tapdıq başını bulayıb dedi:

– Mənə qəzəl oxuma! Elə şey yoxdu, alacam səni.

Pəri xanım dedi:

– Zərər yoxdu. Gəl çıxmaq balaxanaya⁷. Qırıx pilləkəndən çıxdıqca mən nə desəm, sən də onu de. Sonra danışarıq.

Bəli, bunlar balaxanaya çıxmağa başladılar. Ayaqlarını pilləkənə qoyanda Pəri xanım dedi:

– Lənət şeytana!

Tapdıq da dedi:

– Lənət şeytana!

Belə-belə otuz doqquzunu çıxana kimi Tapdıq lənət şeytana dedi; qırxıncıya gələndə Pəri xanım soruşdu:

– Qardaş, necəsən?

Tapdıq dedi:

– Xeyr, elə şey yoxdu. Səni alacam.

Pəri xanım bu sözü eşidən kimi yerdən aftafanı götürdü, onun tərpsinə elə çırpdı ki, dıgırlanıb düşdü pilləkənin dibinə. Pəri xanımın genə ürəyi durmayıb, yendi Tapdığın yanına, başından ipək çarğatı açıb, onun başını sarıdı, götürdü otağa, bir həkim çağırıb, yarasını sağaltdı. Gün keçdi, ay dolandı, bir gün Tapdıq çıxıb eşikdə gəzirdi, birdən çovuş carraya-carraya gəlib, darvazadan içəri daxil oldu. Tapdıq soruşdu:

– Hacılar salamatdımı, çovuş?

Çovuş dedi:

– Hamısı salamatdı, budu, gəlirlər.

Tapdıq hamıdan xəlvət bir at yəhərləyib mindi, özünü yetirdi hacıların qabağına. Hacıları ziyarət eləyib, salamladı. Hacı Sayad dedi:

– Oğul, başına nə olub ki, sarımısan?

Tapdıq dedi:

– Əmi, heç soruşma! Burada desəm ayıbdı. Sonra deyərəm.

Hacı Sayad dedi:

– Yox, oğul, gərək deyəsən.

Tapdıq dedi:

– Əmi, nə deyim? Mənim yanımda bir qız qoyub gedibsən ki, mənə binamus elədi. Hər gün bir kişi gətirirdi. Mən öyüd-nəsihət verəndə vurub başımı da bu cür dağıtdı. Nə vaxtdı yatıram.

Hacı Sayad oğlu Hacı Məhəmmədi çağırıb dedi:

– Oğul, sən atını min, get, o üzü qara olmuş qızı öldür, köynəyini mənə gətir! Bizi binamus eləyib, papağımızı yerə soxub. Mənim gözüüm onu görməsin.

Hacı Məhəmməd atını minib, getdi qızın yanına.

Qız gördü ki, Məhəmməd gəlir. Özünü yetirdi ki, Məhəmmədin ayaq torpağını ziyarət eləsin. Məhəmməd qoymadı, dedi:

– Bacı, əvvəl böyük Allahdı, sonra böyük ata-anamızdı. Gedək əvvəl onları ziyarət elə, sonra məni ziyarət eləyərsən.

Pəri xanım istədi ki, at gətirsin, Məhəmməd qoymadı, dedi:

– Bir at bəsdi, gəl tərkimə min, gedək!

Pəri xanımı tərkinə götürüb, hacılar gələn tərəfə yox, bir başqa tərəfə atı sürdü. Pəri xanım dedi:

– Qardaş, hacılar o tərəfdən gəlmirmi? Atı bu tərəfə niyə sürürsən?

Məhəmməd dedi:

– Xeyr, indi bu yolnan gəlirlər.

Sürhasür, gedib bir qəbiristanlığa çatdılar. Məhəmməd burda atı əylədi, dedi:

– Bacı, düş! Atamın buyruğudu, səni öldürəcəm.

Biynəva Pəri ağlaya-ağlaya düşüb dedi:

– Ay qardaş, məni niyə öldürürsən?

Məhəmməd dedi:

– Bacı, atamın buyruğudu. Tapdıq deyib ki, sən binamus işlər görmüsən. Gərək öləsən.

Pəri xanım dedi:

– Qardaş, mən binamus olmamışam. Binamus Tapdıq olub. O məni almaq istədi, mən razı olmadım. Məndən əl çəkmədi. Vurdum başını yardım.

Məhəmməd inanmayıb dedi:

– Yox, atamın əmridi, gərək səni öldürəm.

Pəri xanım ağlaya-ağlaya dedi:

– Qardaş, qoy bir neçə kəlmə söz deyim, sonra öldür.

Pəri xanım saçından üç tel ayırıb, sinəsinə basdı, görək qardaşına nə dedi:

Aldı Pəri xanım:

Başına döndüyüm, gülüzlü qardaş,
Öldürmə, xudaya bağısla məni!
Ağlaram, didəmdən gedər qanlı yaş,
Öldürmə, Allaha bağısla məni!

Məhəmmədin Pəri xanıma yazığı gəldi. Aldı, onun cavabında dedi:

Başına döndüyüm, gülüzlü bacı,
Bacı, qarı görmə bu işdə məni!

Öldürəcəm səni, yoxdu əlacım,
Bacı, qarı görmə bu işdə məni!

Aldı Pəri xanım:

Qardaş, söylə görüm taxsırım hası?
Silinsin, könlümün qalması pası;
Məni öldürəndə özün tut yası,
Adın Məhəmmədə bağışla məni!

Aldı Məhəmməd:

Ay bacı, mən neyləmişəm, neylərəm,
Xəncərinən qara bağrım teylərəm;
Bir canım var, sənə qurban eylərəm,
Bacı, qarı görmə bu işdə məni!

Aldı Pəri xanım:

Mən Pəriyəm, yalvarıram dadınan,
Pəvanayam, qovrulmuşam odunan;
Sən məni öldürmə bədnam adınan,
Adın Məhəmmədə bağışla məni!

Aldı Məhəmməd:

Çərxi-fələk gör nə işlər qayırdı,
Səni məndən, məni səndən ayırdı;
Hacı Sayad Məhəmmədə buyurdu,
Bacı, qarı görmə bu işdə məni!⁸

Söz tamama yetdi. Məhəmməd baxdı ki, gözləri baxa-baxa bacısını öldürməyə əli varmayacaq. Çox fikirləşib dedi:

– Bacı, mən sənə inanıram. Daha səni öldürməyəcəyəm. Gəl atdan düşək, burda bir qədər dincələk, sonra gedərik, əhvalatı atama deyərəm.

Pəri xanım atdan yerə düşən kimi Məhəmməd daldan ona bir qılnc vurdu. Qılnc Pəri xanımın kürəyinin arasından dəyib parçaladı. Məhəmməd onu ölmüş bildi, qanlı paltarını götürüb, geri qayıtdı, atasının qulluğuna getdi.

Atası soruşdu:

– Oğul, öldürdünmü?

Məhəmməd dedi:

– Bəli, öldürdüm.

Hacı Sayad dedi:

– Oğul, çörəyim sana halal olsun! Yaxşı oldu ki, mən o çəpəlin üzünü görmədim.

İndi sizə kimdən xəbər verim, Pəri xanımdan. Pəri xanım gecənin bir vaxtı ayılıb gördü ki, bərk tərləyib. Əlini o tərəfinə, bu tərəfinə vurdu, baxdı ki, xeyr, bu tər deyil, qandı. Baxdı ki, qardaşı onun kürəyini iki parça bölüb. Yaraları sızım-sızım sızıldayır. Aldı, görək ağlaya-ağlaya nə dedi:

Namərd fələk, nələr gətdin başıma?!
Mədəd Allah, səndən mənə bir imdad!
Bilməm kimlər zəhər qatdı aşıma,
Mədəd Allah, səndən mənə bir imdad!

Həsrət qaldım vətənimə, elimə,
Qan bulaşib müşkü ənbər telimə,
Qardaş adı daha gəlməz dilimə,
Mədəd Allah, səndən mənə bir imdad!

Ülkər doğub, odu, aydan ucadı,
Gələn bəzircandı, gedən xocadı;
Bir deyən yox Pəri xanım necədi,
Mədəd Allah, səndən mənə bir imdad!

Pəri sözünü tamama yetirdi, sürünə-sürünə yaxındakı meşəyə girdi. Az süründü, çox süründü, bir də gördü ki, bir başı kəsik çinar var. Çinarın üstünə çıxmaq istəyəndə ayağı sürüşüb, düşdü çinarın oyuğuna. Yarası elə bərk ağrıdı ki, özündən gedib, qaldı çinarın oyuğunda.

İndi sizə hardan xəbər verim, vanlı Alı xandan. Alı xan gecə vaxtında gördü ki, bir tərlən tapıb, amma qanadı qırıqdı. Sabah açılan kimi Qara Vəziri çağırdı, dedi:

– Qara Vəzir, bir vayğa görmüşəm, onu yoz!

Qara Vəzir dedi:

– Yozaram, de görüm nə görmüsən?

Alı xan yuxusunu Qara Vəzirə nağıl elədi. Qara vəzir dedi:

– Bir yaxşı şey tapacağıq. Amma budu deyirəm, nə tapsaq, görək yarı bölək. Özü də şey meşədədi.

Alı xan dedi:

– Yaxşı, bölərik. İndi sən atları yəhərlə, işıqlanmamış gedək meşəyə. Bəlkə, güzarımıza xeyir şey düşdü.

Atlarını yəhərləyib, başladılar yola. Ağızları düşdü həmən qız qalan qəbiristanlıqdan. Qəbiristanlıqda bir kəklik gördülər. Alı xan kəkliyi vurmaq istədi. Kəklik uçub Pəri xanım olan ağacın başına qondu.

Alı xan Qara Vəzirə dedi:

– Vəzir, deyəsən, uğrumuz xeyir olmadı. Birinci ovumuz boşa çıxdı.

Vəzir kəkliyin dalınca gedib ağaca çatanda gördü ki, bir işıq gəlir. Vəzir işığa yaxınlaşıb gördü bu bir gözəl qızdı, yaralayıb atıblar buraya. Bu şox da bunun şoxudu. Qara Vəzir istədi kəkliyi vurub aparsın, amma bu gözəlin burda olmasını Alı xana deməsin. Bir də dedi, xeyr, Alı xan bilər, mənə öldürər. Gəl qayıt, de, amma qoyma qızı aparsın. Əgər aparsa, sağalib Alı xana gedəcək, mənə bəyənəməyəcək. Bəli, vəzir qayıdıb gəldi Alı xanın yanına, dedi:

– Alı xan, vayğamız hasıl olub. O ki sən vayğa görmüşdün: bir quş, qanadı da qırıq, mən də yozmuşdum ki: bir yaxşı şey tapacağıq, bir gözəl qız imiş, özü də yaralı, odu, oturub ağacın oyuğunda.

Alı xan dedi:

– Gedək görək.

Getdilər həmən qız olan ağacın yanına. Gördülər ki, bu bir elə gözəldi ki, heç belə gözəl yoxdu. Bunlar qızı çağırıldı. Qız özündən getmişdi. Bunların səsində ayılıb, öz-özünə fikirləşdi ki, utanmaqdan keçib; gəl bunlardan paltardan-zaddan istə. Odu ki, dedi:

– Ay səsi gələn, Allahı seversən, mana bir dəst paltar ver, geyinim. Yaralıyam, çıpağam. Özüm də zənən xeyləyirəm. Geyinim, sonra bir neçə kəlmə sözüm var.

Alı xan atın tərkindən bir dəst öz paltarından çıxarıb atdı ona tərəf. Pəri xanım geyinib paltarı elə ki çıxdı, Alı xan gördü bu elə bir gözəldi ki, tayı-bərabəri yoxdu. Özünü saxlaya bilməyib, aldı, görək nə dedi:

Səhər seyri bir ov çıxdı qarşıma,
Könül sevdi sənə kimi maralı.

Üzündü mahitab, camalın günəş,
Eylə bildim yerin, göyün qaralı.

Aldı Pəri xanım:

Başına döndüyüm, ay cavan oğlan,
Könlüm dərd əlindən olub yaralı.
Gecə-gündüz mən eylərəm ahü-zar,
Gəlməyir səbrimin əsla qəralı*

Aldı Alı xan:

Səyrağıblar bir araya gəlməsin!
Danışban gizlin sirtin bilməsin!
Tanrı səni məndən ayrı salmasın!
Dəli könlü dönməz səndən aralı.

Aldı Pəri xanım:

Səyrağıblar bir araya gəldilər,
Danışban gizlin sirri bildilər,
Qara bağrım dəlik-dəlik dəldilər,
Pünhan-pünhan gül irəngim saralı.

Aldı Alı xan:

Çapardan ayrılıb, gəlmişəm pünhan,
Deyim məkanımı nişanbanışan;
Xəbər alsan – mənəm vanlı Alı xan,
Söylə görüm, sənin əslin haralı?

Aldı Pəri xanım:

Səhər-səhər doğan dan ulduzuyam,
Aşıqların söhbətiyəm, sazıyam;
Adım Pəri, Hacı Sayad qızıyam.
Xəbər alsan o Pitlisin maralı⁹.

* Qərarı

Bunlar sözlərini qurtaran kimi Qara Vəzir dedi:

– Xan, atını sür, gedək! O, xeyirli adam deyil. Əgər xeyirli adam olsaydı, onu yaralayıb buraya atmazdılar. Kim bilsin nə yuvanın quşudu?

Alı xan bir vəzirə baxdı, bir də qıza baxıb, atın boynuna vurdu, getmək istədi.

Pəri xanım gördü ki, Qara Vəzir Alı xana bəd qandırdı. Bunlar gedəcək, amma özü burda qalacaq. Can şirindi, əgər burda qalsa öləcək. Aldı, görək Alı xanı nə təhər geri qaytarır:

Atamı, anamı yaman qandırdı,
Zalım Tapdıq, xan, başına döndüyüm!
Zalım qardaş şan-şan etdi sinəmi,
Yaram verir qan, başına döndüyüm!

Uğradım çöllərə, mən oldum ahu,
Yetişsin dadıma şahların şahı;
Qismət belə yazıb əlbət ilahi,
Qəbul eylə sən, başına döndüyüm!

Mən sığındım məzar sandıq daşına,
Bir rəhm eylə gözdən axan yaşına,
Pəriyəm, Alı xan, dönnəm başına,
Apar məni, can, başına döndüyüm!¹⁰

Alı xanın ürəyi yumşaldı, geri qayıdıb dedi:

– Qara Vəzir, gəl bunu götürüb aparaq. Yazıqdı. Baxarıq, əgər yaxşı adam oldu, bir zət yaxşı adama verərik. Əgər pis adam oldu, biz də bir axmaq adama verərik, yaxamızdan rədd olub gedər.

Alı xan əlini uzadıb, Pəri xanımın əlindən tutdu, aldı tərkinə, gətirdi öz evinə. O saat bir həkim gətirdi. Həkim başladı Pəri xanımın yarasını müalicə eləməyə. Pəri xanımın yarası sağaldıqca gözəlliyi də ziyadalaşdı. Elə ki Pəri xanımın yarası sağaldı, gözəlliyi oldu birə beş. Qızın eşqi Alı xanın sinəsinə düşdü. Alı xanın ürəyi başladı eşqdən alışıb yanmağa. Amma Qara Vəzir işi bururdu ki, bururdu. Bir gün vəzir Alı xana dedi:

– Çox da ki, aşıq olmusan. Biz buna şərikik. Gərək qızı ortasından iki bölək. Aramızda şərtimiz var.

Camaat – ağıllı, dəli yığılıb dedilər ki, sağ adamı öldürmək olmaz. Hərəniz bir üzük qayırdırın, adınızı da üstünə yazdırın, göndərin qıza. Kimə getmək istəsə, onun üzüyünü götürsün. Daha onda dava da kəsilər. Bunlar iki üzük qayırdırdılar. Birini Qara Vəzir adına, birini də Alı xan adına. Hər üzüyü bir məcməyinin içinə qoyub, üzünə də sərpuş çəkдилər, Pəri xanıma göndərdilər. Pəri xanım üzüklərin üstünü oxudu, Alı xanın üzüyünü qoydu gözünün üstünə, sonra keçirdi barmağına. Bu işdən sonra Qara Vəzirin sözü olmadı danışsın. Amma ki, qarnında xayınlıq saxladı.

Bəli, bu gündən Alı xan toy tədarükü gördü. Yeddi gün, yeddi gecə toy çaldırıb, Pəri xanımı aldı.

İndi onlar ömür sürməkdə olsunlar; bir neçə müddət gəldi keçdi. Pəri xanımın bir cüt oğlu oldu. Birinin adını Məhəmməd, birinin adını Əhməd qoydular. Bunlar böyüyüb, səkkiz yaşa çatdılar. Məktəbdə oxumağa başladılar. Bir günləri Məhəmmədnən Əhməd məktəbdən gəldikləri yerdə gördülər ki, anaları ağlayır. Məhəmməd dedi:

– Ana, niyə ağlayırsan?

Pəri xanım dedi:

– Oğul, bəs mən ağlamayım kim ağlasın? Mənim də elim, obam, atam, anam var.

Uşaqlar gedib əhvalatı atalarına söylədilər. Üstəlik xahiş elədilər ki, onları Pitlis şəhərinə göndərsin.

Alı xan hökm elədi, qırmızı kəcavələr quruldu. Qoşun cəm oldu. Qırmızı kəcavəyə Pəri xanım minib, Məhəmmədnən Əhmədi də bahəm kəcavədə əyləşdirdi. Alı xan Qara Vəziri qoşuna sərkərdə elədi. Kəcavə yeriyəndə Alı xanın ürəyi durmayıb dedi:

– Pəri xanım, əylən, sənə deyiləsi sözüüm var, qulaq as!

Aldı Alı xan:

Başına döndüyüm, alağöz Pərim,
Pərim, gedərgisən, haçan gələssən?
Sənə qurban olsun canınan sərim,
Pərim, gedərgisən, haçan gələssən?

Aldı Pəri xanım:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Yarım, gedərgiyəm, genə gələrəm.

Zay olmasın ağlın, huşun, kamalın,
Yarım, gedərgiyəm, genə gələrəm.

Aldı Alı xan:

Sizin yerlər bağçalımı, barlımı?
Gilaslımı, heyvalımı, narlımı?
Çünki aparırsan bir cüt oğlumu,
Pərim, gedərgisən, haçan gələssən?

Aldı Pəri xanım:

Uca dağdan cada yollar aşıldı,
Qürbət eldə qara bağrım bişibdi,
Sayad atam genə yada düşübdü,
Bəyim, gedərgiyəm, genə gələrəm.

Aldı Alı xan:

Alı xan deyərlər mənim adıma,
Darda qalsam, qırqlar yetər dadıma;
Hər vaxt mənim Pəri düşər yadıma,
Pərim, gedərgisən, haçan gələssən?

Aldı Pəri xanım:

Atam məni bağlamışdı nəzirə,
Qürbət eldə yurdum oldu cəzirə;
Mən Pərimi tapşırırmazdın Vəzirə,
Bəyim, gedərgiyəm, genə gələrəm¹¹.

Sözlərin tamama yetirdilər. Amma Alı xan Pəri xanımın işarəsini başa düşmədi. Pəri xanım da sözünü açıq deyə bilmədi. Kəcavələr yola düşdü. Pəri xanım Alı xandan ayrıldı. Günə bir mənzil, teyyi-mənazil, çox getdilər, az getdilər, bir neçə gündən sonra gedib bir meşəyə çatdılar. Gecəni bu meşədə qalası olanda Qara Vəzir qoşun əhlinə dedi:

– Bu gecə qarovulu özüm çəkəcəm. Hamınız yıxılın rahat yatın!

Qoşunda olanlar beş-bir, üç-bir dağılıb, meşenin içində yaddılar. Gecədən bir az keçəndə Qara Vəzir Pəri xanımın çadırına daxil oldu. Pəri xanım onu görəndə işi başa düşdü. Amma özünü bilməməzliyə vurub dedi:

– Vəzir, gecənin bu vaxtı nə üz verib ki, gəlmişən?

Qara Vəzir cavab verdi:

– Sən onu bilirsənmi ki, biz səni Alı xannan şerik tapmışdıq?

Pəri xanım dedi:

– Nə demək istəyirsən? Tapmayadınız, sizə yalvarmışdım ki, gəlib məni tapasınız.

Qara Vəzir dedi:

– Onu demək istəyirəm ki, indiyənə kimi Alı xanın idin, indi də atangilə gedib qayıdana qədər mənim olacaqsan.

Pəri xanım başladı Qara vəzirə dəlil-dələlət eləməyə. Amma nə qədər dedisə, kar eləmədi. Axırda Qara Vəzir dedi:

– Mənnən başbirlik eləməsən, böyük oğlunu öldürəcəm.

Pəri xanım cavab verdi ki:

– Oğlumu yox, özümü də öldürəsən, heç elə şey ola bilməz.

Qara Vəzir bərk acıqlandı. O saat Pəri xanımın böyük oğlu Məhəmmədin yanına gəldi, qılıncı çəkdi, yatdığı yerdə başını kəsmək istəyəndə Pəri xanım gözlərinin yaşını tökdü. Aldı, görək nə dedi:

Başına döndüyüm, ay Qara Vəzir,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!
Allah üstümüzdə hazırdı, hazır,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!

Rəhm elə bağmana, pozma bu bağı,
Ana ürəyinə gəl vurma dağı;
Əridi, könlümün qalmaqda yağdı,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!

And içirəm mərd igidlər sərinə,
Yaradanın ərəninə, pirinə,
Qiya baxsam, səni salar dərinə,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!

Mən Pəriyəm, həsrət qaldım beş günə,
Fələk kəmənd atdı ömrüm köşkünə;
Adı bəlli Məhəmmədin eşqinə,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!¹²

Qara Vəzir onun yalvarmağına baxmayıb, Məhəmmədin başını kəsdi. Dedi:

– Mən yalvarsan da, ağlasan da səndən əl çəkmərəm. İndi nə deyirsən? Əgər genə də razı olmasan, kiçik oğlun Əhmədin də başını kəsəcəm.

Pəri xanım ağlaya-ağlaya dedi:

– Oğlanlarımın başını kəsməyəsən, neyləyəsən, genə razı olmaram.

Qara Vəzir o saat çəkib qılıncı, Əhmədin də başını kəsdi.

Pəri xanım şivən elədi, oğlanlarının qanına boyandı, amma zalım vəzirin ona ürəyi yanmadı, ondan əl çəkmədi. Pəri xanım qaçmaq üçün kələk qurub dedi:

– Çox gözəl, mənim də istədiyim bu idi. Uşaqlar sirrimizi açardı. İndi sən mənimsən, mən də sən. Bu gündən sonra kef sürərik.

Qara vəzir ona yaxınlaşmaq istədi. Pəri xanım dedi:

– Ancaq hələlik mənə yaxın gəlmə. Ürəyim çox pəjmürdədi. Qoy bir çölə çıxım, bəlkə hava dəyə mənə, bir az kefim açıla.

Qara Vəzir dedi:

– Qaçarsan.

Pəri xanım dedi:

– İndi ki inanmırsan, belimə kəndir bağla.

Qara vəzir buna razı oldu. Bir kəndir gətirdi, bir ucunu Pəri xanımın belinə bağladı, o biri ucundan da özü bərk-bərk tutdu. Pəri xanım yeri-yeri belindən kəndiri açdı, bir kola bağladı. Çarğatını da kolun başına atıb, asta qaçan namərddi, meşə ilə qaçmağa başladı.

Qara vəzir çox gözlədi, Pəri xanımdan səs çıxmıdı. Kəndirdən tuta-tuta gedib baxdı ki, Pəri xanım hayandadı? İp kola bağlanıb. Qara vəzir işi belə görəndə tez qılıncını sivrilib, öz bədənini bir neçə yerdən yaraladı. Çığır-bağır qoparıb, qoşunu topladı ki:

– Ay aman, özünüzü yetirin! Haramılar tökülüb uşaqları qırdılar, məni də doğradılar. Pəri xanıma da apardılar.

Qoşunda olanlar istədilər Pəri xanımın dalınca gedələr, Qara vəzir qoymadı. Qorxdu ki, işin üstü açılsın. Əmr elədi kəcavəni qara bəzədilər,

uşaqların meyitlərini kəcavəyə qoyub, geri qayıtdılar. Bunlar geri dönməkdə olsunlar, sizə Pəri xanımdan xəbər verim.

Pəri xanım meşəynən qaçıb, atasının Qanlı suya saldırdığı körpünün üstünə gəldi. Qələmi çıxardıb, ağlaya-ağlaya görək nə yazdı:

Gedən bəziranlar, gələn xocalar,
Bu kağızı Alı xana yetirin!
Evim yıxdı ay qaranlıq gecələr,
Bu kağızı Alı xana yetirin!

Yazımı yazanın sına qələmi,
Qaraymış yazısı, bədmış kəlamı;
Oğlanlarım qırdı zalım haramı,
Bu kağızı Alı xana yetirin!

Dərmanım bir ikən dərdim oldu yüz,
Bir həkimdi, bir loğmandı, bir də siz;
Öz adım Pəridi, məkanım Pİtlis,
Bu naməni Alı xana yetirin!¹³

Pəri xanım kağızı yazıb, körpünün üstə bir daş altına qoydu. O biri tərəfdən də bir sövdayar karvanı gəlib körpünün kənarında əyləndi. Sövdayarbaşı nökrini çağırıb dedi:

– Oğul, get bir az su gətir!

Nökər suya gedəndə gördü ki, körpünün üstə bir işıq düşüb. Özü də bəni-insan işığıdı. Bir addım irəli atıb gördü körpünün üstə bir qız oturub ağlayır. İşıq da onun işığıdı. Nökər buna valeh olub, fikirli-fikirli qabı çaya basdı. Qabın çölü islandı, içinə su dolmadı. Nökər qabı aparıb sövdayara verdi ki, su içsin. Sövdayar gördü qabın içi boşdu, nökrədən soruşdu:

– Bəs niyə qabı boş qaytarmısan?

Nökər cavab verdi:

– Sövdayar sağ olsun, körpünün üstündə bir gözəl qız gördüm, ağlım başımdan çıxdı. Təxsir məndə deyil.

Sövdayar qız adı eşitcək tələsik başmağının birini əlinə alıb, birini də ayağına geyib, körpüyə yüyürdü. Getdi gördü ki, lələ köçüb, yurdu ağlayır. Heç kim yoxdu. Ancaq bir kağız var. Kağızı oxuyub,

məzmunundan hali oldu. Sövdəyar şəhərbəşəhər, kəndbəkənd kağızı gəzdirib, sahibini axtarmaqda olsun, eşit Qara Vəzirdən.

Qara Vəzir kəcavəni qara boyayıb, Vana çatdı. Alı xan işdən hali olub, başına-gözüne döydü. Uşaqlarını dəfn eləyib, gecə-gündüz dərd çəkməkdə olsun, eşit Pəri xanımdan.

Pəri xanım bir tərənin başına çıxmışdı. Gördü ki, bir sürü qoyun otlayır, bir çoban da çomağa söykənib, qoyunun yanında durub. Çoban Pəri xanımı görüb, ona tərəf getmək istədi. Baxdı ki, qız ondan qorxur, dedi:

– Bacı, qorxma, irəli gəl, görüm nəçisən?

Pəri xanım irəli gəlib dedi:

– Çoban qardaş, sənə deyiləsi bir neçə sözümlə var, mən deyim, sən qulaq as!

Aldı Pəri xanım:

Nagah yerdən urcah oldum,
İmdad eylə mənə, qardaş!
Mən fağırın bu günündə
İmdad eylə mənə, qardaş!

Aldı çoban:

Nagah yerdən urcah oldun,
Dərdin söylə mənə, bacı!
Bəlkə bir ilac eyləyəm,
Dərdin söylə mənə, bacı!

Aldı Pəri xanım:

Mənim bu halım bilərlər,
Əl açıb yaman gülərlər;
İndi dalımca gələrlər,
İmdad eylə mənə, qardaş!

Aldı çoban:

Dərin dəryaya dalaram,
Canım odlara salaram,

Sənin qisasın alaram,
Dərdin söylə mənə, bacı!

Aldı Pəri xanım:

Pəriyəm, nədi günahım?
Ərşə dayanıbdı ahım;
Bir Alı xandı pənahım,
İmdad eylə mənə, qardaş!

Aldı çoban:

Nə gəzirsən dağdan-dağa?
Canım canına sadağa;
Qadan gəlsin bu Budağa,
Dərdin söylə mənə, bacı!

Pəri xanım dillə də dedi:

– Qardaş, ikimiz də and içək, qardaş–bacı olaq!

Çoban dedi:

– Olaq!

Hər ikisi and içib, bacı–qardaş oldular. Pəri xanım dedi:

– İndi gəl paltarını ver mənə geyim. Mənim də paltarımı bas xurcuna, bərabər gedək, anan–bacın varsa, apar onların yanına.

Çoban razı oldu. Gətirib ona bir dəst kişi paltarı verdi. Pəri xanım kişi paltarı geyindi, öz paltarını xurcuna basıb, qoydu eşşəyin belinə. Keçələ oxşamaqdan ötrü başına da bir qarın sələsi keçirib, saçını içinə doldurdu. Çoban qoyunun qabağına düşüb, qoyunu çəkdi. Pəri xanım da qoyunun dalında, kağız çıxarıb, ağlaya–ağlaya bu sözləri yazdı:

Başına döndüyüm, ay çoban qardaş,
Harda görsən, Alı xana de gəlsin!
Didəmdən tökürəm mən qan ilə yaş,
Harda görsən, Alı xana de gəlsin!

Yəqin tanıyarsan görcəyin onu,
Oddan köynəyidi, alovdan donu;
Yaxandan tutaram qiyamət günü,
Harda görsən, Alı xana de gəlsin!

Adım Pəri xanım, Alı xan butam,
Çərx-fələk eylədi mənə yüz sitəm;
Qoymadı mətləbə, murada çatam,
Mənsur kimi çəkdi dara, de gəlsin!¹⁵

Kağızı yazıb tamama yetirdi, çomağın ucuna bağlayıb, çobanın dalınca tulladı, qaçıb, özünü genə meşəyə saldı. Çoban bir də baxdı ki, Pəri yoxdu. Sürünü haylayıb, kəndə apardı. Hər kəsin qoyununu özünə verdi, Pəri xanımın paltarı olan xurcunu da çomağının başına keçirib, onu axtarmağa getdi. İndi eşit Pəri xanımdan.

Pəri xanım özünü yetirdi Pitlis şəhərinə. Gördü ki, Tapdıq oturub külafırəngidə. Pəri xanım ona yaxınlaşıb dedi:

– Ay qardaş, mən qərib bir oğlanam. Məni nökr tutarsanmı?

Tapdıq cavab verdi ki:

– Yaxşı gəlmisən. Elə sənin kimi bir bəduğur keçəl lazımdır ki, hər gördükcə kəffarə verək.

Bu dəmdə Hacı Sayad eşiyə çıxdı. Pərinə keçəl libasında görüb dedi:

– Oğul, irəli gəl görüm, nə işin sahibisən?

Pəri xanım irəli gələndə Hacı Sayad gördü ki, bunun gözü lap Pəri xanımın gözünə oxşayır. Bir ah çəkdi, dudu-damağına ləzzət verdi. Dedi:

– Oğul, əlindən nə iş gəlir?

Pəri xanım dedi:

– Hər bir şey əlimdən gələr. Amma simavar qoymaq, stəkan yumaq olsa, lap yaxşı olar.

Hacı dedi:

– Oğul, gəl. Danışmaq da lazım deyil. Nə istəsən verəcəm.

Pəri xanım burda qalmaqda olsun, sənə kimdən xəbər verim, Alı xandan.

Alı xan fikir elədi ki, bir toğlusunu, çəpişi itən axtarır, sənə Pəri xanım kimi vəfalı yarın itib, niyə durmusan? Dəmirçiyə bir dəmir hasa, bir dəmir çarix qayırdırdı, and içdi ki, bu hasa gödələyə, çarix dağılana kimi Pəri xanıma gəzəcəm.

Qara Vəziri də çağırır, özü ilə götürdü, hər ikisi dərvişlibas olub, yola düşmək istəyəndə Alı xanın anası razı olmadı. Bu zaman Alı xan götürdü, görək anasına nə dedi:

Qadir Allah, sən bilirsən,
Nə bəlalı başım mənim!
Durum, başım alım gedim,
Artıbdı təşvişim mənim!

Əlimdən uçurtdum bazım,
Dərdimi kağıza yazım;
Gərək gedim qürbət gəzim,
Dərvişlikdi işim mənim!

Baxar gözüm, yarı görməz,
Qoçaq qoçaqdan iz sormaz,
Ayar çeşmim seli, durmaz,
Ceyhun olub yaşım mənim.

Alı xan eyləyir nəzir,
Yaradan üstündə hazır;
Boynu sınımış Qara Vəzir
İtirdi sirdaşım mənim!¹⁶

Söz tamama yetişdi. Alı xan anası ilə bülbül güldən ayrılan kimi görüşüb ayrıldı. İstanbula tərəf yola düşdü.

İndi Alı xan, yanında da Qara Vəzir İstanbula çatmaqda olsunlar, sənə deyim Nərgiz xanımdan.

Nərgiz xanım külafirəngidə əyləşib, ətrafa tamaşa eləyirdi, bir də gördü ki, budu, küçə ilə iki dərviş gəlir. Baxdı ki, dərvişlərin biri qara, kifir bir adamdı, amma ikincisi bir oğlandı ki, yemə, içmə, elə xətti-xalına tamaşa elə. Bir onluq qızıl qarabaşa verib dedi:

– Apar bunu o qabaqda gələn dərvişin kəşkülünə sal, adını da xəbər al.

Qarabaş gətirib qızılı kəşkülə salanda dərviş qızılı çıxardıb, geri verdi, dedi:

– Bala, biz pul yığan dərvişdən deyilik. Bizim dərdimiz var, dərd əhliyik.

Qarabaş soruşdu:

– Bə adın nədi?

Dərviş cavab verdi:

– Mənim adım Alı dərvişdi, onun adı Qara dərviş.

Qız qayıdıb getdi, pulu Nərgiz xanıma verib dedi:

– Deyirlər biz pay alan dərviş deyilik, biz dərd əhliyik. Özü də o qabaqda gələnin adı Alı dərvişdi, sonra gələninki Qara dərviş.

Nərgiz xanım bir könüldən min könülə Alı xana aşiq oldu. Onları evə dəvət elədi. Telindən bir tük ayırıb, görək Alı xana nə dedi.

Aldı Nərgiz:

İltimas eylərəm, ay Alı dərviş,
Gəl al məni, getmə bizim ellərdən!
Sən də mənim kimi eşq oduna düş,
Gəl al məni, getmə bizim ellərdən!

Aldı Alı xan:

İltimas eyləmə, ay Nərgiz xanım,
Gedərgi qonağam, qala bilmərəm.
Nə müddətdi bir tərланım itibdi,
Soraqçıyam, soraq ala bilmərəm.

Aldı Nərgiz:

Mənəm bu yerlərin sultanı, xanı,
Tutmuşam dəstimdə gülü, reyhanı.
Mən səni sevirəm, sən də sev məni,
Gəl al məni, getmə bizim ellərdən!

Aldı Alı xan:

Mənim yarım geyər alı, qırmızı,
İşvəsi, qənzəsi yandırır bizi.
Bağın bənövşəsi, gülü, nərgizi,
Ondan qeyri gülü dərə bilmərəm.

Aldı Nərgiz:

Sən mənim canımsan, canı-cananım,
Sabahım, sərtacım, dinim, imanım,
Sana qurban olsun bu Nərgiz xanım,
Gəl al məni, getmə bizim ellərdən!

Aldı Alı xan:

Leyliyə Məcnundu, Əsliyə Kərəm,
Nola, yar camalın bir də bir görəm;
Qadir Allah, səndən möhlət istərəm,
Alyam, Pərisiz can da vermərəm.

Nərgiz xanım Alı xanın dərdindən halı olub onu yola saldı. Alı xan günə bir mənzil gedib, Həsən qalaya çatanda gördü bir böyük yığınaq var. İrəli gedib gördü bir sövdayar əlində bir kağız tutub deyir:

– Kimdi bu kağızın sahibi?

Alı xan kağızı ondan aldı, baxanda gördü ki, Pəri xanımın dəsti-xəttidi. Tez oxuyub məzmunundan xəbərdar oldu, aldı, sövdayara nə dedi:

Aldı Alı xan:

Başına döndüyüm, bəzirganbaşı,
Bu kağızı yazan sonam necoldu?
Ayağına dəyməsin yolların daşı,
Bu kağızı yazan sonam necoldu?

Aldı bəzirgan:

Başına döndüyüm, ay dərviş qardaş,
Kağız mənə naghah yerdən tuş oldu.
Sən də mənim kimi yaman dərdə düş,
Kağız mənə naghah yerdən tuş oldu.

Aldı Alı xan:

Aləm bilir şirin candan bezaram,
Özüm öz dərdimi pünhan yazaram,
Pəri deyə, bu dünyanı gəzərəm,
Bu kağızı yazan sonam necoldu?

Aldı bəzirgan:

Eşqin səməndini minib çapmışam,
Bənnə olub, sınıq könül yapmışam,

Naməni çay üstə yoldan tapmışam,
Namə mənə naghah yerdən tuş oldu.

Aldı Alı xan:

Alı xan deyərlər mənim adıma,
Pərvanə tək qovrulmuşam oduna,
Hər zaman düşəndə Pəri yadıma,
Bu kağızı yazan Pərim necoldu?

Aldı bəzirgan:

Yetişsin dadına Heydəri-kərrar,
Yolunda qoymuşam mal, mülk – hər nə var,
Sana qurban olsun Saleh sövdayar,
Kağız mənə naghah yerdən tuş oldu¹⁷.

Alı xan mərd adam idi. Sövdayar nə ki xərc eləmişdi, bütün xərcini verdi. Sonra kağızı da götürüb yola düşdü. Çox getdi, az getdi, bir çobana ürcah oldu. Çoban elə ki Pəri xanımı axtardıqlarını bildi, öz başına gələn əhvalatı onlara danışdı. Üstəlik Pəri xanımın kağızını da gös-tərdi. Alı xan kağızı oxuyub, lap yəqin hasil elədi ki, Pəri sağdı, özü də bu aralardadı. Qərək, çoban da bunlara qoşuldu, mənzilbəmənzil teyyi-mənazil gedib, çatdılar Pitlis şəhərinə. Bunlar Pitlis şəhərini gəzə-gəzə gəlib Hacı Sayadın qapısına çıxdılar. Pəri xanım qapıda durmuşdu, gördü ki, Qara Vəzir, Alı xan, bir də çoban, budu, gəlirlər. Özünü bir az da başqa şəkllə salıb onları qabaqladı, salam verdi. Alı xan baxdı ki, bu bir keçəl oğlandı, amma nə isə gözə çox şirin gəlir. Alı xanın quşu qondu ona, soruşdu:

– Sən kimsən, adın nədi?

Pəri xanım dedi:

– Adım keçəl Əhməddi. Özüm də bu evdə nökrəm.

Alı xan soruşdu:

– Yaxşı, bura kimin evidi?

Pəri xanım dedi:

– Bu evin sahibinə Pitlisli Hacı Sayad deyərlər. Çox dünyagörmüş, gəzmiş, dolanmış bir adamdı. Həmişə kimin hər nə dərdi olsa, onun

yanına gələr. Əgər siz bir gecə ona qonaq qalsanız ondan çox şey əxz eləyə bilərsiniz.

Alı xan soruşdu:

– Bəs biz necə eləyək ki, ona qonaq olaq?

Pəri xanım dedi:

– Siz burada gözləyin, mən gedib ona deyim.

Pəri xanım daban aldı içəri, Hacı Sayadın yanına girdi. Hacı Sayad baxdı ki, keçəl sözlü adama oxşayır, soruşdu:

– Keçəl, nə sözün var?

Pəri xanım dedi:

– Hacı, bizim yerlərdən iki qərib dərviş gəlib, bu gecə mənə qonaq olmaq istəyirlər.

Hacı dedi:

– Get, çağır gəlsinlər. Sənin qonağın, mənim qonağım, təfavütü yoxdu.

Pəri xanım qaçıb Alı xangili içəri çağırdı. Dərvişlər yedilər, içdilər, gecə araya gələndə Hacıgil də gəldilər bu otağa. De oradan, buradan söhbət başlandı. Pəri xanım üzünü tutdu Alı xana, dedi:

– Ağa dərviş, bir nağıldan-əhvalatdan deyin, qulaq asa, gecəmiz keçsin.

Alı xan qızardı, dedi:

– Vallah, biz nağıl-zad bilən dərvişlərdən deyilik.

Nağıl adı gələndə çobanın kefi duruldu, dedi:

– Nağılın yaxşısını elə dədə-babadan keçəllər bilərlər. Sən birini danış, biz də qulaq asa.

Yerbəyerdən hamı çobanın sözünü təsdiqlədi. Pəri xanıma da elə bu lazım idi. Dedi:

– Çoban qardaş, mən bir nağıl deyərəm, amma ki, şərtim var. Mən nağılı qurtarana qədər gərək heç kəs bayıra çıxmaya.

Çoban o saat çomağını çiyinə qaldırıb dedi:

– O məndə. Duraram qarıda. Bir adamı yerindən tərپənməyə qoy-maram.

Çoban bunu deyib keçdi qarının yanına. Hamı gözünü keçələ dikdi. Pəri xanım diz üstə öyləşib bir Tapdığa baxdı, bir də dönüb Qara Vəzirə baxdı, nağıla başlayıb dedi:

– Ay Hacı əmi, günlərin bir günündə bu Pitlis şəhərində dövlətli bir Hacı vardı. Bu Hacıнын oğul-uşağı yoxudu. Əhd elədi ki, Allah mənə züryət versə, Qanlı suyun üstündən körpü saldıracam. Xudavəndi-aləm ona bir cüt uşaq verdi – biri oğlan, biri qız. Haman gün Hacı bir uşaq da məsciddən tapdı, arvadına dedi:

– Arvad, biz ikisini istədik, amma xudavəndi-aləm bizə üçünü verdi.

Arvad cavab verdi ki:

– Mən halal südümü harama əmizdirə bilmərəm. O, yaxşı olsa idi, oraya atmazdılar.

Bu sözü eşidəndə Tapdıq Pərinin sözünü yarımçıq kəsib, Hacı Sayada dedi:

– Ay dedə, icazə ver bir eşiyə çıxım, gəlim.

Hacı Sayad dedi:

– Ədə, dayan görüm, bu, deyəsən qəribə əhvalat danışır.

Tapdıq durdu ki, çölə çıxsın. Çoban çomağı hərləyib dedi:

– Nə qədər ki başın üstündədi, yerində otur!

Tapdıq dönüb oturdu yerində. Hacı dedi:

– Oğul, danışginən, görək dalı nə oldu?

Keçəl dedi:

– Hacı əmi, bir gün oldu ki, bu şəhərin hacıları haca getdilər. Bizim Hacı da qızı Pəri xanımla tapıb saxladığı oğlu Tapdığı evdə qoyub, haca getdi.

Günlərin bir günündə Tapdıq bazardan gələndə o qarı ki, onu saxlamışdı, onnan qabaqlaşdı. Qarı dedi:

– Oğul, Pəriynən necə yola gedirsən? Nə işdəsən?

Tapdıq dedi:

– Dolanıram da, nə işdə olacam?

Qarı dedi:

– Bə niyə arayı qatmamısan? O sənin bacın deyil ha.

Tapdıq soruşdu:

– Bə mən neyləyim?

Qarı cavab verdi:

– Get, bir nişan dəsmalı al, bu gecə arayı düzəlt.

Tapdıq getdi, bir dəsmal hazır eləyib, gəldi Pəri xanımın yanına, dedi:

– Nə cür olsa gərək mənə gələsən.

Pəri xanım nə qədər yalvardısa əlac eləyə bilmədi, axırda aftafanın küpüynən onun tərəsinə vurdu dağıtdı. Bir gün Məkkə çovuşu gəldi, xəbər verdi ki, hacılar gəlirlər. Tapdıq Pəri xanıma deməyib, xəlvət atın birini mindi, qabağa getdi. Ziyarət edəndən sonra Hacı ondan soruşdu:

– Oğul, niyə bikefsən?

Tapdıq cavab verdi:

– Bir qız qoyub gedibsən ki, gündə filan qədər lotunu başına toplayıb, camaatın içində bizi biabır eləyirdi. Bir dəfə üstə düşdüm, bir neçəsini bıçaqladım, olar da mənə bu günə salıb doğradılar.

Hacı oğlunu çağıraraq dedi:

– Oğul, apar bacın ləçəri öldür, qanlı paltarını mənə gətir!

Oğlan gedib, bacısını atın tərkinə alıb apardı öldürməyə.

Pəri belə deyəndə Hacı Sayadın gözündən yaş töküldü. Soruşdu ki:

– Oğul, bəs qızın meyiti nə oldu?

Pəri dedi:

– Hələ dayan, Hacı əmi.

Pəri başladı nağılın dalına. Ta söhbət o yerə gəlib çıxdı ki, Alı xan Pərinə kəcavəynən Pitlisə yola salır. Bu yerdə Qara Vəzir ayağa qalxdı ki:

– Ay çoban, qoy bir çölə çıxım, bu saat gəlirəm.

Çoban çomağı hərləyib dedi:

– A qara köpək, sən elə əvvəldən mənim gözümə birtəhər gəlirsən. Otur yerində, səndə əngəl var.

Qara Vəzir qayıdıb oturdu yerində. Alı xan dedi:

– Qurban olum sənə, keçəl, de görüm dalı nə oldu?

Pəri xanım əhvalatı necə ki, biz bilirik, əvvəldən axıra qədər danışdı, sonra Alı xanın naçağın götürüb sinəsinə basdı, dedi:

O zaman ki, çıxdıq Vandan İrana,
Qatırlı, şuturlu, mayalı dərviş!
Dindirəndə kəlmə-kəlmə danışan,
Gəlindən, qızdan da hayalı dərviş!

O zaman ki, çıxdım yollara Vandan,
O qürbət ellərdə mən oldum candan,
Halımı xəbər al Budaq çobandan,
O bilir hər işi, əhvalı, dərviş!

Başım qoydum astanaya, daşa da,
Bir rəhm eylə gözdən axan yaşa da,
Mən də gördüm bir qaranlıq meşədə,
O sən itirdiyin maralı, dərviş!

Fələk məni çox ağlatdı, güldürdü,
Ağladıiban göz yaşımı sildirdi,
Duran Vəzir bir cüt oğlum öldürdü,
Mərd igid qanına qan alı, dərviş!

Pəri xanım bir ətrafına göz dolandırıb, aldı sözünün axır bəndini, dedi:

Səhər tezdən doğan dan ulduzuyam,
Atamın, anamın xoş avazıyam,
İsmim Pəri, Hacı Sayad qızıyam,
İstəsən göstərim camalı, dərviş!¹⁸

Pəri sözü deyib, başından yağlı sələyi çıxartdı. On dörd hörük yasəmən saçları tüküldü topuğuna. Hacı Sayad, qardaşı, anası, hərəsi bir yandan cumdular qızın üstünə. Çoban çomağıyan onların hərəsini bir yana itələyib dedi:

– Çəkilin kənara! Bacımı yeməyəcəksiniz ki? Heç öldürmək istəyəndə ürəyiniz yanmırdı. İndi niyə belə şirin olub?

Sonra çomağın ucundan paltarı götürüb qoydu Pərinin qabağına, dedi:

– Bacı, dur paltarını dəyiş! Səni heç kimə verəsi deyiləm. Öz evimizə aparacağam.

Hacı Sayad Tapdıqla vəziri göstərib dedi:

– İndi biz bunlara nə eləyək?

Çoban dedi:

– Onların da işinə özüm baxacağam. Hamıdan qabaq bax bu Tapdığın işinə baxacağam... Bir yerdə adam çörək yesə, ona xəyanət eləməz. O ola ki, qardaş bacıya xəyanət eləyə. Bunun günahı çox böyükdü. İndi mən Tapdıqla vəziri qıyma-qıyma doğrayıb, peyinliyə tullayaacağam.

Çoban bunu deyib, o saat Tapdıqla vəziri parça-parça eləyib, alaqa-pının hər tərəfindən bir şaqqalarını asdı. O qarı ki Tapdığı öyrətmişdi, onu da bağladı bir xam qatırın quyruğuna, dedi:

– Qarı bilər, qatır bilər, öz işləridi.

Bu işlər hamısı qurtarandan sonra Alı xan Pəri xanıma yanaşmaq istədi. Hacı Sayad qoymayıb dedi:

– Ay Alı dərviş, daha mən qızımı sana verməyəcəyəm.

Hacı Sayad Alı xana belə deyəndə çoban çomağı qaldırıb dedi:

– O mənim bacımdı, heç kəsə dəxli yoxdu, heç kəsə də verəsi deyiləm. Bacı, dur gedək evimizə!

Çobana nə qədər dedilərsə, bir şey çıxmadı. Pəri xanım gördü ki, çoban sözünün üstündə möhkəm durub, atası da onu buraxmaq istəmir. İş belə olanda götürdü Pəri xanım, görək nə dedi:

Qanlı dağlar genə düşdü araya,
Haşa üzünüzdən, yaman ayrılıq!
Ölüm haqdı bu dünyada insana,
Ölümdən betərdi, aman, ayrılıq!

Dərdim bir dəryadı, könlüm bir ada,
Günbəgündən artdı, oldu ziyada;
Hərdən bir cüt oğul düşəndə yada,
Ucalır başımdan duman, ayrılıq!

Pəri gəlib bu meydanda durmağa,
Müjgan oxun şirin cana vurmağa;
Dünya bivəfadi bir də görməyə,
Gəlmir sağlığımıza güman, ayrılıq!

Alı xan davam gətirməyib aldı Pərinin cavabında, dedi:

Başına döndüyüm, alagöz Pərim,
Ala gözlü yarım, Pərim, ağlama.
İstəyirlər səni məndən alalar,
Yaxşı yerə gəlib karım, ağlama!

Fələkdən dağıldı bürcü hasarım,
Yaxşı keçinmədi baxtım, iqbalım,
Mən öləndən sonra saxla paltarım,
Səndə qalsın yadigarım, ağlama!

Alıyam, sığındım vəfalı yara,
Bu bitməz işlərə kim eylər çara?

Sən bivəfasanmış, a baxtı qara,
Kəsdin mənim etibarım, ağlama!

Pəri xanım tavus quşu kimi qanad açdı, aldı, görək nə dedi:

Uzaq yoldan gələn yarım,
Yoluna qurban olduğum!
Bircə danış tuti kimi,
Dilinə qurban olduğum!

Yoxdu səntək bir mərdana,
Məni gətirmisən cana;
Gəl sarıl bəyaz gərdana,
Qoluna qurban olduğum.

Keçib bu dağlardan aşağı,
Mövc verib, dəryatək coşaq,
Pəri der: gəl qucaqlaşaq,
Belinə qurban olduğum!

Çoban da, Hacı Sayad da baxdılar ki, bunları bir-birindən ayırmaq heç insaf deyil. Hacı bir aşıq gətirdi. Pəri xanımla Alı xana yeddi gün, yeddi gecə toy vurdu. Çobana bir sürü qoyun Hacı Sayad, bir sürü də Alı xan bağışladı.

Toyun axırınıcı günü ustad aşıq gəlib, bu duvaqqapma ilə onların toylarını bağladı:

Sallanıban yüz nazıla,
Gələn kimin yaradı bu?
Qəddi-qamət, nə qiyamət,
Xırdaca dilbəridi bu?
Qabağı vəchi-qəmər,
Yanağı əhməridi bu?
Qaşı kaman, kirpiyi ox,
Gözləri xumarıdı bu?
Sinəmdə dəftər olub,
Dilimin əzbəridi bu.
Əzbər boy bəstə,
Dəhanı püstə,

Ləbləri məstə,
Cənnət libasda,
Dal gərdən üstə
Qıvrılmış siyah tellər.
Deyəsən şahmarıdı bu.

Heç tapılmaz bu misildə
Gözəllər sultanı deyim.
Ərşdə mələk, yerdə qılman,
Ol gülü xəndanı deyim.
Ləl, mərcan, cavahirdi
Dəhanı, dəndanı deyim.
Vəsfı düşübdü aləmə,
Dillərdə dastanı deyim.
Dastan olmuş halı var.
Ləblərinin balı var.
Ağ üzünün xalı var.
Nazik, incə beli var.
Əcəb şirin dili var.
Ağzı xoş bülbül kimi
Kəlməsi şəkəridi bu.

Bircə baxın bu cavanın
Nə əcəb türfə çağı var.
Bəsləyib hər tərəfdən,
Bir cüt şamama tağı var.
Açılıb sinəsi meydan,
Mərmərə bənzər ağı var.
Müşk-ənbər iyili,
Qoxusu, ətri, yağı var.
Bağına bağban oldum,
Cənnət misalı bağı var.
Bağında lala,
Həm sağu sola.
Çıxanda yola
Düşdüm xəyala.
Başıma bəla.
Tərif deyim qulaq asın,
Gözəllər sərdarıdı bu.

Çıxanda ceyran balası,
Necə gəlir düzdə, baxın!
Bir belə yeriş yeriməz
Ördək ilə qaz da, baxın!
Geyinib əlvan-əlvan,
Örtübdü gülgöz də, baxın!
Süsən-sünbül, tər bənəfşə,
Açılıbdı yazda, baxın!
Mən bu qədər vəsf edirəm,
İnanmırsız, siz də baxın!
Baxın bu qaşı kamana,
Batıbdı qara, dumana.
Könülü düşdü gumana.
Oylağında gül, çəmənə,
Tez yetirin bircə mana.
Məhəmmədi dərdə salan,
Belə sitəmkarıdı bu.

USTADNAMƏ

Yığdın bu dünyanın malın, dövlətin,
Əllini keçirdin, yüzə nə qaldı?
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
Baxmaqdan savayı bizə nə qaldı?

Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrdən,
İpək tora halqa salma dəmirdən,
Aydı, gündü gələr, gedər ömürdən,
Tələsirik: görən yazı nə qaldı?

Haraya baxıram hava məxsuşdu,
Gördüyüm oylaqlar yadıma düşdü;
Bir gün eşidərsən Alı¹ da köçdü,
Sındı simli tarı, saza nə qaldı?!

Ustadlar ustadnaməni bir deməyib, iki deyər, biz də deyək iki olsun,
düşmənin gözü oyulsun.

Ay ariflər, heç kəs yalnız olmasın,
Yalnız işə daşdan divar deyərlər.
Bəzircansan, aç mətanın, xırd eylə,
Ararlar: yükündə nə var, – deyərlər.

Bəylər ələ alar alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı,
Oğul atadan son artırsa işi,
El içində ona tavar deyərlər.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərginən,
Dəribən də pünhanlara sərginən,
Hər nə versən öz əlinlə verginən,
Yüz qadanı başdan sovar deyərlər.

Neylərəm bağçanı barı olmasa,
Neylərəm heyvası, narı olmasa;
Bir igidin dünya malı olmasa,
Yeləksiz ox kimi çovar deyərlər.

İsgəndər atlandı, çıxdı zülmatdan,
Qasım, Xıızr içdi abi-həyatdan;
Söz düşsə igiddən, qılıncdan, atdan,
Süfrəni hamıdan kübar deyərlər.

Ustadlar ustadnaməni iki yox, üç deyər, biz də deyək üç olsun,
düşmən ömrü puç olsun!

Arif məclisində bir söz söyləyəm,
Nə xilaf, nə çaşqın, nə qələt olmaz.
Loğmadan düz olan, nütfədən halal,
İnşallah, heç yerdə xəcalət olmaz.

Mənim bu sözümlü sərraflar qanar,
Müxəmməslər etdiyindən utanar.
Varlıqda dost ola, yoxluqda kənar –
İgidəm deyəndə bu adət olmaz.

Ələsgər, mətləbin xudadan istə,
İnsaf olmaz müxəmməsdə, nakəsdə;
Bəylik, göylük, səylik olan məclisdə,
Qaç ki, orda xeyir-bərəkət olmaz.

Ustadlar belə nağıl eyləyirlər ki, Yəmən şəhərində Dərdli şah adında bir padşah varmış. Bunun dövləti, məmləkəti, əsgəri, ləşkəri, xəzinələri – hər şeyi başdan aşıb-daşırdı. Özü də çox ədalətli şah idi. Amma ki, dünyada özündən sonra mal-dövlətinə sahib olacaq bir zür-yəti yoxudu. Bunun üçün də çox dərd çəkib, dünya malına heç baxmırdı.

Dünyada həkim qalmamışdı, ziyarət qalmamışdı ki, padşah arvadı ilə getməsin. Amma heç bir yerdən bunun dərdinə çarə olmurdu. Padşah həmişə dərdlə gəzərdi, dərdlə oturub, dərdlə qalxardı. Buna görə də adına Dərdli şah deyərtilər.

Padşah bir gün vəzir-vüzəranı çağırıb dedi:

– Məndən sonra mənim mal-dövlətimə, xəzinələrimə, əsgərlərimə, ləşkərimə sahib olacaq bir zür-yətim yoxdu. Dünyada hər nə əlac dedilər elədim, amma bir çarə olmadı. İndi siz deyın, mənim bu dərdimə nə çarə var? Mən nə eləməliyəm ki, zür-yətim olsun.

Bu zaman vəzirlərin içindən Qoca Lələ adında biri dedi:

– Padşahım sağ olsun, yeddi yolayrıcında bir ev tikdir. Oraya halal adamlardan gözetçi qoy. Gələnə–gedənə çörək ver, aş ver, qonaq elə. Bəlkə bir ağzıdualı kimsə rast gəldi, sizin dərdinizin çarəsini dedi.

Dərdli şah Qoca Lələnin sözünü qəbul eləyib, yeddi yolayrıcında böyük evlər tikdirdi. Dillərdə söylənən hər cür ləzzətli yeməklər bişirtirib, pulsuz–parasız gələnə, keçənə yedirdi. Bu minvalınan həftələr, aylar keçdi. Bir gün padşah Lələni çağırıb dedi:

– Ay Qoca Lələ, neçə aydı ki, biz yeddi yolayrıcında evlər düzəltmişik. Gəl dərvişlibas olub, həm ova çıxmaq, həm də o evlərə baxmaq, görək gəlib–keçənə nə cür yemək verirlər. Bəlkə qulluqçular mənə xəyanət eləyib, gəlib–gedənə yemək vermirlər, onunçün də mənim züryətim olmur.

Qoca Lələ padşahın sözlərini qəbul elədi. Dərviş libası geydilər, axşama qədər gəzib, axşamüstü evlərin yanına gəldilər. Elə təzəcə yaxınlaşdırdılar ki, qulluqçular çıxıb bunları içəri dəvət elədilər. Zorla aparıb yedirdilər, içirdilər, sonra qulluqçulardan biri dedi:

– Ay dərviş babalar, sizin ağzınız dualı olar. Bizim padşahın züryəti yoxdu, dua eləyin, bəlkə Allah ona bir oğul verdi.

Padşahla vəzir dua oxudular.

Bu evin yanında böyük bir gül bağı varıdı. Padşah ilə Lələ elə təzəcə bu bağa girmişdilər ki, birdən bir nurani dərviş onların qabağına çıxdı, padşaha salam verib dedi:

– Səlam–əleyküm, Dərdli şah!

Padşah dedi:

– Sən mənim dərdli olmağımı haradan bilirsən?

Dərviş dedi:

– Üz–gözündən görürəm.

Padşah dedi:

– Onda sən mənim dərdimin çarəsini də bilirsən. De görüm, mənim dərdimin əlacı nədi?

Bu zaman dərviş cibindən bir qırmızı alma çıxardıb dedi:

– Ala, bu qırmızı almanı düz ortadan ikiliyə böl! Yarısını sən ye, yarısını da xanımına ver! Gün keçər, ay dolanar bir oğlunuz olar. Amma mən gəlməmiş oğlanın adını qoymazsınız.

Dərviş sözünü tamama yetirən kimi yox oldu. Padşah nə qədər ahtuh elədi, vaysındı, amma dərvişdən bir əsər də görə bilmədi. Padşah almanı götürüb, Lələ ilə bərabər evinə gəldi, soyunub əlini, üzünü yudu,

sonra  m r elədi bir qızıl məcməyi ilə bir qızıl bıçaq gətirdilər. Padşah almanı ortadan bölüb, yarisını xanımına verdi, yarisını da  z  yedi.

Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat tamam olduqdan sonra Soltan xanım bari-h mlini yerə qoyub, bir oğlan dünyaya gətirdi ki, misli g r lm mişdi. Padşaha müjdə xəbəri getdi.

Böyük şadlıq keçirildi, çalğı çalındı, padşahın oğlunu bəsləmək üçün qırx incə qız ayrıldı.

Qızlar uşaqı soyuqdan istiyə, istidən soyuğa g st rm zdil r. Nağlıl uşaqı tez böyüyür, uşaq böyüdü. Məktəbə verdilər. Amma uşaq ad qoymurdular. Onun adına şahzadə deyirdilər. Uşaq on yaşına girdi. Amma yenə adsız idi. Bir gün Soltan xanım padşaha dedi:

– Padşahım sağ olsun, al m bizə s y r ki, dünyada bir oğul tapdılar, onun da adı yox. G l bir məclis çağıraç, şahzadəyə ad qoyaq.

Padşah dedi:

– Bunun adını biz qoya bilmərik. Şahzadənin adını bir nurani dərviş qoyasıldı. Qorxuram biz d rvişsiz ad qoyaq, sonra şahzadənin başına xata g l . Dərviş gəlməsə, mən şahzadəyə ad qoymayacağam. O deyib uşağın olanda adını mən qoyacağam.

Padşah çox dedi, Soltan xanım az eşitdi, yalvardı, yaxardı, axırda padşahı razı saldı.

Padşah xanımının s z n  qəbul eləyib, sabahı gün bütün padşahlara xəbər verdi ki, bəs filan ayın filan günündə xeyirli işim var. Oğluma ad qoyacağam. Məni istəyən g lm lidi. Toy üçün hazırlıq görüldü. Hər tərəfdən dəvət olunan qonaqlar gəldilər. Bir c m  axşamı gecəsi məclis yığıldı, uşağın adını qoymaq üçün söhbət başlandı. Kimisi dedi Məhəmməd olsun, kimisi dedi ki, Hüseyin olsun. Bu qalmaqal i ində birdən bir yaşıl abalı nurani, ağsaqqal dərviş i eri girib, salam verdi, ayaq  st  şahzadənin adını Lətif şah qoyuram, – deyib, yox oldu. Aşağı, yuxarı dərviş – dərvişi tapmadılar. Bütün məclis mat qaldı ki, bu nə hikmət idi. Bu zaman padşah barmağın  işl yib, başa düşdü ki, bu haman bağda alma verən dərviş imiş. Padşah daha da şad oldu. Bir həftə şadlıq keçirildi. Bir həftədən sonra məclis dağıldı.

Ay keçirdi, gün dolanırdı, Lətif şah da məktəbə davam eləyirdi. Bir gün yenə Lətif şah məktəbdə oturmuşdu, bir də gördü ki, iki atlı adam arxalarında t f ngl ri, qollarında heyb l ri, dallarında tazıları gedirlər. Molla n  qədər Lətif şaha dərs dedisə, Lətif şah gözlərini atlılardan ayırmadı. Bir az baxdıqdan sonra soruşdu:

– O atlılar kimdilər?

Molla dedi:

– Onlar avçılardı. At belində gəzib, av eləyirlər.

Lətif şah dedi:

– Nə olar, padşaha de, mənim üçün də at, silah alsın, mən də ava çıxım.

Molla Lətif şahı azad eləyib, özü düz padşahın yanına getdi. Lətif şahın istəyini padşaha söylədi.

Padşah dedi:

– Bala, Lətif şah, sən atanın–ananın bir oğlusan. Sənə nə lazımdı avçı olmaq? Get, oxu!

Şah nə qədər nəsihət elədisə, Lətif şah qəbul eləmədi. Axırda padşah Lətif şaha bir köhlən at, qılınc, avçı paltarı, bir də tazı verdi. Bu vaxt Lətif şahın on beş yaşı var idi. Padşah yeddi yüz yetmiş yeddi dəli də buna qoşdu. Lətif şah bu atlıları götürüb, Yəmən şəhərindən dağlara ava çıxdı.

Bunların atlarının ayaq səsindən harada bir maral, ceyran vardısı ürküb qaçırdı. Bunlar av tutmaq əvəzinə, nə qədər ki, av vardı ürkütdülər. Az gəzdilər, çox gəzdilər. Gördülər ki, beləliklə bir şey vurmaq olmaz, axırda cüt–cüt olub, av axtarmağa başladılar. Hərə öz işində olsun, görək Lətif şah nə elədi. Lətif şah səhərdən günortaya kimi gəzdi, günorta vaxtı bir az çörək yeyib yatdı.

Bir az yuxulamışdı ki, haman dərviş yuxusuna gəlib eşq badəsini ona içirdi. Ayineyi–dövranı çevirib, Hindistan şahının qızı Mehriban Soltanı ona göstərib dedi:

– Sənin qismətin budu. Bunu sənə buta verirəm.

Lətif şah qızı görən kimi bihuş olub özündən getdi. Ağzından köpük gəldi. Yoldaşları gəlib gördülər ki, Lətif şah qan–tər içində yatıb, ağzından köpük gəlir. Üzü saralıb, bal mumuna dönübdü. Bunu haman saat qaldırıb, çadırına götürdülər. Handan–hana Lətif şah ayılıb özünə gəldi. Əhvalatı yoldaşlarına danışdı. Əhd eləyib, peyman bağladılar. Onlar da Lətif şaha qoşulub, yola düşdülər. Gəlib, gəlib Hindistan dağlarına çatdılar. Burada bir mağarada məskən salıb, yaşamağa başladılar. İndi bunlar burada qalsınlar, sizə haradan xəbər verim, Hindistan şahından.

Hindistan şahı ki vardı, bir ədalətli, dövlətli şah olub, aləmdə adı söylənirdi. Bunun da Mehriban Soltan adlı bir qızı varıdı. Bu qızı hər nə qədər padşahlar istəyirdisə, qız heç kimsəyə getmək istəmirdi. Bir

gün günorta vaxtı qız yuxuya getmişdi, aləmi-röyada haman dərviş eşq badəsinə ona içirtməyi, ayineyi-dövrənə çevirib, Hindistan dağlarında Lətif şahı ona göstərərək dedi:

– Bu dünyada sənə qismətən ancaq bu oğlandı.

Qız bu oğlanı görəndə kimi bihuş olub yerə yıxıldı, ağzından qanlı köpük gəldi. Bu gündən sonra Mehriban Soltanın üzünü gülmədi, könüllü qəmlə, gözləri yaşla dolu, saralıb solmağa başladı. Padşaha xəbər gətirdi ki: bəs niyə durmusan, qızın bərk xəstə olub. Padşah ömrü elədi, həkimlər gəldi, cərrahlar gəldi, amma bir çarə olmadı. Axırda həkimlərdən biri dedi:

– Bunun dərmanı sarılıqdır. Hindistan dağlarında bir bulaq var, onda çimşək yaxşıdır.

Padşah ömrü elədi, səksən minlik qoşun hazır oldu. Kəcavəllər qoşuldu, yola düşdülər.

Gethaget, günlərin birində Hindistan dağlarında haman bulaq olan yerə çatdılar. O gecə Mehriban Soltan bulaqda çimşək, xəstəliyi sağaldı. Dan ulduzu kimi işıqlanıb yanmağa başladı.

İndi gəl xəbəri sənə kimdən verim, Lətif şahdan. Həmin gecə Lətif şah qarovul çəkirdi. Gördü ki, çəməndə çadırlar qurulub. Lətif şah düz yaşıl çadırlı kəcavəllərin yanına gətirdi. Pərdəni açıb baxdı, nə gördü? Evin yıxılsın, nə baxırsan, dərvişin göstərdiyi qız buradadır. Lətif şah qızın ay kimi camalını görəndə bihuş olub yerə yıxıldı. Mehriban Soltan da səs-küv kəcavəllərdən çıxıb baxdı ki, nə baxırsan, dərviş göstərdiyi oğlandı. Dayana bilməyib ömrü elədi ki, kəcavəllər qoşulsun. Bəli, kəcavəllər qoşuldu. Yola düşəndə Lələ Mehriban Soltandan soruşdu:

– Bu kimdir?

Mehriban Soltan dedi:

– Bu bir qərib avçısıdır. Kim olduğunu indi özün bilərsən. Aldı sazı sinəsinə, görək yana-yana nə dedi:

Dərdü qəm içində yatan, ey oğlan²,
Bir od saldın şirin cana, gedirəm.
Vallahi, kəsildi səbrim, qərarım,
Atəş alıb, yana-yana gedirəm.

İnciyənən tikəydim yaşılı, alı,
Bundan belə gözüüm gözləyər yolu.
Əmanətədi, verdim bu ərzi-halı,
Göhərəm, çatmışam kana, gedirəm.

Bu Mehriban sənə mübtəla oldu,
Gözüm gördü, könlüm intizar qaldı.
Mənzildən məkana üç aylıq yoldu,
Xəbər alsan, Hindistana gedirəm.

Söz tamam oldu. Onun dediklərini Lələ bir-bir yazdı. Bəli, kağızı Lətif şahın qoynuna qoyub getdilər.

İndi gəl xəbəri kimdən verim, Lətif şahın yoldaşlarından. Bunlar aradılar, axtardılar, Lətif şahı tapmadılar. Hesab elədilər ki, əgər biz Lətif şahı tapmasaq, padşah bizim dərimizə saman tərəcə. Hər biri bir tərəfə dağılıb, Lətif şahı axtarmağa başladılar. Sağ tərəfə gedənlər gördülər ki, Lətif şah bihuş olub yerə yıxılıb. Bunu beləcə götürüb gətirdilər, şey-şüylərini də toplayıb, düz Yəmən şəhərinə yola düşdülər.

Dərdli şah oğlunu belə pərişan görən kimi başından duman çıxdı. Lələyə dedi:

– Sənə üç gün möhlətdi. Lətif şahın dərdinə dərman tapmasan, boynunu vurduracağam.

Lələ başa düşdü ki, Lətif şahın dərdi eşqdi. Durub onun yanına gəldi, burdan-ordan söhbət saldı, axırda fürsət tapıb mətləbin üstünə gəldi, dərdinin səbəbini soruşdu.

Lətif şah dedi:

– Mən sözlə dərdimi desəm, dilim yanar. Sazla deyim, qulaq as!
Aldı sazı sinəsinə, görək nə dedi:

Əziz lələm, nə sorarsan bu könlümün cəfasını?
Etibarsız bu dünyanın kim görübdü vəfasını?
Bir tavar, bir gözəl gördüm ki, atdı peykan oxunu,
Xişm ilə tar-mar etdi ürəyimin səfasını.

Dərdə giriftar olmuşam, qurtarmıram heç bələdən
Bir tülək tərlandı məni öz hüsnünə heyran edən.
Səksən min sərdar içində o düşdü kəcavədən,
Ondan soruş bu qəlbimin, ürəyimin yarasını.

Lətif şah məzara gedər əgər əlacın bulmasa,
Əlac mənə mümkün olmaz, qədər öz yerin almasa,
Türbəmi ziyarət edən o şux tərlandı gəlməsə,
Loğman gəlsə tapa bilməz bu dərdimin davasını.

Lətif şah sözü tamam elədi, sonra da Hindistan padşahının qızı Mehriban Soltana aşiq olduğunu dedi. Lələ baxdı ki, eşq odu bunu yandıрмаqdadı. Nə olur-olsun, sevdiyini tapmalıdı. Gəlib padşaha dedi:

– Padşahım sağ olsun, şahzadə Hindistan şahının qızı Mehriban Soltana aşiq olubdu.

Padşah dedi:

– Mehriban Soltan olmasın, öz gözəllərimizdən biri olsun. Gətirin bütün qızları, kimi istərsə onu alarıq.

Qızların hamısını gül bağına topladılar. Lətif şahı da bunların yanına gətirdilər ki, bəlkə birini sevib alsın. Lətif şahın ürəyi yandı, aldı sazı, görək qızlara nə dedi:

Yığılıblar, seyrangahə çıxıblar,
Bu gün bayrammıdı günü qızların?
Sona kimi nazü qəmzə satırlar,
Məclislər saqisi hanı qızların?

Mahitab sinəmə çəkibdi dağı,
Şəmsinurun qoynu behiştin bağı,
Yaxşının gözləri hərəmi, yağı,
Baxışı heyran etdi məni qızların.

Güləşrəfin saçı gəzər birtəhər,
Sayalının qoynu yazıstan, şəhər,
Sara, Güllü, Sona, Yetər – hər səhər
Bülbül sədasıdı ünü qızların.

Dön bəri, qız, günəş çıxsın oyuna³,
Mən qurbanam Telli, Əfruz boyuna;
Dəyməz bizim yarın bir tək muyuna,
Yığılıb cəm olsa mini qızların.

Nigar nəzakətdə bənzər xanıma,
Bağdagül bacımdı, gəlsin yanıma,
Huri bir od saldı şirin canıma,
Yox imiş imanı, dini qızların.

Lətif şah mayıldı xəttü xalına,
Surahı qamətə, gül camalına,
Ala gözlü Mehribanın yoluna,
Tamam qurban olsun canı qızların!⁴

Söz tamamına yetəndə Lətif şahın üzü saraldı. Onu tez evlərinə apardılar. Lələ baxdı ki, alma kimi oğlan günü-gündən saralıb solmaqdadı. Padşahın yanına gedib dedi:

– Şah sağ olsun. Mən bu işi belə qoya bilmərəm. İcazə ver mən Hindistana gedim, ya başımı verəcəyəm, ya da Lətif şahın vergisini tapacağam.

Padşah icazə verdi. Lələ hazırlaşıb yola çıxmaq istəyəndə Lətif şah Lələyə dedi:

– Mən özüm də səninlə gedəcəyəm.

Padşah, arvadı nə qədər yalvardısa, Lətif şah sənə söz kar eləmədi.

Axırda dərddli şah qırx dəvə yükü xas gümüş, qızıl verib, Qoca Lələ ilə Lətifi Hindistan şəhərinə, bəzircan sifətində yola saldı. Bunlar yola çıxıb, az-çox getdikdən sonra bir gün axşam vaxtı Yəmən dağlarına çatdılar. Gün batan vaxt idi. Yəmən dağlarının başı yumurta kimi ağ görünürdü. Bu zaman Lətif şahın ürəyi dalğalanıb dedi:

– Biz gedirik, görəsən bir də qismət olacaqmı gəlib vətəni görək?!

Aldı sazı, dedi:

Kəsildi nişana, yad oldu vətən,
Gözdən itdi bizim yerin dağları!
Çünki Leyli intizarı-Məcnundu,
Fəğan elər səhər, sübhün çağları!

Aldı Lələ:

Sən səbr elə zülmün hər bəlasına,
O dərğahda sınıanıbdı çoxları.
Bu darlığa bir sərbəstlik verən var,
Hikmətilə var edibdi yoxları.

Aldı Lətif şah:

Uzaqdı mənzilim, möhnət daşdı,
Cismimi yandıran eşq ataşdı;
Əcəl ayrılığı haqqın işidi,
Fələk bizdən cida saldı sağları!

Aldı Lələ:

Ərzilə içilməz fələyin zəhri,
Ox vurdun sinəmə, çəkirəm qəhri;

Talandı könlümün mahalı, şəhri,
Qırıldı qəddimin dal budaqları.

Aldı Lətif şah:

Lətif şah da vətəmindən cıdadı,
Əmr-qadir Allah barı-xudadı.
Fələk hicran tapdağilə budadı,
Biçildi mehrimin gül budaqları⁵.

Aldı Lələ:

Sərgərdan Lələyəm, çəkərəm əza,
Əksilməz bu yara, köhnəlməz, taza.
Günbəgün sinəmə dağ çəkər qəza,
Sönübdü könlümün şam çıraqları⁶.

Sözü qurtarıb, yenə də yollarına davam elədilər. Gedə-gedə günlərin birində Hindistan şəhərinə daxil oldular. Mehriban Soltanın sarayına yaxın bir yerdə bir dükan kiralayıb, mallarını satmağa başladılar. Hindistan qumaşının, parçasının arşını otuz qəpiyə idisə, bunlar on dəfə yaxşı olan parçanın arşını on qəpiyə verirdilər. Şəhərə səs düşdü. Hər kəsə parça lazım deyildisə, o da almağa gəldi. Bir gün Mehriban Soltanın kənizlərinə xəbər gəldi ki, filan küçüyə bir bəzircan gəlib, parçanın arşını dörd qəpiyə verir. Qızlar yığıldılar, Mehriban Soltana dedilər:

– Üç ildi ki, sənin yanında işləyirik, bir dəfə də olsun paltarımızı təzələməmişən. Gəl bu dəfə təzələ! Şəhərdə ucuz qiymətə parça satılır.

Mehriban Soltan qızların sözünü yerə salmayıb Topal qızı göndərdi ki, parça alsın. Topal qız gedib qırx top parça aldı. Qoca Lələ pulu istəyəndə Topal qız dedi:

– O cavan oğlanı yolla gəlsin, Mehriban Soltandan haqqını alsın.
Lələ də Lətif şahı onunla yolladı.

Mehriban xanım Lətif şahı görən kimi əmr elədi ki:

– O oğlanı mənim yanıma yollayın, pulunu özüm verəcəyəm. Siz də, ay qızlar, Topal qız gətirdiyi parçadan adama iki dəst tikdirin!

Qızlar paltarı biçməkdə olsunlar, Mehriban Soltan Lətif şahı gül bağına gətirib, dərđini sazla deməyə başladı.

Aldı Mehriban Soltan:

Mən səni görmüşdüm xanlar donunda⁷
Əlindəydi şah babanın fərmanı.
Xak etdim üzümü, eylədim rica,
Bəxş etmədin biçarəyə dərmanı.

Lətif şah Mehriban Soltanı tanıdı. Huşu başından çıxdı. Özünü birtəhər toplayıb, görək cavabında nə dedi:

Aldı Lətif şah:

Bir baxışda məni sərxoş eylədin,
Kaş ki, o gün görməyəydi yar səni!
Təğayir zülflərin nə zəhmi varmış,
Bu sayaqda hörməyəydi yar səni!

Aldı Mehriban Soltan:

Yolların gözlədim müddət çağında,
Sinəm qəm dağıdı, qəm duzağında.
Yar, səhər çağında, gülşən bağında,
Qızılgüləm, bülbül kimi dər məni!

Aldı Lətif şah:

Qərar versən, qərarımda duraram,
Arzum budu, muradımı alaram.
Min günümü bir gününə verərəm,
Cani-dildən billəm xilaskar səni.

Aldı Mehriban Soltan:

Mehriban geyərdi al ilə qara,
Vücudum şəhrini vermişdim yara;
Əgər gəlməsəydin bizim diyara,
Yaxardı atəşin vərbəvər məni⁸.

Aldı Lətif şah:

Sərgərdan Lətifi sən etdin belə,
Vücudum şəhrinə saldın vəlvələ;
Pəridən xoşliqa, qılımandan əla,
Mələkdən mən gördüm lütfkar səni.

Söz tamam oldu. Göyərçin balaları kimi bir-birinə sarmaşdılar. Lətif şah Mehriban Soltandan ayrılıb, isitməli adam kimi beli qırıla-qırıla Lələnin yanına gəldi. Lələ soruşdu:

– Ay balam, sabahdan bu vaxta qədər harada idin?

Lətif şah dedi:

– Lələ, söz ilə deyə bilmərəm. Od tutub dilim yanar. Əgər istəsən, sazla deyərəm.

Aldı sazi, görək nə dedi:

Dost bağına vardım, Lələ,
İşrətli divanı gördüm.
Bir əzim möcüzat ilə
Sanki Nuh tufanı gördüm.

Dövr etdim mən sağ, solnan,
Çıxıb pərvaz etdi gülnən.
Xilusi-qəlb, canü dilynən
Sevdiyim cananı gördüm.

Lətif şahın müşkünazi,
Ahınan çıxar avazı.
Hindistan şahının qızı,
Mehriban Soltanı gördüm⁹.

Sözü qurtarandan sonra Lətif şah Lələyə dedi:

– Lələ, sən görək gedib Mehribanı gül bağında görəsən, danışasan.

Lələ Lətifin xatirini sındırmayıb, gül bağına getdi.

Mehriban gül bağında Lələni görüb dedi:

– Kimsən? Nə istəyirsən?

Lələ dedi:

– Əgər anlasan, sazla deyərəm.

Lələ aldı sazi, görək nə dedi:

İradəm var, qəbul eylə sözümü,
Rica üçün bir minnətə gəlmişəm.
Mən bilirəm hökmüllahi-aləmsən,
Hökmdarı hidayətə gəlmişəm.

Aldı Mehriban Soltan:

Yollarına inci düzüm xal kimi,
Sərim üstə, mərhəmətə gəlmisən.

Hər nə desən, əmr, fərman sənindi,
Buyur, Lələ, nə ülfətə gəlmişən.

Aldı Lələ:

Lətif zara gəlmiş, bir məkansız quş,
Pünhan sirr içində olubdu beyhuş;
Kərəm qıl, soltanım, etmə fəramuş,
Müntəzirdi, əmanətə gəlmişəm.

Aldı Mehriban Soltan:

Kəkəb bədirlənsə yenə ay olmaz,
Nə qədər çalışsa, yoxsul bay olmaz.
Xilaskarın heç əməyi zay olmaz,
Buyur, Lələm, iltifatə gəlmişən.

Aldı Lələ:

Şahzadəyə fəda Lələnin canı,
Kərəm qıl, soltanım, lütf et ehsanı;
İxtiyar səndədi, ey mürvət kanı,
Müşkülüm var, mərhəmətə gəlmişəm.

Aldı Mehriban Soltan:

Mehriban Soltanam, qıl sən qənaət,
Qorxma, Lələ, səni etməm xəcalət;
Fərman yazım, sənə verim vəkalət,
Hər nə mətlub, təklifatə gəlmişən.

Lələ dedi:

– Yaxşı budu ki, mən gedim, Lətif şahı sənin yanına göndərim.

Qız razı oldu.

Lələ gedib Lətif şahı qızın yanına göndərdi. İndi xəbəri sənə kimdən verim, fars padşahından. Fars padşahının adı, sanı, dövləti dünyanı tutmuşdu. Bu padşah iyirmi beş yaşa dolmuşdu, evlənmək istəyirdi. Hər tərəfə səyyahlar yollamışdı ki, dünyanın hankı tərəfində bir gözəl qız görsələr, gizləndən şəklini alıb, ona yollasınlar. Bu səyyahlardan biri də Hindistan tərəfinə düşmüşdü. Bu tərəfə düşən səyyah Mehriban Soltanı görüb, şəklini çəkdi, düz aparıb fars padşahına verdi. Padşah Mehriban Soltanın şəklini gören kimi ağı başından getdi. Vəzirlərinə

əmr elədi ki, ya bir nəfər qalana qədər qırılacağıq, ya da qızı gətirəcəyik. Haman gündən elçilər yola düşdülər. Elçilərlə on min nəfərlik qoşun, bir də İsfəndiyar pəhləvan gedirdi.

Elçilər qoşun ilə günlərin birində gəlib Hindistana çıxdılar. Düz padşahın hüzuruna gedib, Allahın əmri ilə Mehriban Soltanı fars padşahına verməyini xahiş elədilər. Amma Hindistan padşahı qızı vermədi. İsfəndiyar da bir dağda qoşunla çadır qurub, hazır dayanıb, şahın cavabını gözləməyə başladı.

İndi gəl xəbəri kimdən verim, Lətif şahdan.

Lətif şah Hindistanda Səyid adlı bir nəfərlə qardaşlıq olmuşdu. Bir gün Səyid bazardan keçəndə eşitdi ki, fars padşahının qoşunu gəlib, Hindistan padşahının qızı Mehriban Soltanı zorla aparmaq istəyir. Hindistan padşahı da yeddi yaşdan yetmiş yaşa kimi əli silah tutanı toplayır.

Səyid özünü tez Lətif şahla çatdırıb, əhvalatı ona nağıl eləyib dedi:
– Nə durmusan? Mehriban əldən gedir! Tez başına çarə qıl! Qoşun hər yeri bürüyüb.

Lətif şah bu xəbəri eşidən kimi Lələni axtarıb tapdı, sazla Lələyə görək nə dedi:

Lələm, sənə şikayətə gəlmişəm,
Bu gün əhvalımın yaman günüdür;
Dünyanın tədbiri təğayir oldu,
Dönüb dövrən, çarxın azan günüdür.

Hanı xan babamın taciylə taxtı?
Fələk vurdu, tərki-diyar buraxdı.
Bu dərdli könlümün təğayir vaxtı,
Bəlalı başımın duman günüdür.

Mən Lətifəm, açma qəmli sinəmi,
Fələk pozdu novrağımı, binəmi,
Tülək tərən çəngə saldı sonamı,
Yar əldən üzülür, aman günüdür¹⁰.

Lətif şah dil ilə dedi:

– Mənə bir köhlən at, bir qılnc, bir dəst də dava libası hazır elə!
Ya öləcəyəm, ya da yarımı xilas edəcəyəm.

İndi gəl xəbəri kimdən verim, İsfəndiyar pəhləvandan. İsfəndiyar yalın qılnc Hindistan qoşununun içinə girib, taxıl kimi biçirdi. Bir

kimsənə onun meydanında davam gətirə bilmirdi. Elə padşahlığı alhaal idi ki, Lətif şah atlı düz İsfəndiyar pəhləvanın meydanına girdi. Bəli, vuruşma başlandı. Bunlar gecə düşənə qədər didişdilər. Qaranlıq olanda İsfəndiyar dedi:

– Ay oğlan, at üstü dava elədiyimiz bəsdə, indi gəl atdan düşək, hansımız güc gəlsək, meydan onun olsun.

Bəli, hər ikisi atdan düşdülər. İsfəndiyar Lətif şahı hər bə-zorba gəlib dedi:

Öz-özünü salma düşmən qəhrinə,
Mən cəngiyəm, bu meydana gəlmişəm.
Cövlan edib şikarımı ararkən,
Sən şikarı övgahımda bilmişəm.

Aldı Lətif şah:

Bu sevdadı, mənə yaxar alavı,
Mən bu eşqə düşən günü ölmüşəm.
Bir gözəlin atəşinə yanaram,
Pərvanə tək ətrafına gəlmişəm.

Aldı İsfəndiyar:

Alaylar dağıdıb, tüplər pozaram,
Mən düşməni bir qılınca düzərəm;
Qan etməyən günü qəmgin gəzərəm,
Mən bir qaniçici cəllad olmuşam.

Aldı Lətif şah:

Baxmagilən eşq əhlinin ahına,
Səni qərqlərəm qəm girdabına;
Sığınmışam mən də şahlar şahına,
O şahlar şahından səbir almışam.

Aldı İsfəndiyar:

İsmim İsfəndiyar, xışmım tamam nar,
Hindistanı mən etmişəm tər-mar;
Fars şahına peşkəş üçün bir gülzar,
Mehriban Soltanı şikar almışam.

Aldı Lətif şah:

Lətif şaham, mən də cana yağıyam,
Hicran möhnətinin qəm dustağıyam;
Mehriban Soltanın qurbanlığıyam,
Yar yolunda mən ölməyə gəlmişəm¹¹.

Sözü qurtarıb, qılıncları aldılar, yenə qavğaya başladılar. Üç gün, üç gecə dava elədilər. Axırda Lətif şah qəzəblənib, İsfəndiyar pəhləvanın başından elə bir qılınc vurdu ki, baş boranı kimi iki parça olub, yerə düşdü. Lətif şah özünü onun qoşununa vurdu. Bütün fars padşahının pəhləvanlarını qırıb, qoşunu sındırdı. Hindistan padşahına xəbər getdi ki, bir nəfər oğlan fars padşahının qoşununu, pəhləvanlarını qırdı, bizi bələdan qurtardı. Padşah dedi:

– Bizim düşməni qıran kimdisə, mənim yanına gətirin! Onu elin çırağı eləyəcəyəm.

Lətif şahı padşahın hüzuruna apardılar. Hindistan padşahı onun alnından öpüb dedi:

– Sən mənim gözüümün işığısan. Nə diləyin var, söylə, yerinə yetirim.

Lətif şah ədəblə təzim eləyib dedi:

– Padşah sağ olsun, mən diləyimi sazla deyəcəm.

Padşah izn verdi. Lətif şah sazı sinəsinə basıb, görək nə dedi:

Dinlə ey şökətlim, vəsf edim halı,
Bilin, nə xəyala uyub gəlmişəm.
Çarxın çənbərindən keçdim, dolaşdım,
O əhlət daşına dəyib gəlmişəm.

Dərviş tək olmuşam divanə, dəli,
İstəməyəm səndən dövləti, malı;
Tərk edib vətəni, obanı, eli,
Xan babamı ağlar qoyub gəlmişəm.

Aşiqəm, qurmuşam cəngi, davanı,
Uğrunda çəkmişəm cövrü, cəfanı.
Gəl, yetər, ağlatma mən binəvanı,
Mehriban Soltanı deyib gəlmişəm.

Lətifəm, minmişəm eşqin atını,
Almışam əlimə cəng alatını;
Gözüm görə-görə ölüm qatını,
Əcəl köynəyini geyib gəlmişəm.

Şah razı oldu, qızı Mehriban Soltanı ona verdi. Əmr elədi, toy məclisi qurdular. Qırx gün, qırx gecə toy eləyib, Mehriban Soltanı Lətif şahla Mehriban Soltan murad hasil elədilər.

Bir gün Lətif şah dedi:

– Neçə vaxtdı ki, mən Hindistandayam, bir kərə də olsun qayığa minib, dənizdən bu şəhərə tamaşa eləməmişəm, görəəm nə təhər quruluşu, küçələri, binaları var.

Bu fikir ilə bir cümə günü Lətif şah bir tutuquşu götürdü, qayığa minib, deryaya çıxdı. Deryadan Hindistan şəhərinə baxırdı ki, birdən dəli bir fırtına başladı. Fırtına Lətif şahın gəmisini dalğaların içində oynada-oynada balıq balası kimi götürdü, gözdən itirdi. Axşam oldu. Bütün şəhərdə işıqlar yandı. Elə idi, elə idi ki, şəhər göydəki ulduzlar kimi görünürdü. Amma fırtına qayığı o qədər uzağa aparmışdı ki, Hindistan şəhərinin ancaq bir dənə işığı quş gözü kimi parlayırdı. Bu zaman Lətifin ürəyi dolub, yana-yana bir namə yazdı, tutu quşunun boynundan asdı, düz Mehriban Soltanın yanına yolladı.

Lətif şah naməni quşun boynundan asanda görək quşa nə dedi:

Məlul-məhzun duran sən tutuquşu¹²,
Qanad çal kənara, bir xəbər eylə!
Göydə uçan quşlar rəhm etsə bizə,
Uçub hər diyara bir xəbər eylə!

Nagahandan düşdüm girdab bəhrinə,
Yunis möhnətinə, Yusif qəhrinə¹³.
İxtiyar Lələmə, Yəmən şəhrinə,
Atam ixtiyara bir xəbər eylə!

Lətifəm, görmədim qaşı kamanı,
Qaldı qiyamətə vüslət zamanı,
Yəqin ərşə qalxar dadı-amanı,
İntizardı, yara bir xəbər eylə!

Quş uçub getdi, düz Mehriban Soltanın qucağına qondu. Mehriban Soltan quşun boynundakı kağızı açdı, oxudu, gördü ki, Lətif şah dardadı. Bu da qoca Lələyə qanlı göz yaşı ilə bir məktub yazdı, quşun boynundan asdı, sonra saçlarından üç tel ayırıb, sinəsinə basdı, görək quşa nə dedi:

Götür bu naməni qərib Lələyə,
Vəzir-vükəlayə bir niyaz etsin!

Yüz sürtsün babamın xakı-payına,
O taxti-vilayə bir niyaz etsin!

Lətif şahım müşkül qalmış dəryada,
Keçən günlər mənə gəlir røyada;
Qırqlar, üçlər yetişsinlər fəryada,
O Xızra, İlyaya bir niyaz etsin!

Mehriban Soltanın əhdi, amanı,
Yaradandan heç kəsməsin gümanı.
Cansıza can verən, Sahib-Zamanı,
Ol hazır hüzzayə bir niyaz etsin!¹⁴

Sözü qurtarıb, quşun boynundan məktubu asdı, Lələyə yolladı. Quş məktubu aparıb Lələyə çatdırdı. Lələ məktubu oxudu, qocanın beli elə bil ki, əyildi. Vəzirə, vəkilə, şahə xəbər verdi. Bunlar burda qalsınlar, indi gəl sənə xəbəri kimdən verim, Lətif şahdan.

Lətif şah bir həftə dəryanın üzündə ac-susuz qaldı. Mehriban Soltan xırda-xırda şəkərçörəyi qayıdır, quşun boynuna taxıb, Lətif şahə yollayırdı. Lətif şah da bununla dolanırdı. Bir gün Lətif şah nə qədər gözlədisə quş gəlmədi. Lətif şah bərk kədərləndi, yana-yana görək dəryaya nə dedi:

Qanlı dərya, heç insafın yoxmu?
Gəl rəhm eylə, mələl-müşkül halıma!
Yar yolunda çox çəkmişəm cəfalar,
Həsərət qoyma mən bülbülü gülümə!

Mən səfili qərq eylədin coşquna,
İtirdim ağlımı, döndüm çaşqına.
Bir fərəc ver Rəsulillah eşqinə,
Hər tərəfdən hasar çəkmə yoluma!

Lətif şah der: hər yazılan silinməz,
Üç gün əvvəl başa gələn bilinməz.
Təqdir haqdı, tədbir təğyir olunmaz,
Keçən xatirələr gəlir dilimə¹⁵.

Lətif şah burada qalsın, gəl xəbəri kimdən verim, fars padşahından. Fars padşahı qulaqları, dodaqları, burnu kəsik gələn xəbərçiləri gördükdə hiddətlənib yeddindən yetmişə qədər hamını topladı, yenə də

Hindistana göndərdi. Qoşun gəmilərə minib, dərya üzü ilə gedirdi. Bir də gördülər ki, dəryanın ortasında bir qaraltı görünür. Yan alıb gördülər ki, bir qayıqdı, içində də bihuş bir cavan oğlan var. Bunu götürüb, gəmiyə çıxartdılar. Haman burnu, qulağı kəsilənlər onu görəndə kimi dedilər ki, amandı, onu bərk bağlayın, bizi bu hala salan, İsfəndiyar pəhləvanı öldürən bu oğlandır. Bunu möhkəm bağladılar, zindana salıb sonra ayıtdılar.

Lətif şah gözünü açıb, özünü düşmən əlində gördü. Cəlladlar ondan soruşdular:

– De görək sən kimsən?

Aldı Lətif şah:

Dindirməyin, mələl-müşkül halım var,
Atəş alıb yana-yana ağlaram;
Bülbül olub dost bağına qonarkən
Həsrət qaldım o gülşana, ağlaram.

Qanlı fələk mənə yardım alıbdı,
Sürgün edib dağa, daşa salıbdı;
Gözü yolda intizarlım qalıbdı,
Batmışam vəbala, qana, ağlaram.

Mən Lətifəm, hər bə, cəngə dalmışam,
Cəmi fars əsgərin əsir almışam.
İsfəndiyarın qılınc çalmışam,
İndi düşüb bu zindana, ağlaram.

Fars padşahının baş vəziri o zaman Qara Vəzir adlı biri idi. Padşah ona dedi:

– Ay Qara Vəzir, o oğlanı boğazından asdır!

Qara Vəzir də o saat Lətif şahı götürüb, dar ağacının dibinə gətirdi. Ətrafi cəlladlar bürüdülər. Qara Vəzir Lətif şahdan soruşdu:

– Sən buraya nə cür düşdün? Hara gedirdin?

Lətif sazı alıb, onun cavabında görək nə dedi:

Xəbər alsan əsilzadə nəsliyəm¹⁶,
Hökumət mülkündə qaldım bir zaman.
Sən kimi şahları payəndaz ilə,
Xak ilə payimə saldım bir zaman¹⁷.

Gəlib görsən cahıllıqda neylərdim,
Hərəmilər avgahını boylardım.
Bəzircan soyardım, dənglər paylardım¹⁸,
Xas qumaşlar satdım, aldım bir zaman.

Lətif şaham, fars elini boyladım,
Şah əmr etdi, qulluğunda söylədim;
Mehriban Soltana düyün eylədim,
Ona murad verdim, aldım bir zaman.

Söz tamama yetişdi. Bu zaman fars padşahının bacısı Əsma xanım da seyrə çıxmışdı. Əsma xanım Lətif şahı görəndə kimi ağlı başından gedib ona aşiq oldu. Cəlladlara dedi:

– Bu cavan oğlana aman verin, görək nə iş sahibidi.

Cəlladlar ona aman verdilər. Dərddə Lətif də sazını alıb, görək Əsma xanıma nə dedi.

Aldı Lətif şah:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim¹⁹,
Əsilzadə qəm-diyarə düşübdü.
Hər tərəfdən ahü-zərdi çəkirim,
Zəif canım gör nə halə düşübdü.

Aldı Əsma xanım:

Dinləyin, ağalar, mən də söyləyim,
Eşq odundan cismim nara düşübdü.
Üz sürtərəm xakə, ayaq öpərəm,
Yeksər canım tarımara düşübdü.

Aldı Lətif şah:

Yığılar zalımlar, eylər tamaşa,
Belə ədalətdən gözlər qamaşa;
Əzəl fürsət bizdə idi həmişə,
İndi fürsət zülmkara düşübdü.

Aldı Əsma xanım:

İlahi, sevvərsən, o ələmdarı,
Dolandır başına, azad et barı!
Gözümün müştəqi, didəmin nuru,
Könlümün tərhanı tora düşübdü.

Aldı Lətif şah:

Lətif şah da əcəl şərbətin içər,
Ruhum quşu qalxıb bədəndən uçar;
Əlacsız, namümkün, qalmışam naçar,
Aslan canım cəngə, dara düşübdü.

Aldı Əsma xanım:

Əsma xanım edər bu ələmanı,
İmdada çağırıram Şahi-Mərdanı;
Zülm etmə, öldürmə belə cavanı,
Qəza ilə ahü-zara düşübdü.

Əsma xanım qoymadı Lətif şahı assınlar. Onu yenə də zindana atdılar.

Bir gecə Əsma xanım paltarını dəyişib, zindanın qapısına getdi. İçəri girib, Lətif şaha dedi:

– İndi mən səni buradan qurtarsam, sən məni alarsanmı?

Lətif şah dedi:

– Qoy sazla deyim, qulaq as.

Aldı Lətif şah:

Çox da cəfa çəkmə, hərəcayi gözəl,
Sən deyən xəyala uyan deyiləm;
Mən öz məşuqəmin mübtəlasıyəm,
Hər kəsi bir gözdə görən deyiləm.

Aldı Əsma xanım:

Sübhü şər də qoşun çəksə üstümə,
Vallahi, mən cəngi quran deyiləm.
Bu eşqin atəşi kül etdi məni,
Bil ki, bu sevdaya duran deyiləm.

Aldı Lətif şah:

Siyah zülfün şahmar kimi sallanı,
Mizraq kimi sinəm üstə nallanı;
Əlimdən uçurdum tülək tərlandı,
Özgə zülfə meyil verən deyiləm.

Aldı Əsma xanım:

Müsəlmanam, mən də əhli-lisanam,
Az qalır ki, öz canımdan usanam.
Vallahi, billahi, mən də insanam,
Şahmar kimi səni vuran deyiləm.

Aldı Lətif şah:

Sərgərdan Lətifə eyləmə minnət,
Yaralı könlümə yaraşmaz zinət.
Özün qılman olsan, məkanın cənnət,
Müsafirxanənə girən deyiləm.

Aldı Əsma xanım:

Əsma xanam, bu sirlərə yetmişəm,
Cəlallanıb, namus, arım atmışam;
Əl uzadıb dəməninə tutmuşam,
Çəkilib kənara, duran deyiləm²⁰.

Hər ikisi sözlərini tamama yetirdilər. Lətif şah Əsma xanımın sözlərini qəbul elədi. Hər ikisi zindandan çıxdılar, silah götürüb, tövlədən köhlən atlar çəkib mindilər, yola rəvan oldular. Bir az getməmişdilər ki, Lətif şah dedi:

– Beləcə gizlindən qaçsaq, mənim adıma eyib olar. Gəl bir kağız yazıb, zindanın qapısına yapışdıraq, sonra gedək.

Aldı Lətif şah, görək nə yazdı:

Şah, sənə xəbərlər olsun,
Ürəyinə vurdum düyünü.
Başıma tələ qurardın,
Gördünmü olmaz oyunu?

Yıxmışam bina, barını,
Viran eylədim varını;
Çəkərsən zülmün narını,
İndi yol başın muyunu!

Lətifə atdın kəməndi,
Əsma xanım qurdu fəndi,
Mehriban Soltanın indi,
Gedər, tutaram toyunu²¹.

Sonra Hindistan şəhərinə tərəf yola çıxıb getdilər. Az getdilər, çox getdilər, günlərin birində Hindistan şəhərinə çatdılar. Şəhərdən kənar bir cütçü gördülər. Baxdılar ki, bu cütçünün özü də, öküzləri də, cütü də, çubuğu da qaradı. Lətif şah dedi:

– Görəsən, bunda nə iş var? Gəl gedim cütçü babadan soruşum.

Lətif şah cütçüdən soruşdu:

– Cütçü baba, niyə belə qara geymisən?

Cütçü dedi:

– Üç aydı ki, bizim padşahın damadı dəryada qər q olub. Ona görə də padşahın əmri ilə hamı qara geyir.

Lətif şah dedi:

– Ay baba, sən get padşahı müjdələ ki, damadın Lətif şah gəlir. Sənə çoxlu xələt verər.

Qoca dedi:

– Lətif şah haradan gələcək? Kim bilir onu hansı balıqlar yedi.

Lətif şah dedi:

– Mən Lətif şaham. Sən get müjdəyə, qorxma.

Qoca elə hesab elədi ki, yeri sürəndə xəzinəyə rast gəlib, dedi:

– Yaxşı, gedim. Əgər gerçək olsa, padşah mənə çox xələt verəcək. Yalan olsa, qoy şahzadə dənizdə boğulduğu kimi, məni də padşah cəllada öldürsün. Qiyamət ki qopmaz.

Cütçü tez gedib, padşahı müjdələdi. Padşah dedi:

– Əgər bu müjdə gerçək olsa, səni dünya malından qəni edəcəm. Yalan olsa, boynunu vurduracam.

Padşah əmr elədi, qocanı burada saxladılar.

Gəl xəbəri kimdən verim, qoca Lələdən. Qoca Lələ Lətif şahdan sonra yeyib-içməzdi, göz yaşını qurutmazdı. Beli əyilib, ikiqat olmuşdu. Qış zamanındakı tut ağacına dönmüşdü. Bəli, cütçü hələ yetişmədən Lətif şah Hindistan şəhərinə gəlib, Lələnin olduğu yerə çatdı. Nə qədər səs elədi, Lələ onu tanımadı. Lətif şah sazını alıb, görək ona nə dedi:

Qoca Lələm, nə dərd-qəmə dalmısan?

Hicran qəhri dal qəddini əyibdi²².

Nədən bu şəhərin nası gülməyir,

Nə səbəbdən yas donunu geyibdi?

Aldı Lələ:

Qınamayın, atəş alıb yanaram,
Qanlı fələk xatırıma dəyibdi.
Bir tərmanın qanadilə uçardım,
İtkin düşüb, məni məlul qoyubdu.

Aldı Lətif şah:

İtkin düşdüm, gəzdim Yəmən, yəsarı,
Verdilər cəllada, qurdular darı;
Hicran yeksaniyam, qəm tarımarı,
Yaralı könlümü qəm budayıbdı.

Aldı Lələ:

Üç aydı geymişəm əynimə qara,
Sınəmdə açıldı yenilməz yara.
Yol bilmirəm, gedim hankı diyara?
Bu həsrətim qiyamətə qalıbdı.

Aldı Lətif şah:

Lətif şahım, cövrə saldım mən səni,
Əfv eylə suçumu, ey könlü qəni,
Dağlayıb zarıncı eyləyib məni,
Zəif cismim öz canımdan dozubdu.

Aldı Lələ:

Biz də qıldıq tərkin, atdıq tilanı,
Heç qova bilmədik dərdi, bəlanı.
Bir canı var, vur qurtarsın Lələni;
Lətif şah yoluna qurban deyibdi.

Qoca Lələ Lətif şahı tanıdı. Haman saat boynuna sarılıb dedi:

– Bala, harada idin indiyə qədər?

Lətif şah o gecə Lələnin yanında qaldı, bütün başından keçənləri ona danışdı. Sabah olan kimi Əsma xanımı Lələnin yanında qoyub, özü düz Mehriban xanımın yanına getdi. Mehriban bunu görən kimi, on iki yasəmən hörüklərindən birini ayırıb, sinəsinə basdı, görək Lətif şaha nə dedi:

Gəl görüm, nə xəyaldasan,
Etibarı yalan yarım!
İlqarı boş, ey vəfasız,
Məni gözdən salan yarım!

Aldı Lətif şah:

Vaqif ol vəsfi-halıma,
Budu başa gələn, yarım!
Qərq oldum dəryayı-ümmana,
Məni tutdu talan, yarım!

Aldı Mehriban Soltan:

Məni saldın qəmə, yasa,
Bədnam etdin xəlqünnaşa;
İş qalıbdı iltimasa,
Şad, xürrəm olan yarım!

Aldı Lətif şah:

Mənə belə töhmət vurma!
Aşiqə xəcalət vermə!
Sürahi dəstində durma,
Saqi kimi dolan, yarım!

Aldı Mehriban Soltan:

Mehribanam, qəm saqisi,
Qədəhim zəhrim ağusu,
Tənhada canım yangusu,
Üzdə şirin gülən yarım!

Aldı Lətif şah:

Lətifəndi qəm meydanı,
Qandırmaq olmaz nadanı,
Yolunda can sərf edəni,
Etibarsız bilən yarım!²³

Söz tamam oldu. Hər ikisi görüşüb qucaqlaşdılar. İki-üç gün keçdi, Lətif şahdan Əsma xanıma bir cavab gəlmədi. Bu zaman Əsma xanım dedi:

– Ey çiy süd əmən insan oğlu! Sənə də etibar olarmı? Bu da mənim sənə yaxşılıqlarım. Sən məni unuttun.

Əsma xanım götürüb Lətif şaha belə bir namə yazdı:

Etibardan düşən etibarlı yar,
Dönüb etibarı kəmə, yalvarı.
Çünkü ondan yoxdu bizə bir fayda,
Varı gedən hicran, qəmə yalvarı.

Mən sənə neylədim, tanrı zalımı?
Gəlib heç sormadın vəsfi-halımı.
Tutdum damanını, kəsdin əlimi,
Bundan belə, bu yar kimə yalvarı?

Əsma xanım düşdü fitnə-fellərə,
Məni abdal etdin, saldın çöllərə,
Yara düşsün yaman deyən dillərə,
Kağız yazan yazar namə, yalvarı²⁴.

Əsma xanım kağızı bir xidmətçiyə verib, düz Lətif şaha göndərdi. Lətif şah məktubu aldı, açdı, Əsma xanımın xəttini görəndə dərinləndən bir ah çəkdi. Mehriban Soltan soruşdu:

– Niyə belə kefin pozulub ah çəkdin?

Lətif şah dedi:

– Dil ilə desəm dilim yanar, qulaq as, sazla deyim.

Aldı sazını, görək nə dedi:

Bir miskinlə vəbalına batmışam²⁵,
Heç kimsə halımdan xəbərdar deyil,
Oğrun-oğrun pünhan sevda çəkirəm,
Deyə bilməm, açılacaq sirr deyil.

Aldı Mehriban Soltan:

Bir fəqirin odlarına yanmışan,
Mən də bildim söylədiyən car deyil.
Oğrun-oğrun pünhan sevda çəkirsən,
Geniş dünya bu başına dar deyil.

Aldı Lətif şah:

Fars elində aldım Əsma xanımı,
Dardan alıb, xilas etdi canımı,

Tapşırsan cəllada, töksə qanıma,
Vaz keçməyəm, etibarsız yar deyil.

Aldı Mehriban Soltan:

Mən də xan babama namə yazaram,
Ara yerdə mabeynini düzərəm²⁶;
Əsma xanım qulluğunda gəzərəm,
İki tər lan bir igidə ar deyil.

Aldı Lətif şah:

Lətif şah ovunu yetirdi dama,
Nazlı yardım gəldi mənə bu namə,
Çoxdan bəri düşməmişdim bu bəmə,
Bundan belə mənim dərdim bir deyil.

Aldı Mehriban Soltan:

Mehriban Soltanın budu deyini,
Mövlam güldürməsin qəlbi xayini,
Məndən əzəl tutam onun toyunu,
O qərribdi, mənim ağlım zay deyil.

Bir müddət genə də zövqi-səfa ilə vaxt keçirib, yazıq Əsmaya bir xəbər yollamadılar. Əsma xanım baxdı ki, Lətif şah onu tamamilə yaddan çıxartdı. Halı qarışdı, başladı ağlamağa. Elə bu halda Lələ gəldi, dedi:

– Balam, Əsma xanım, neçün ağlayırsan, dərdin nədi?

Əsma xanım dedi:

– Sözlə desəm dilim yanar, Lələ, yaxşısı budu, qoy sazla deyim.

Aldı Əsma xanım:

Mən ki varam, qan ayaqlı zənənəm,
Açma sırım, heç kimsələr bilməsin.
Məni belə gözü yaşlı eləyən,
Məhşərə tək şad oluban gülməsin.

Üzə gülən imiş o qəlbiqara,
Hardan meyil verdim o biilqara,
Neçün məni saldı bu ahü-zara,
Mənim kimi heç kimsə xar olmasın.

Əsma xanım deyir: yanaram oda,
Qohumdan, qardaşdan düşmüşəm cida;
Niyazım budu ki, təqdiri-xuda,
Mənim ahım Lətif şahda qoymasın!

Gəl xəbəri kimdən verim, Lətif şahla Mehribandan. Lətif şah fikir elədi ki, mən nə eləyirəm. Ayı, günü mənim üstümdə görəndə göcə anam, atam gözlərini Hindistan yollarına dikib, baxmaqdan kor oldular. Mən sevgililərimi götürüb tezliklə Yəmən şəhərinə getməliyəm. Lətif şah bu xəyalda idi, birdən Mehriban Soltan dedi:

– Neçün belə pozuldun?

Lətif şah dedi:

– Axır mən də bir ana-atanın övladıyam. Mən öz yurduma getmək istəyirəm. Mən dərdlərimi sənə sazla söyləyim, sən qulaq as!

Aldı Lətif şah:

Gəzdiyim o yerlər, gördüyüm günlər,
Hərdən gəlir bir xəyalə, sevdiyim!
Anam, atam o Yəmən yolunda
İntizardı indi yola, sevdiyim!

Aldı Mehriban Soltan:

Dəmdəm xəyallısan, divanə oğlan,
Məni saldın müşkül hala, sevdiyim!
Yenə nə xəyalə vaqif olmusan,
Gətirdin başıma bəla, sevdiyim!

Aldı Lətif şah:

Sən Leylisən, mən Məcnundan betərəm,
Nə buyursan cavabını tutaram;
Qohum, qardaş, oba deyin gedərəm,
Halal eylə bundan belə, sevdiyim!

Aldı Mehriban Soltan:

Sən Məcnunsan, mən Leylidən betərəm,
Nə buyursan cavabını tutaram;
Qohum, qardaş, oba, eli ataram,
Üz qoyaram sizin elə, sevdiyim!

Aldı Lətif şah:

Lətifəm, arzumun cavabını qan!
Mənsur kimi təndə qalıbdı bu can.
Sən, mən, Qoca Lələ, bir də Əsma xan,
Tədbir budu: düşək yola, sevdiyim!

Aldı Mehriban Soltan:

Mehriban xan sənə vəfalı yardı,
Tərk eləmə bu vətəni, bu yurdu;
Xan babamdan alam bir alay ordu,
Elə gedək sizin elə, sevdiyim!

Lətif şah əqd-nikah eləyib, qızların hər ikisini aldı. Hamı qara paltarını çıxarıb, qırmızı paltar geydi. O qoca əkinçini də dünya malından qəni elədilər. Bundan sonra Hindistan şahı böyük cehiz, qoşun, karvan ilə Lətif şahı, Mehriban Soltanı, Əsma xanımı, bir də qoca Lələni yola saldı.

Onlar günlərin birində gəlib Yəmən şəhərinə varid oldular. Padşaha müjdəçi getdi. Böyük şadlıq oldu. Yəmən padşahı bütün xalqı yığıb, Mehriban Soltana böyük gəlin, Əsma xanıma da kiçik gəlin adı ilə qırx gün, qırx gecə toy elədi, şadyanalıq keçirdi²⁷.

Şadlıq məclisində ustad aşığı düşünə basıb, bu duvaqqapma ilə onların toyunu bağladı.

Ay qonaq, bir bəri bax,
Gör necə dilbər oynayır...
Gül zərif, dəstə dərif,
Dəstində güllər oynayır.
Nazilə ağ üzünə
Düzübdü tellər oynayır.
Səsinə, həvəsinə
Car çəkib ellər oynayır.

Bu sona əcəb xına
Gör nə yaxıb əllərinə.
Mərdana dal gərdənə,
Naxış düzüb tellərinə.

Bu qəmər gümüş kəmər
Qurşayıbdı bellərinə,
Bu vaxtda ağ otaqda
Qoyub səmavər oynayır.

Ay gözəl, bundan əzəl,
Müştəriyəm qələm qaşa.
Bu dünyada, bu zibada,
Səni görüm min il yaşa.
Dilbərim, bu ellərim
Qəm mülkünə olub paşa.
Bu başdan, qələm qaşdan,
Qurtarıb millər, oynayır.

Nə cahanda, nə rizvanda
Yoxdu sənin kimi pəri.
Ev yıxdın, qıya baxdın,
Ağlım olubdu sərsəri.
Sən canın, sən cananın
Olaydım şirin nökrü.
Od salır, canlar alır
Qaşlarının qələmləri.
Buxaqda, ay qabaqda
O əbrişimlər oynayır.

Mən sevdim, qiymət qoydum
Tellərinə yüz min manat.
Ay pəri, bu telləri
Gəl saxla mənə amanat.
Gər bilsə, yəqin gəlsə
Əğyar, eyləyər xəyanət.
Çöllərdə, bu ellərdə,
Bil ki, eylərəm qiyamət.
Əlbəttə, Xəyyat Mirzənin
Başında ləşkər oynayır.

Şahzadə
Əbülfəz

USTADNAMƏ

Qadir Allah, budur səndən diləyim,
Sən mərdi namərdə möhtac eləmə.
Qeyb xəzinəndən yetir ruzisin,
Sən mərdi namərdə möhtac eləmə.

Qadir Allah, sənin kərəmin çoxdu,
Tənəli söz xəncər, nizədi, oxdu;
Qardaşın qardaşa vəfası yoxdu,
Qadaşı qardaşa möhtac eləmə.

Namərd körpüsündən ölsəm keçməyəm,
Karvan olsam mənzilinə düşməyəm,
Əlindən cami-mey alıb içməyəm,
Sağ əli sol ələ möhtac eləmə.

Şair olan deyər sözün varisi,
Varisi olmasa, olsun yarısı;
Qoy lap olsun gözlərimin birisi,
Bu gözü o gözə möhtac eləmə.

Dəllək Murad deyir sözün zatını,
Əl əldən ötkündü işin çətini,
Qurda, quşa qismət elə ötini,
Atanı oğula möhtac eləmə.

Ustadlar ustadnaməni bir deməz, iki deyər, biz də deyək iki olsun.

Xalq olunub hamı bir qətrə sudan,
Hər yetən gədayə xan demək olmaz.
Yatıb, qəflətdədi, qalxmaz yuxudan,
Nalayıq insana can demək olmaz.

Xoş keçinsə ömür başın tacıdı,
Tale kəc gətirsə baxt qıyqacıdı;
Hər tənə söz zəhrimardan acıdı,
Bilməyən nadana can demək olmaz.

Düz çıxar həmişə mərdin ilqarı,
Müxənnətin olmaz heç etibarı;
Yığan çaynağına şəbnəmədən arı,
Çəkməsə nizama şan demək olmaz.

Əyri olan bilməz yolu, ərkanı,
Saxlıyar könlündə şəri-şeytani,
Bədəsil tanımaz yaxşı-yamanı,
Namərd sırfasına nan demək olmaz.

İman yad ellərdə candan usanı,
Hərcayı sözlərdən hərdəm utanı,
Hər gündə cəsədi bir qədər yanı,
Ləhzədə alışıb yan demək olmaz.

Ustadlar ustadnaməni üç deyərlər, biz də üçünü deyək:

Gözüm göz olası, könül oyuncaq,
Ha bu gözlər gördüm tarı təkhatək.
Adəmdən irəli, xatəmdən bəri
Kimin vardı ümidvarı təkhatək?

Nəzər salıb qara daşı dindirən,
Hökm ilə ay ilə günü döndərən,
On dörd oxu bir çilləyə mindirən,
Kimin vardı kəmandarı təkhatək?

Göyçək Rza haqdı mətləb bitirən,
Cəm məxluqun ruzusunu yetirən,
Göy çadırı tənabsızca götürən,
Kimin vardı tənabdarı təkhatək?

Günlərin bir günü bir tərəkəmə qızı alaçıqdan çıxıb, dərədəki bulağın üstünə gəlib oturdu. Bu vaxt bir qoca qarı yoldan keçirdi. Qızı qəmgin gördükdə yanına gəlib xəbər aldı:

– Qızım, niyə belə qəmgin oturmusan?

Qız utandığından ona cavab vermədi. Qarı dedi:

– Qızım, yoxsa nişanlıvın ayrılığının qəmini çəkirsən?

Qızın yanaqları qızardı, gözlərinin yaşını tökdü. Qarı ona təsəlli verib dedi:

– Sənin nişanlın hara gedib?

Qız ağlayıb dedi:

– Toyumuzu eləməyə gücü çatmadı, pul qazanmaq üçün diyar-badiyar düşdü.

Qarının qıza yazığı gəlib dedi:

– Qızım, fikir eləmə, inşallah gələr. Qoy mən sənə bir nağıl deyim, bəlkə bir az qəmin dağıla.

Qız dedi:

– Çox sağ ol nənə, danış!

Qarı nağılı söyləməyə başladı:

– Sənə kimdən xəbər verim, qızım, Misirdə bir padşah var idi. Bu padşahın şahzadə Əbülfəz adlı bir oğlu var idi. Bu oğlan çox gözəl və ağıllı idi. Padşah da oğlanı çox istəyirdi. Ona görə ki, bundan başqa övladı yox idi. Şahzadə Əbülfəz oxuyub elmləri sinədəftər eləmişdi deyən eys-ışrətlə məşğul olurdu. Bir gecə taxtın üstündə yatmışdı. Rüyada gördü ki, bir bağda gəzir. Bağ nə bağ? Bu bağda rəngarəng çiçəklər açılib, bülbüllər cəh-cəh vurub oxuyurlar. Şahzadə çox susuz olduğundan gəlib bir çarhovuzun yanına yetişdi. Gördü bir nazənin sənəm, gəl məni gör, dərdimdən öl, incə miyan qız oturub. Qız Əbülfəzi görən kimi o saat ayağa qalxdı, çarhovuzun fəvvarəsindən bir cam su doldurub dedi:

– Oğlan, al bu suyu iç.

Şahzadə irəli gedib, camı qızın əlindən alıb içdi. Sonra qızdan xəbər aldı:

– Ey gözəl qız, bura haradı? Sən kimsən?

Qız cavab verdi:

– Bura Yəmən şəhəridi. Mən də Yəmən padşahının qızı Sərvinaz xanıyam. Məni sənə buta veriblər.

Elə bu vaxt şahzadə Əbülfəz hövlnak yuxudan oyandı. Amma şahzadə dəli kimi olmuşdu. Canı yarpaq kimi əsirdi. Üzüquyulu uzanıb, qəmə mübtəla oldu. Sabah açıldı, padşah oğlunu çox gözlədi, amma oğlu gəlmədi. Əbülfəzin harada olduğunu qul-qarabaşdan soruşdu. Dedilər:

– Bəs, şahzadə naxoşlayıbdı.

Padşah bu sözü eşitdikdə dünya gözünə tar oldu, ayağa durdu, oğlunun otağına getdi. Nə gördü? Şahzadənin gül rəngi zəfəran kimi solub, başını yastığa söykəyib, gözlərinin yaşını abi-leysan kimi tökür.

Padşah oğlunun başını dizinin üstünə aldı, gözlərindən öpdü, xəbər aldı:

– Oğlum, sana nə olub? Dərdin nədi? Niyə gözlərinin yaşını tökürsən?

Padşah nə elədisə oğlan cavab verməyib, gözünün yaşını töküdü.

Padşah qəzəblənib dedi:

– Əgər dərdivi deməsən, onu bil ki, özümü öldürəcəyəm!

Oğlan ağlaya-ağlaya atasına dedi:

– Şah baba, izn ver sazımı gətirsinlər, dərdimi deyim.

Padşah əmr elədi, şahzadənin sazını gətirdilər. Şahzadə bu sözlərlə görək atasına dərdini nə cür bildirir:

Qəflətdə yatmışdım, gəldi yuxuma,
Ürəyim eşq ilə doldu, neyləyim?
Oyandım yuxudan, ayrıldım yardan,
Sevdasın başıma saldı neyləyim?

Padşah oğlunun bu cür yanıqlı oxumağına təəccüb eləyib dedi:

– Oğlum, başa düşmürəm nə deyirsən? Açıq söylə!

Əbülfəz aldı sözünün gerisini:

Seyr etmişəm bağçasını, bağını,
Yəməndən almışam mən sorağını,
Əridibdi ürəyimin yağını,
Şaxta vurdu, gülüm soldu, neyləyim?

Gəzib bağın, güllərini biçmişəm,
Eşqin çeşməsindən bir cam içmişəm.
Dost yolunda bu canımdan keçmişəm,
Gözəl yarım mənsiz qaldı, neyləyim?

Şahzadə sözünü qurtarıb, dillə də dedi:

– Ata, Yəmən padşahının qızı Sərvinaz xanımı mənə buta veriblər, onun dalınca gedəcəyəm.

Padşah mat-məbhut qalıb dedi:

– Oğlum, haraya gedirsən? Mən səni buraxa bilmərəm, kimin qızını istəyirsən sənə alım.

Oğlan aldı, görək atasına nə dedi:

Aman babam, yetişgilən ərzimə,
Gəl and içim, inangilən sözümə,
Dünya qaranlıqdı, billah, gözümə,
İzn ver, şah babam, mən getməliyəm!

Bülbül kimi itirmişəm gülümü,
Ay ata, gözləmə mənim yolumu,
Tərk edirəm vətənim, elimi,
İzn ver, şah babam, mən getməliyəm!

Xülasə, padşah gördü şahzadənin əhvalı pəjmürdədi, onu saxlamaq mümkün olmayacaq, çarəsi kəsilib, izn verdi.

Şahzadə Əbülfəz mükəmməl geyindi, qılıncını həmayil elədi, atası ilə vidalaşdı, bir qədər də qızıl götürdü, atına süvar oldu, tək-tənha yola düşdü. Dağlardan, dərələrdən, meşələrdən keçib, gecə-gündüz yol getdi, ta ki, bir müddətdən sonra bir qələçəyə yetişdi. Şahzadə çox yorulmuşdu, qələçənin qapısını döydü, bir nəfər qulam qapını açdı. Şahzadə soruşdu:

– Bu qələçənin sahibi kimdi?

Qulam dedi:

– Qələçənin sahibini neyləyirsən?

Şahzadə dedi:

– Mənə bir saat icazə verin, burada rahat olum, yorulmuşam, yol adamıyam, yenə gedəcəyəm.

Qulam diqqətlə şahzadəyə baxıb dedi:

– Olmaya, sən şahzadə Əbülfəzsən?

Şahzadə təəccüb eləyib dedi:

– Bəli, şahzadə Əbülfəzəm. Məni haradan tanıyırsınız?

Qulam dedi:

– Biz üç ildi ki, burada sənənin yoluvu gözləyirik.

Atın cilovundan tutdu, şahzadə atdan düşdü. Qulam onu içəri apardı. Şahzadə gördü bura behişt misallı bir qəsrdir. Qulam dedi:

– Gedim, sizin gəlməyivizdən xanımı muştuluqluyum.

Şahzadə çox təəccüb elədi. Öz-özünə fikirləşdi ki, görənsən bunu haradan tanıyırlar. Bu vaxt gördü bir mələk misallı qız, yanında da neçə kəviz, budu, xuraman-xuraman gəlir. Qız oğlana ədəblə salam verib dedi:

– Şahzadə Əbülfəz, xoş gəlibsən, səfa gətiribsən, buyur içəri!

Qız oğlanın əlindən tutub apardı, öz taxtının üstündə oturtdu, özü də yanında oturdu. Kənzilərə tapşırıdı yemək hazır eləsinlər. Qızın danışığı şahzadənin çox xoşuna gəlmişdi. Bir azdan sonra cürbəcür xörəklər, içməklər araya gətirildilər. Yeyib içdikdən sonra qız dedi:

– Niyə məndən kim olduğumu, səni haradan tanıdığımı soruşmursan?

Oğlan dedi:

– Vallah, mən elə xəyal eləyirəm ki, bura behiştə, sən də cənnətdə olan hurilərin ən gözəlisən. Onun üçün də səndən heç bir söz soruşmadım.

Qız gülüb dedi:

– Xeyr, nə bura behiştə, nə mən huriyəm. Ancaq sənə məhəbbətindən mən bu biyabanda məskən salmışam. Mən Çin padşahının qızıyam, adım da Rəna xanımdı. Atamın məndən başqa övladı yoxdu. Atam məni çox oxutdurubdu. On beş yaşına çatdıqda hər vilayətdən şahzadələr mənə elçiliyə gəlirdilər. Mən isə heç birinə getmədim. Atam da bu barədə mənə etiraz eləməirdi. “İxtiyar özündədi” – deyirdi. Günlərin bir günü çox fikir elədim ki, görəsən mənim axırım necə olacaq? Bu fikir ilə yatdım. Aləm-röyada bir oğlan gördüm. Birindən xəbər aldım:

– Bu oğlan kimdi?

Dedilər:

– Misir padşahının oğlu şahzadə Əbülfəz.

Biixtiyar yuxudan oyandım. Abidləri çağırıb yuxumu nağıl elədim. Abidlər mənə dedilər:

– Xanım, o oğlanın başına bir qəziyyə gələcək ki, vətəninədən ayrı düşüb bu tərəflərə gəlib çıxacaq.

Hər elmdən xəbərdar olduğumdan kitabı alıb baxdım. Gördüm abidlər doğru deyir.

Mən atamdan izn alıb üç ildə ki, bu biyabanlarda məskən salmışam. Bicarə atam mənim ayrılığımıza tab etməyib vəfat etdi. Camaat çox istədi ki, mən atamın yerində padşah olam. Amma mən qəbul eləmədim. Dövlətimi cəm eləyib buraya gətirdim. İndi nə vaxtdandı ki, sənənin yolunu gözləyirəm. Hər yoldan gedən adamın adını xəbər alıram. Ancaq bir dəqiqə də olsun yadımdan çıxmırsan. Elə bil hər gün gözümə görünürsən. Odu ki, bu gün səni görəni kimi tanıdım. İndi şükür

eləyirəm Allaha ki, səni gördüm. Bu neçə ildə çəkdiyim zəhmətlər hədəyə getmədi.

Şahzadə bu sözləri eşidən kimi hay-küy ilə ağlamağa başladı. Qız ona təskinlik verib dedi:

– Əzizim, iki gözüm, niyə ağlayırsan? Nə dərdin var söylə, sənin dərdinə şərikin olmağa hazırım.

Şahzadə Əbülfəz dedi:

– İzn ver sazla deyim.

Oğlan sazını götürüb döşünə basdı, aldı, görək Rəna xanıma nə dedi:

Can çıxıb cəsəddən, ixtiyarı yox,
Könlümün bir yerdə həm qərarı yox,
Düşdüm eşq oduna, bir kənarı yox,
Qoy gedim gözəl, yenə gələm.

Yəmən diyarında var neçə bağlar,
Məhəbbət atəşi ciyərim dağlar,
Atam, anam fərağında qan ağlar,
Qoy gedim gözəl, yenə gələm.

Yerlərin çiçəyi, göyün ulduzu,
Qəflətdən sevdəyə salıbdı bizi,
Sərvinazdı, Yəmən şahının qızı,
Qoy gedim gözəl, yenə gələm.

Rəna xanım Əbülfəzin Sərvinazı sevdiyini biləndə gözünün yaşını töküüb dedi:

– Heyf olsun, çəkdiyim zəhmətlər zay oldu!

Saçlarından bir tel ayırıb sinəsinə basdı, aldı, görək ağlaya-ağlaya nə dedi:

Səndən ayrıldıktan bir gün görmərəm,
Söylə görüm mana, nə vaxt gələrsən?
Mən meylimi heç kimsəyə vermərəm,
Söylə görüm mana, nə vaxt gələrsən?

Xəbər göndər vətəninə, elinə,
Mayıl oldum göftarına, dilinə,
Neçə ildi göz dikmişəm yoluna,
Söylə görüm mana, nə vaxt gələrsən?

Maral azğın düşüb, qalar çöllərdə,
Sən gedərsən, gözümlə qalar yollarda,
Aşıqların sözü olar dillərdə,
Söylə görüm mana, nə vaxt gələrsən?

Qızın belə yanıqlı sözlərindən şahzadənin dərdu-qəmi daha da artdı. Bir yandan öz dərdu, bir yandan Rəna xanımdan ayrılmaq fikri qəlbini parçaladı. Aldı, görək nə dedi:

Mehman olub, otağına girmədim,
Həsret qalıb, güllərini dərmədim,
Çərxi-dun əlindən bir gün görmədim,
Səbr eylə gözəl, yenə gələm.

Aşıqlərdə söhbət olar, saz olar,
Məşuqədə işvə olar, naz olar,
Gedibən gəlməyim, gözəl, tez olar,
Ağlama gözəl, yenə gələm.

Əbülfəzin dərdu-qəmin təzələ,
Cavan ömrüm bağı döndü xəzələ;
Fəda olum Rəna adlı gözələ,
Ağlama gözəl, yenə gələm.

Şahzadə Əbülfəz bu sözləri deyib, ayağa durdu:

– Yolçu yolda gərək, – deyib qılıncı boynuna saldı, yola düşmək istədikdə Rəna xanım dedi:

– Şahzadə, indi ki gedirsən, Allah köməyin olsun! Amma səndən bir iltimasım var.

Oğlan soruşdu:

– Buyur! Canla-başla əməl etməyə hazırım.

Qız dedi:

– Bilirəm, orada sənə çox hiylələr quracaqlar. Hər hara səni göndərsələr, məbada məni görməmiş gedəsən.

Oğlan “baş üstə”, – deyib, yola rəvan oldu. Rəna xanım onun dalınca həsrətlə baxıb, ağlamağa başladı. Amma şahzadə dayanmayıb, gecə-gündüz at sürdü, ta ki, Yəmən şəhərinə çatdı. Bir karvansaraya düşüb rahat olandan sonra şəhərə çıxdı. Gəzə-gəzə gedib bir qəssab dükəninin qabağına yetişdi. Gördü bura camaat yığışib. Dükəninin içində

otuz-qırx yaşlı bir kişi, qolları çırmalı, bir neçə cavan şagirdləri ilə alış-veriş eləyirlər. Şahzadə bu işə təəccüb qalıb öz-özünə dedi:

– Yəqin burada bir şey var, yoxsa bir qəssab dükanına bu qədər adam yığılmaz.

Bir kişidən soruşdu:

– Bu camaat niyə buraya yığılıb?

Kişi cavab verdi ki:

– Məgər qərubsiniz?

Əbülfəz dedi:

– Bəli, qəribəm. Bu gün şəhərə yeni varid olmuşam.

Kişi dedi:

– O dükanın sahibini ki, görürsən, onun adı Qəssab Həməzədi. Şəhərimizdə ondan elmlı adam yoxdu. Camaat da ona çox hörmət eləyir. Bizim padşahın bir qızı var, gözəllikdə misli-bərabəri yoxdu. Şəhərimizdən, bir də qeyri vilayətlərdən o qıza çox aşiq olanlar var. Kürdoğlu adlı bir pəhləvan da qıza aşiqdi. Amma qız onu istəmir, deyir ki, mən özümü öldürərəm, Kürdoğluya getməyəm. Qızın atası padşah da Kürdoğludan qorxur. Ona görə də padşah deyib:

– Şəhərin bir ağaclığında, qədim zamandan qalmış tilsimli bir hamam var, kim o hamama getsə, orada halva çalib tilsimi sındırsa, qızımı ona verəcəyəm.

İndi iki ildi, nə qədər padşah oğlanları, pəhləvanlar o hamama gedirsə də, geri qayıdan olmur. Tilsimə düşüb orada qalır. Bu camaatın da buraya yığılmasına səbəb odu ki, Qəssab Həməzə həmin hamamın sirtini bilir.

Şahzadə Əbülfəz əhvalatı bilib, bir tərəfdə dayandı. Bir saatdan sonra adamlar dağılıb getdilər. Oğlan da başını aşağı salıb fikrə getdi. Bir vaxt gördü ki, Qəssab Həməzə qabağında durub. Oğlan ayağa durub, salam verdi. Həməzə oğlanı qərribilib, dükanına apardı, şagirdlərinə tapşırırdı yemək hazır elədilər. Oğlana dedi:

– Oğlum, söylə görüm kimsən? Nədən ötrü buraya gəlibsən? Mən uzaqdan səni görəndə bildim ki, qərrib adamsan. Çox xoşuma gəldin. Yəqin ki, sən bu şəhərə bir işdən ötrü gəlmisən. Əgər fikrini mana deməsən peşman olarsan. Sən cavansan, dünyanın hiylələrindən xəbərdar deyilsən. Gizlətmə, dərdini mənə söylə.

Oğlan fikir elədi, gördü ki, düz deyir, gərək bu qərrib ölkədə ona bir kömək eləyən olsun. Odu ki başına gələn əhvalatı başdan ayağa kimi Həməzəyə danışdı. Həməzə ona dedi:

– Oğlum, indi ki belə oldu, mənim övladım yoxdu. Sən mənim oğlumsan. Nə qədər əlimdən gəlir, sənə kömək eləyəcəyəm. Malımı, canımı sənin yolunda qoyacağam. Amma kənar yerdə olmağına razı deyiləm. Mənim evimə gedək!

Axşamçağı Həmzə oğlanı da götürüb evə getdi. Arvadı soruşdu:

– A kişi, qonağın kimdi?

Həmzə dedi:

– Bu, qonaq deyil. Övladımız yox idi, haqq-taala bizə oğul əta eləyib.

Xülasə, şahzadənin kim olduğunu arvadına söylədi. Axşam taamı yedikdən sonra hər kəs öz yerinə girdi. Gecədən bir qədər keçmiş oğlan gördü ki, ayaq səsi gəlir. Yavaşca gözün açıb gördü ki, Həmzə geyinib, qılıncı boynuna salıb, evdən bayıra çıxdı. Şahzadə hələ ki gördü Həmzə bayıra çıxdı, bu da tez ayağa durdu, qılıncını götürüb, onun dalınca getdi. Bir qədər yol gedib, şəhərin kənarındakı bir qalın meşəyə çatdılar. Qəssab Həmzə meşəyə daxil oldu, oğlan da onun dalınca gedib, gördü meşənin qalın yerində bir böyük otaq var. Otağın yuxarı başında bir taxt qoyulub. Ətrafda adamlar oturub. Adamların hamısının başları aşağı, fikrə getmişlər. Amma taxtın üstündə heç kim yoxdu. Həmzə içəri girib, keçib taxtın üstündə oturdu. Oğlan da onun dalınca girib, gördü baxan yoxdu, bir boş yer görüb oturdu. Bir az keçməmiş bir adam qapıdan girib, düz şahzadənin qabağına gəldi, qolundan tutub dedi:

– Dur mənim yerimdən.

Şahzadə qəzəbləndi, onun başına bir yumruq vurub, yerə sərdi. Bundan da heç kəsin xəbəri olmadı. Bir-iki saat belə keçdi. Sonra Qəssab Həmzə başını qaldırıb dedi:

– Mən sizə deyirəm, amma bacara bilmirsiniz. Bu müşkül işdən əl çəkin. Durun, dağılın, gecə keçib, yatmaq vaxtıdır.

Hamı ayağa durdu. Hərə bir tərəfə dağılıb getdi. Qəssab Həmzə də istəyirdi çıxsın, bu halda şahzadəni görüb, xəbər aldı:

– Oğlum, sən də gəlmisən?

Şahzadə dedi:

– Bəli.

Həmzə dedi:

– Bəs harada oturmuşdun?

Oğlan dedi:

– Sənin yanında.

Sonra şahzadə əhvalatı Həmzəyə danışdı dedi:

– Ata, çox təvəqqe eləyirəm, bu işdən məni agah eləyəsən.

Həmzə dedi:

– Evə gedək, danışaram.

Yola düşüb evə gəldilər. Evdə şahzadə yenə ondan əl çəkməyib, yalvardı, bu sirri ona söyləməsini xahiş elədi. Həmzə dedi:

– Oğlum, bizim şəhərimizin bir ağaclığında bir büllur hamam var, özü də tilsimdi. Hər kim gedib o hamamda halva bişirib gətirsə tilsim sınaq. O halvanı yeyən adamın da həm ömrü uzun olar, həm də gec qocalar. Padşah bu işdən xəbərdardı. Ona görə şərt qoyub ki, hər kəs o hamamda halva bişirib gətirsə, qızını ona verəcək. O gördüyün oğlanlar böyük-böyük adamların oğlanlarıdır. Mənim yanıma onunçün yığılmışdılar ki, büllur hamamın sirrini məndən başqa bilən yoxdu. İndi iki ildi hər gecə mənim yanıma cəm olurlar. Mən də bildiyimi onlara deyirəm. Bir neçə adam gedibsə də qayıdan olmayıb. Çünki orada olan əcaib qorxulu heyvanları gördükdə cürət eləməyirlər.

Şahzadə bu əhvalatı eşidəndə onun əllərindən öpüb dedi:

– İndi ki sən hamamın sirrini bilirsən, nə olar mənə öyrədəsən. Allah kərimdi, bəlkə bir yol tapıb ora gedə bildim.

Həmzə dedi:

– Oğlum, qəm çəkmə! Mənə yəqindi ki, bu tilsim sənin əlin ilə sındırılacaq. Budu, sənə deyirəm: hər nə gördün, qorxma! Əgər mənim cavan vaxtım olsaydı, bu tilsimi sındırmışdım, padşahın qızına da sahib olmuşdum. Ancaq mənə lazım deyil.

Sonra Həmzə hər nə ki lazım idi, oğlana öyrətdi. Bir-iki gün keçdi. Bir axşam gecədən bir qədər keçmiş Həmzə dedi:

– Oğlum, ayağa dur, vaxtdı.

Oğlan yerindən durub, qılıncını boynuna saldı. Sonra lazım olan şeyləri götürüb, Həmzə ilə birlikdə yola rəvan oldular. Gəlib bir balaca dağın dibinə yetişdilər. Həmzə dedi:

– Oğlum, tilsimlər bu dağın dalındadır, get, səni Allaha tapşırıdım. Yenə sənə deyirəm: məbada qorxasan. Elə ki tilsimi puç elədin, heç kimə baxmayıb, buraya gələrsən. Mən burada səni gözləyirəm.

Oğlan Həmzənin əlini öpüb, ondan ayrıldı, üz qoydu getməyə. Dağın üstünə çıxdıqda gördü biyabandan işıq gəlir. Işıq gələn tərəfə getməyə başladı. Bir də gördü qabağı dəryadı, mövc verir. Qorxmayıb

özünü suya vurdu. Bir neçə addım atandan sonra gördü heç su-zad yoxdu. Yoluna davam elədi. Bir az getmişdi, gördü tamam çöl-biyaban od tutub yanır. Qorxmayıb özünü odun içinə vurdu. Od da onu yandırmadı. Gedib hamamın lap qapısına yetişdi. Necə ki, Həmzə demişdi, iki nəhib şir oğlana hücum elədi. Onların hərəsinə bir yumruq vurub yerə yıxdı. Qapıdan içəri girib, gördü bir adamı başısaşağı asıblar, birisi də onun ətini tikə-tikə kəsib ağzına verir. Asılan adam oğlanı gördükdə başladı yalvarmağa ki: məni bunun əlindən xilas elə. Oğlan asılanı qılıncla vurub, iki parça elədi. O biri də qaçıb hamamın içinə girdi. Oğlan da hamama daxil oldu. Gördü hamamın içi gündüz kimi işıqdı, heç kəs də yoxdu. Şahzadə əsla qorxmayıb, bir tərəfdə oturdu, halva bişirməklə məşğul oldu. Bu əsnada gördü hər tərəfdən ona kəsilmiş qol, qıç atırlar. Oğlan onları götürüb, odun kimi bir-birinin üstünə qalaqladı. Ondən sonra üç dənə kəsilmiş baş atdılar. Oğlan bunlardan da qorxmayıb, tələsik halvanı bişirdi. Halva bişib qurtaran kimi hamamın hər tərəfindən bir əl uzanıb, ondan halva istədi. Oğlan acıqlandı, hər ələ bir çömçə vurub geri qaytardı. Halvanı bir dəsmala bağlayıb ayağa durdu, bayıra çıxmaq istəyəndə hamamın bir tərəfindən bir nazənin qız, əlində dəf, çala-çala, oxuya-oxuya onun qabağına gəlib dedi:

– Ay oğlan, nə olaydı, mənim ilə bir qədər söhbət eləyəydin, ya da halvadan mənə də bir az verəydin.

Qız əlini uzadıb, istədi oğlanın əlindən tutsun, şahzadə tez qılınıc çəkib onun başından vurub, iki parça elədi. Bu vaxt bir gurultu, nərilti qopdu. Oğlan gurultu, nərilti qurtarana qədər dayandı. Elə ki gurultu sakit oldu, oğlan baxıb gördü nə hamam var, nə tas, nə çöl, nə biyaban, nə də tilsim.

Sübhün açılmağına az qalmışdı. Oğlan gördü qabaqca gördüyü əlamətlərdən də bir əsər qalmayıb. Bildi ki, tilsim sınıb. Düz Qəssab Həmzənin yanına gəldi. İkisi də şad, xəndan gəldilər evə. Həmzə oğlanı rahat eləyib, halvanı da bir yaxşı yerdə saxladı. Sabah oldu, padşaha xəbər gətirdilər ki, bu gecə büllur hamamın tilsimini sındırmışlar, amma kimin tərəfindən sındırıldığı məlum deyil. Padşah bu xəbərdən çox şad olub dedi:

– Car çəkdirin, hər kəs büllur hamamın tilsimini sındırıbdırsa, dayanmayıb yanma gəlsin.

Kürdoğlu da ki, həmişə padşahın məclisində olardı, bu sözdən çox qəmgin oldusa da bürüzə vermədi. Adamlar dəstə-dəstə padşahın

yanına gəlir, hərəsi də bir qab halva bişirib gətirirdi. Padşah isə halvalara baxıb qaytarırdı. Üç gün keçdi. Həmzə şahzadəni təmiz, pakizə geydirdi, halvanı da götürüb, padşahın hüzuruna gəldi. Təzim eləyib dedi:

– Bu oğlan Misir padşahının oğludu. Şərtini eşidib, tilsimi sındırıb. İndi şərtinizə əməl eləyin.

Halvanı da taxtın yanına qoydu.

Padşah şadlığından bilmədi nə eləsin. Oğlanı qucaqladı, üzündən-gözündən öpüb dedi:

– İndi sən mənə oğul oldun.

Ondan sonra vəzirə dedi:

– Rəiyyətə xəbər elə ki, yeddi ilin xəracını onlara bağışladım. Yeddi il onlardan xərac almayacağam.

O günün sabahı bir ali məclis qurdu, əyan-əşrafı çağırıb dedi:

– Bu gündən sonra şahzadə Əbülfəz mənim oğlumdu, qızımı da ona nişanladım.

Hamı mübarəkbadlıq elədi. Kürdoğlunun çarəsi kəsilib, üzdən oğlan ilə dostluq elədi, batində hiylə qurmağa başladı. Bunun bir sehr bilən qulamı var idi. Onu yanına çağırıb dedi:

– Mənim ürəyim od tutub yanır. Bu haramzada Sərvinaz xanıma sahib olsun, mən dayanıb baxım? Nə hiylə bilirsən eləməlisən.

Qulam dedi:

– Mən bu gecə qızı oğurlayıb apararam, bir ceyran sürətinə döndərib, meşədə saxlaram. Oğlan bir müddət gəzib tapmaz, sonra əli üzülər, vilayətinə çıxıb gedər, yenə qız sənin olar.

Kürdoğlu qulamın tədbirini bəyəndi. Qulam gecənin bir aləmində qızı oğurladı, əfsun oxuyub bir ceyrana döndərdi. Özü də bir qoca şəklinə girib, qız ilə bərabər meşədə oturmaqda olsun, sabah kənzilər qızı mənzilində görməyib, ağlaya-ağlaya padşahın yanına gəldilər, əhvalatı ona bəyan etdilər. Ağlamaq, şivən padşahın sarayına düşdü. Şahzadə bu xəbəri eşitdi, padşahın yanına gəlib, gördü padşah qəm dəryasına qərq olub. Şahzadə dedi:

– Şahım, heç fikir eləmə, tezliklə gedib qızı taparam.

Ondan sonra şahzadə atına suvar olub, yola düşdü, gedib Rəna xanımın qələçəsinə yetişdi. Rəna xanım onu görüb dedi:

– Əzizim, xoş gəlmisən, nə olub ki, əhvalın pərişandı?

Şahzadə dedi:

Salam olsun sana, nazənin dilbər,
Ağlayıb-ağlayıb gülən varmola?
İtirmişəm qara gözlü ceyranı,
Həmdəm olub onu görən varmola?

Səməndimi qava-qava gətirdim,
Baş götürüb dərgahına yetirdim.
Sərvinazı tapmış idim, itirdim,
O gözəl sənəmi görən varmola?

İstəyirdim seyrə çıxam gülzara,
Çərxi-dun qoymadı, qaldım avara;
Rəhm elə gözəlmiş, elə bir çara,
Görən onun yerin bilən varmola?

Oğlan əhvalatı Rəna xanıma danışdı. Qız bir qədər fikirdən sonra dedi:

– Bu işlər tamam Kürdoğlunun hiyləsidir. Sərvinazı Kürdoğlunun qulamı aparıb, ceyran surətinə salıb, meşədə saxlayır. Bax, bu yolla gedərsən, meşəyə çatıb görəcəksən ki, bir qoca kişinin yanında bir ceyran var. O qoca kişi Qulamdı, ceyran da Sərvinaz. Əvvəl xoşluq ilə qızı ondan istərsən, əgər verməsə öldürüb, qanını ceyranın üstünə çilərsən, dərhal öz surətinə düşər. Amma yenə sənə tapşırıram, hər yerə səni göndərdilər, məni görməmiş getməzsən.

Oğlan onunla vidalaşmış, yola düşdü. Rəna xanımın göstərdiyi yol ilə gedib, ta ki, meşəyə çatdı. Meşəni gəzdirdi. Bir qalınlıq yerə yetişib, gördü bir qoca oturub, yanında da bir ceyran var. Şahzadə qocaya salam verdi.

Qoca dedi:

– Kimsən, nə deyirsən?

Şahzadə dedi:

Qoca, bir ərzim var sənə,
Amandı, rəhm eylə mənə!
Qoyma məni yaman günə,
Ver mənə aparım, gedim!

Razı olma gülüm solsun,
Bağçada bağbanım ölsün;
Cavanam, yazığın gəlsin,
Ver mənə, aparım, gedim.

Qoca dedi:

– Mən başa düşürəm nəyi aparasan?

Oğlan dedi:

Sənsən bir qoca pıranı,
Sürübsən səfa dövranı;
Qoltuğundakı ceyranı
Gəlmişəm aparım, gedim.

Əbülfəzəm, mən şahzadə,
Gedərsən əlimdən bada,
Öldürmə səni burada,
Ver mənə aparım, gedim.

Qoca hirsələnib dedi:

– Rədd ol buradan, mən heç kəsə ceyran-zad vermərəm!

Oğlan dinməz bir qılınc onun başından vurdu, iki parça elədi, qanını da götürüb, ceyranın üstünə tökən kimi qız öz donuna düşüb dedi:

– Sən kimsən ki, məni bu məlun cadunun əlindən xilas elədin?

Oğlan dedi:

– Mən şahzadə Əbülfəzəm. Bir ildi ki, sənin eşqindən tacü taxtı atıb, diyarbadıyar gəzirdim. Sən mənim nişanlımsan.

Qız dedi:

– Bəs mənim nişanlım sənsən?

Oğlan dedi:

– Bəli.

Bir qədər söhbətdən sora şahzadə qızı götürüb, yola rəvan oldu. Az getdilər, çox getdilər, gedib şəhərə çatdılar. Padşah çox şad oldu. Oğlan bütün əhvalatı tamam-kamal padşaha danışdı. Xülasə, toy tədarükünə düşdülər. Kürdoğlu haramzadə yenə bir hiylə ilə padşahın yanına gəlib dedi:

– Şah, sənin bu damadın çox qoçaq oğlandı. Padşahlar yanında sənin başını qəlbi eləyib. Ancaq bir iş var, onu da əmələ gətirsə, misli-bərabəri heç olmaz.

Oğlan bu sözü eşitdikdə dedi:

– O nə işdi, söylə? Əmələ gətirməyə hazırım.

Kürdoğlu dedi:

– İrəm bağçasında bir bulaq var, üstündə bir alma ağacı var. Altında da bir qara qoyun otlayır. Qoyunun əti, bir də almalar hər dərdə

dərmandı. Əgər onları tapıb gətirsən, o vaxt bizə məlum olar ki, sən çox hünərli, bacarıqlı oğlansan.

Şahzadə dərhal yerindən durdu, padşahdan iznini aldı, hamı ilə vidalaşmış, yola rəvan oldu. Vəzirlər öz aralarında dedilər: – heyif olsun şahzadəyə. Kürdoğlu haramzada onu hiylə ilə ölməyə göndərmişdi.

Oğlan gecəni gündüzə qatıb at sürdü. Ta ki, gəlib Rəna xanımın qələçəsinə yetişdi. Rəna xanım oğlanı gördükdə biixtiyar ayağa durdu, onun əlindən tutub dedi:

– Söylə görüm, yenə bu zalımlar səni haraya göndərirlər?

Oğlan əhvalatı danışdı. Qız bir qədər fikrə gedib dedi:

– İrəm bağçasını mən sənə nişan verərəm, bu şərt ilə ki, qayıdanda bir gecə burada qalıb, sonra gedəsən.

Oğlan dedi:

– Xanım baş üstə!

Ondan sonra Rəna xanım İrəm bağçasını nişan verdi, yolunu da göstərdi. Oğlan dayanmayıb qızın göstərdiyi yol ilə getməyə başladı.

Qız dediyi kimi, dağın arasından keçib, bağçaya yetişdi. Almaları ağacdən dərddi, qoyunu da götürüb qayıtdı. Axşam vaxtı Rəna xanımın qələçəsinə çatdı. Qız gülə-gülə onun qabağına çıxıb dedi:

– Şükür olsun Allaha, səni salamat gördüm. Bəs hanı gətirdiyin şeylər?

Oğlan almaları qoyun ilə bərabər ona göstərmiş, otağa keçmişdi. Gecə bir qədər söhbətdən sonra, oğlan o biri otağa girib yatmışdı. Qız almaları götürüb, yerinə başqa alma qoymuşdu, qoyunun da yerinə başqa qoyun bağlanmışdı. Səhər açılcaq şahzadə yerindən durmuşdu, Rəna xanımın yanına gəlib dedi:

– Getməyimə izn verirsənmi?

Rəna xanım dedi:

– Bəli, gedə bilərsən.

Oğlan Rənaya həsrət ilə baxa-baxa yola düşmüşdü.

Bu tərəfdən də padşah, əyan-əşraf şahzadəni gözləyirdilər. Şahzadə gəlib çıxmışdı. Padşah qollarını oğlanın boynuna salıb üzündən öpmüşdü, çox şad olmuşdu. Üzünü vəzirə tutub dedi:

– Dayanmaq lazım deyil. Görək bu gündən şahzadənin toyu başlasın.

Kürdoğlu fikir dəryasına qərç olub, öz-özünə dedi:

– Daha hər tərəfdən əlim üzöldü, ayrı çarə yoxdu, bunu bir tədbirlə öldürməliyəm.

Sonra təklikdə şahzadəni tutub dedi:

– Şahzadə, səndən bir təmənnam var, zəhmət çəkib, bir gecə mənə qonaq gələsən.

Oğlan xəyal elədi ki, əgər getməsəm, deyər məndən qorxdu. Dedi:

– Niyə zəhmət çəkir? Yaxşı, gələrəm.

Kürdoğlu şad yola rəvan oldu. Bir neçə gün keçdi. Hamı şad, xəndan toya hazırlıq görürdü. Şahzadə də çox şad idi. Öz-özünə: muradıma çatacağam, – deyirdi. Yenə Kürdoğlu haramzada oğlanın yanına gəldi. Başladı dil tökməyə ki:

– Bu gecə mənə qonaq gəl.

Şahzadə dedi:

– Nə zəhmət çəkirsən. Ayrı vaxt gələrəm. İndi otur burada söhbət eləyək.

Kürdoğlu dedi:

– Sabahdan başımız toya qarışacaq. Ondan sonra da bilərəm ki, vilayətə gedəcəksən. Daha mümkün olmayacaq.

O məlun bilirdi ki, bu gecədən başqa fürsət ələ düşməz. Bir tövr ilə razı salıb, onu öz mənzilinə apardı. Yeyib-içdikdən sonra söhbətə başladılar. Gecə yarı oldu. Oğlan durub getmək istəyəndə Kürdoğlu dedi:

– Şahzadə, yaxşı qəhvə hazır eləmişəm, bir fincan iç, sonra ixtiyarın var, gedə bilərsən.

Fincanları gətirdi, birini oğlanın qabağına qoydu. Qəhvəni içən kimi oğlanın başı gicəlləndi, bihuş olub, yerə yıxıldı. Zalım Kürdoğlu qılıncı çevirib, onu öldürdü. Tez bir çadırşəbin arasına büküb sandığa qoydu. Sandığın ağzını bərkitdi, dalına götürdü. Gecə sübhədək yol getdi. Sübhə bir az qalmış bir biyabanda sandığı yerə qoydu. Özü isə mənzilinə qayıtdı, qanlı şeyləri gizlədib rahat oldu. Bir kimsə onun bu işindən xəbərdar olmadı.

İndi eşit Rəna xanımdan. Rəna xanım yuxusunda gördü ki, qandan bir derya var, şahzadə onun içindədi. Qışqırıb deyir: “Ay aman, mənə azad eləyin!”

Qız hövlnak yuxudan oyanıb, qulluqçularını çağırdı, hamısı hazır oldular. Qız dedi:

– Tez atları hazırlayın!

Atlar hazır oldu, hamısı atlanıb, yola düşdülər. Rəna xanım gecə vaxtı divanə kimi biyabanı gəzirdi. Sübh zamanı Yəmən şəhərinə gedən yola çıxdı. Bir yerə yetişib, gördü çoxlu quş var. Quşlara tərəf gedib,

gördü burada bir sandıq var. Hökm elədi sandığı açdılar. Sandığı açıb nə gördü. Şahzadə Əbülfəz al qanına boyanmış yadır. Rəna xanımın ağı başından çıxıb fəryad elədi. Bir qədər ağladıqdan sonra qulamlara buyurdu, sandığı götürüb evə apardılar. Evdə İrəm bağından gələn qoyunu kəsib bişirtirdi. Yağını oğlanın doğranmış yerlərinə sürtdü. Ətini nazik əskilərə yığıb bədəninə bağladı. Qoyunun dərisini də üstünə sarıdı. İrəm bağçasından gətirilən almaları da şərbət bişirib hazır qoydu. Ondən sonra oğlana baxıb, görək nə dedi:

Aç şəhla gözünü, yuxudan oyan,
Pozğun əhvalına qurban olduğum!
Məni məcnun edib çöllərdə qoyan,
Mələk surətinə qurban olduğum!

Kəsdirmişəm nazbalışın yanını,
Sanamışam kirpiklərin sanını,
Nə tapmışan bu yuxunun kamını,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Nisfi-şəbdə yatmışıdım, oyandım,
Eşqin atəşinə alışıdım, yandım,
Məhəbbət yolunda möhkəm dayandım,
Gəzən yerlərinə qurban olduğum!

Eşqinə olmuşam dəli-divana,
Yanmışam odundan misli-pərvana;
Kimlər səni bulaşdırdı al qana?
Sərv qamətinə qurban olduğum.

Rəna qurban olsun qara telinə,
Bu gül kamalına, miskin halına,
Qönçə dəhanına, şirin dilinə,
Ahu baxışına qurban olduğum!

Rəna xanım oğlanın yanında ahü-zar edib ağlayırdı. Bir neçə gündən sonra oğlan huşa gəldi, yəni ayıldı. Rəna xanım şadlığından bil-mədi nə eləsin. Xəbər aldı:

- Mənim əzizim, səni kim bu hala saldı?
- Oğlan başına gələnı danışib soruşdu:
- Bəs məni buraya kim gətirdi?

Qız əhvalatı söylədi. Bir neçə müddətdən sonra oğlanın yaraları tamam sağaldı. Qız bunun başına pərvanə kimi dolanıb, xidmətində olurdu. Bunlar burada qalsın, qayıdaq geri, görək padşah neylədi?

Sübh olduqda padşaha dedilər:

– Şahzadə Əbülfəz yoxdu.

Bu xəbərdən padşahın gözünə dünya dar oldu. Keşikçəkənləri çağıraraq dedi:

– Bu necə işdi? Şahzadə niyə yox olsun?

Cavab verdilər ki:

– Bizim borcumuz odu ki, gələnini içəri qoymayaq. Axşam gördük ki, şahzadə Kürdoğlu ilə söhbət eləyir. Ondan sonra geyinib getdi. Bizdə nə cürət var ki, soruşaq hara gedirsən.

Padşah onları mürəxxəs eləyib, vəzirə dedi:

– Nə tədbirin var?

Vəzir dedi:

– Padşahım, hər nə bəla onun başına gəlibsə, Kürdoğludan gəlib. Ona xəbər göndər, gəlsin, görək şahzadə necə olub.

Padşah adam göndərdi, Kürdoğlu hazır oldu. Padşah acıqlı ondan xəbər aldı:

– Hanı şahzadə?

Bu acıqlı sözü eşitdikdə Kürdoğlu qəzəbnak olub, cavab verdi:

– Sən bir məkanı məlum olmayan adama qızını verirsən, adını da şahzadə qoyursan. Hər gecə qızın yanına söhbətə gedirdi. İndi də qızından xəbər al!

Bu sözü deyib acıqlı çıxıb getdi. Padşah dedi:

– Vəzir, bu necə söz idi ki, bu dedi?

Vəzir dedi:

– Yalan deyir, özünün hiyləsidir.

Padşah hərəmxanaya gedib, qızdan xəbər aldı. Qız and içib dedi:

– Şahzadə cadunu öldürüb, məni gətirəndən sonra üzünü görməmişəm.

Bəli, bir müddət keçdi. Kürdoğlu padşahın yanına adam göndərdi ki, qızı mənə versin. Padşah məəttəl qalaraq dedi:

– Vəzir, necə eləyək?

Vəzir dedi:

– Bir qızdan ötrü vilayətdə fitnə-fəsad salmağın heç lüzumu yoxdu. Sən qızı ona verməlisən.

Padşah bir qədər fikirdən sonra durub hərəmxanaya getdi. Əhvalatı qıza dedi. Qız dəhşətə düşüb dedi:

– Heç vaxt mən bu işə razı olmaram!

Padşah çıxıb getdi. Sonra qızının yanına bir neçə adam göndərdi ki, ona öyüd-nəsihət verib, yola gətirsinlər. Adamlar qızın yanına gəldilər, yalvar-yapış ilə qızı razı eləyib, padşaha, Kürdoğluya xəbər göndərdilər ki, Sərvinaz xanım deyir: mənə qırx gün möhlət verin, nişanlım var, görək ondan nə xəbər çıxır? Əgər xəbər çıxmadı, baş üstə, hazıram, toyumu elər.

Kürdoğlu bu xəbəri eşidib dedi:

– Nə eybi var, qoy gözləsin.

Amma ürəyində dedi: mən ki, onu öldürmüşəm, bir də dirilib gəlməyəcək? Qoy nə qədər istəyir gözləsin.

O biri tərəfdən oğlan Rəna xanımın yanında şadü xürrəm gün keçirirdi. Şahzadə bir gecə yuxuda gördü Sərvinaz ağlayır, soruşdu:

– Niyə ağlayırsan?

Dedi:

– Necə ağlamayım? Məni yadımdan çıxardıb, zalım Kürdoğlunun əlində giriftar elədin.

Oğlan yuxudan oyanıb, sübhədək yatmadı. Elə ki sübh oldu, Rəna xanım yerindən durub gəldi görsün oğlan oyanıb ya yox, otağa daxil olub, gördü oğlan çox pərişandı. Rəna xanım onun yanında oturub dedi:

– Əzizim, nə olub yenə belə qəmginsən?

Oğlan cavab verməyib ağladı:

Qız onun ağlamağını görüb dedi:

– Niyə ağlayırsan? Bilirəm dərdin nədi? Utanma, söylə.

Oğlan sazı götürüb görək nə dedi:

Canım Rəna, gözüm Rəna,
Qoy mən gedim, gözəl yarım!
Sənə qurban özüm Rəna,
Qoy mən gedim, gözəl yarım!

Mən olmuşam şeyda bülbül,
Rəna olubdu qönçə gül;
İxtiyar əlimdə döyül,
Qoy mən gedim, gözəl yarım!

Durna gedər qatar-qatar,
Meşələrdən keçib ötər,
Zalım rəqib kama yetər,
Qoy mən gedim, gözəl yarım!

Oğlan bu sözləri oxuyanda Rəna xanım başaşağı ağlayırdı. Birdən biixtiyar qollarını bunun boynuna salıb dedi:

– Bülbül gülə aşiq olan kimi, mən də sənə aşiq olmuşam. Səndən ayrılmıq istəmirəm. Çox istədim ki, bu eşqi gizlədim, ta ki, sənin Sərvinəzə olan məhəbbətinə mane olmayam, amma nə fayda, mümkün olmadı.

Oğlan onun sözünü kəsib dedi:

– Mənim mələyim, sən mənim canım, iki gözüm sən. Mənim diriliyimə səbəb sən sən. Ancaq mən xəcalətimdən bilmirəm nə eləyim. Nə eləyim ki, ixtiyar əlimdə deyil. Nə qədər çalışıram getməyəm, mümkün olmur, dayana bilmirəm. Gərək məndən inciməyəsən.

Sonra qızın əllərindən tutub dedi:

– Mənim gözəlim, bu dəfə də gedirəm, ya gətirərəm, ya da ölərəm, sən də rahat olarsan.

Rəna xanım ağlayıb dedi:

– Mənim sevgilim, Allah eləməsin sənənin başından bir tük əskik olsun. Onsuz da mənim ömrüm sona çatıbdı. Səndən sonra mən yaşayacağammı? Əzizim, mən eşqdən xəbərdaram, bilirəm ki, öz ixtiyarında deyilsən, məhəbbət səni çəkib aparır. Mən əzəl gündən sənənin yolunda canımdan keçmişəm. Sənə izn verirəm, get. Ancaq mənə qulaq as! Gərək təğyir-libas olub gedəsən ki, səni tanımasınlar. Əgər səni tanısalarsa, yenə başına bəla gətirəcəklər. Kürdoğlu toya başlayıb. Onlar səni ölmüş hesab eləyirlər. Sənənin bura gəlməyin iki aydı. Padşah qorxusundan Kürdoğluya söz verib. Qızın da əli səndən üzüləndən sonra razı olub.

Bu sözü deyib, əllərini onun əllərindən çəkdi, məlul-mələl dedi:

– Əzizim, mən səndən əl üzüm, get, Allah amanatı! Amma məni yaddan çıxartma!

Dübarə qulac saçlarından bir tel ayırıb, sinəsinə basdı, aldı, görək nə dedi:

Nə deyim, nə çarə eləyim!
Heç dönmür könül, sevgilim!

Mən kimə dərdim söyləyim,
Heç dönmür könül, sevgilim!

Nə baxırsan yanı-yanı,
Könlümün sultanı, xanı;
Yolunda qoydum bu canı,
Heç dönmür könül, sevgilim!

Vəhşi maral kimi gözdüm,
Bağçaların gülün düzdüm;
Daha mən səndən əl üzdüüm,
Heç dönmür könül, sevgilim!

Şahzadə Əbülfəz dedi:

– Ağlama, sevgilim, ölməsəm yenə qayıdıb gələləm.

Bir-birinin boynuna qol salandan sonra ağlaya-ağlaya bir-birindən ayrıldılar. Rəna xanım ona bir dəst aşıq paltarını geydirdi, sazı da əlinə verib dedi:

– Gərək belə gedəsən, heç kəs səni tanımasın, elə bilsin aşıqsan.

Şahzadə ondan ayrılıb yola düşdü, az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, Yəmən şəhərinə çatdı. Gördü bütün bazar, dükən bağlıdı. Adamlardan xəbər aldı:

– Nə üçün bazar, dükən bağlıdı?

Dedilər:

– Padşahın qızı Sərvinaz xanımı Kürdoğlu pəhləvana ərə verirlər. Bu gün toydu. Odu ki, cəmi əhali toydadı.

Şahzadə Əbülfəz bu xəbərdən çox qəmgin oldu, bir baş padşahın sarayına tərəf getdi. Gördü şah sarayında bir cəlal, bir büsat var, gəl görəsən. Oğlan saraya daxil oldu. Adam olan onu sazlı görüb soruşdular:

– Oğlan, aşıqsanmı?

Şahzadə dedi:

– Bəli, aşığam, özü də həmişə şahlar sarayında oxuyuram. Eşitdim ki, şah qızına toy eləyir, gəldim.

Adamlar padşaha xəbər verdilər ki, aşıq gəlib.

Padşah dedi:

– Gətirin görüm necə aşıqdı?

Şahzadəni padşahın yanına apardılar. Şahzadə ədəb salamını yerinə yetirib, xidmət məqamında dayandı. Oğlan gördü padşahın yanında

əyanlar, Kürdoğlu oturublar. Sərvinaz xanım da pərdənin dalındadı. Padşah diqqətlə Əbülfəzə baxıb dedi:

– Adam da adama bu qədər oxşayarmı? Gör bu aşiq şahzadə Əbülfəzə necə oxşayır?

Vəzir dedi:

– Oxşasa nə çıxar? Şahzadə Əbülfəzin indi sümüklərini də qurduquş yeyib.

Padşah şahzadəni lap taxtının qabağında əyləşdirdi. Qız pərdənin dalından oğlana baxıb dedi:

– Ay qızlar, baxın o aşiq necə şahzadəyə oxşayır?

Anası dedi:

– Qızım, onu yaddan çıxart, adam adama oxşayar da.

Qız gözlərindən damla-damla yaş süzüb, yanağı aşağı axıtmağa başladı. Padşah şahzadəyə dedi:

– Oğlan, bir az oxu, qulaq asağ.

Oğlan sazı sinəsinə mindirib, görək bülbül kimi nə cür fəğan elədi:

Salam olsun sana, rəhmli şahım,
Ədalətli şahım, et divanımı!
Uşaq idim, düşdüm dərdü möhnətə,
Ədalətli şahım, et divanımı!

Axıb-axıb dəryalara dolmuşam,
Saralmışam, gül rəngimdən solmuşam;
Şah oğluyam, indi gəda olmuşam,
Ədalətli şahım, et divanımı!

Padşah vəzirə dedi:

– Vəzir, qulaq ver gör nə deyir? Burada başqa iş var.

Aldı şahzadə gerisini:

Gecə-gündüz işim ahü fəğandı,
Ciyərim kasəsi qırmızı qandı;
Bu cavan canıma rəhm et, amandı,
Ədalətli şahım, et divanımı!

Bu sitəmkar məni saldı tufana,
Rəhm etmədi bir mən kimi cavana;
Qılınc çəkib bulandırdı al qana,
Ədalətli şahım, et divanımı!

Sərvinazım fəraqımda ağladı,
Rəna xanım ürəyini dağladı,
Biinsaf Kürdoğlu məni doğradı,
Ədalətli şahım, et divanımı!

Kürdoğlu adını eşitdikdə diqqətlə baxıb gördü ki, bu oxuyan aşiq deyil, şahzadə Əbülfəzdi. Ancaq yerində qurquru qaldı, nitqi qurudu. Padşah, vəzir, vəkil də şahzadəni tanıdılar, ancaq hələ sakit dayandılar. Qız anasına dedi:

– Ana, bu Əbülfəzdi...

Anası dedi:

– Dayan görək axırı nə olacaq?

Şahzadə sazı döşünə aldı, dübarə görək nə dedi:

Aman şahım, canım şahım,
Yarım əğyara dil verib.
Məgər ölüb şeyda bülbül,
Qönçə gül xara dil verib?

Ərz eləyim sultanıma,
Qəfildən gəldi yanıma;
Bulaşdırdı al qanıma,
Gəlib dildara dil verib.

Yuxusunda məni sevdi,
Durub əhvalımı duydu;
Rəna xanım qanım yudu,
Yar özgə yara dil verib.

Sürməmişəm zövqü səfa,
Yolunda çox çəkdim cəfa;
Sərvinaz olub bivəfa,
Bir sitəmkara dil verib.

Padşah yerindən qalxdı, qolunu şahzadənin boynuna saldı, ağlamağa başladı. Vəzir, vəkil, əyan, əşraf şahzadənin halına yandılar. Kürdoğluya nifrət elədilər. Hamı şahzadənin salamat olmağına çox şad oldu. Şahzadə Əbülfəz sazı döşünə basıb, görək şaha nə deyir:

Bir ərzim var, şahım, sana,
İzn ver mənə, söyləyim.

Bu zalım zülm edib mana
Qoy məni, gedim öldürüm.

Yalvarıram zarı-zarı,
Ayırmışdı nazlı yarı;
Rəhm etginən, səni tarı,
İzn ver, gedim öldürüm.

Uşaqılıqda keçdim candan,
Yara dəyib mana yandan;
Budu iltimasım səndən:
İzn ver, gedim öldürüm.

Qoy durum gedim yanına,
Bir qorxu salım canına,
Bulaşdırım al qanına,
İzn ver, gedim öldürüm.

Padşah hökm elədi, Kürdoğlunun qollarını bağladılar, o saat zindana göndərdilər. Oğlan başına gələn qissəyi başdan ayağa kimi nağıl elədi. Padşah kədərlənib dedi:

– Səni daha öz yanımdan kənara buraxmayacağam.

Əbülfəz dedi:

– Heç insaf deyil mən burada eyş-işrətdə yaşayam, Rəna xanım gözü yaşlı qalsın. Mənim həyatıma səbəb oldu.

Padşah dedi:

– Vəziri göndərəm, onu gətirər, sən heç narahat olma.

Şahzadə Əbülfəz dedi:

– Rəna xanım çox ağıllı, sədaqətli qızdı. Ola bilər ki, buraya gəlməsin. İzn verərsən Sərvinazı oraya apararam. Ata-anamın da gözü yoldadı.

Toy geri çevrildi. Yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib, Sərvinaz xanımı şahzadə Əbülfəzə verdilər. Bir neçə gün burada qaldılar. Sonra şahdan icazə alıb, yola düşdülər. Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi gedib, Rəna xanım olan yerə çıxdılar. Rəna xanım külafirəngidən baxırdı, onları gördü, pişvazına çıxdı. Onları evə gətirib, bir qədər rahat eləyəndən sonra o biri evə girib, bir şüşə zəhər içdi, tez onların yanına gəlib şahzadə Əbülfəzə dedi:

– Bu biçərəni niyə cəlalından ayırıb biyabanlara saldın? Mənim kimi bədbəxt elədin? Mən ki, sana həmişəlik icazə vermişdim. Niyə, onda bilmədin ki, mən canımdan keçmişəm?

Şahzadə Əbülfəz baxdı ki, Rəna xanımın rəngi-ruhi qaçıb, dedi:

– Mənim mələyim, niyə elə danışsən? Məgər sənin ayrılığına mənim tabım var? Sənin eşqin məni buraya gətirmişdir. Mən səndən əl çəkəsi deyiləm.

Rəna xanım yavaş səslə dedi:

– Əzizim, eşqimi sana məlum eləyirəm. Mənimki bura qədər idi.

Rəna sözünü yarımçıq kəsdi, dayandı. Onun ürəyi döyündü, əlləri əsdi... öz halında deyildi. İçdiyi zəhərin təsirindən bədəni xəzan yarpağı tək əsirdi. Gül rəngi zəfəran kimi saralmışdı. Elə bil gülüstana afət bürküsü çökmüşdü. Nə dinir, nə danışır, elə hey ah çəkirdi. Birdən dedi:

– Şahzadə, lap yaxın gəl!

Şahzadə gəlib, onun başını dizinin üstünə aldı. Rəna xanım gözlərini çevirib, yaralı maral kimi onun üzünə baxdı, zarıya-zarıya dedi:

– Əzizim, hazırladığım zəhər şərbətini içmişəm! Eşq yolunda canımı fəda elədim! Son dəqiqə üzünə baxıb, pərvana kimi həlak oluram:

Misir şahzadəsi, qulaq ver mana,
Halal elə, dəxi mən gedər oldum.
Neçə vəsiyyətim var indi sana,
Halal elə, dəxi mən gedər oldum.

Maral kimi oxlanmışam dizimdən,
Doymamışam yarın şirin sözündən,
Ahu baxışından, xurma gözündən,
Halal elə, dəxi mən gedər oldum.

Anam yoxdu sinəsini dağlasın,
Atam yoxdu fərağında ağlasın;
Qoy kənzilər gözlərimi bağlasın,
Halal elə, dəxi mən gedər oldum.

Şahzadə Rəna xanımı bağrına basdı, ağlaya-ağlaya dedi:

– Zindəğanım, bu nə işdi tutmusan? Özünə rəhmin gəlmirdi, bəs mənə niyə rəhmin gəlmədi? Elə xəyal eləyirdin ki, səndən sonra mən sağ qalacağam?..

Rəna xanım dedi:

– Əzizim, bir könülə iki məhəbbət sığmaz. Sizin xoşbəxt yaşamağınız üçün bu işi gördüm:

Məhəbbət rişəsin sökə bilmədim,
Daha göz yollara tikə bilmədim,
Eşqin odunu mən çəkə bilmədim,
Halal elə, dəxi mən gedər oldum.

Məhəbbətin artdı sahatbasahat,
Eşqindən olmadım bir ləhzə rahat,
Yar yanımda can verirəm fərağat.
Halal elə, dəxi mən gedər oldum.

Rəna xanım bir yanıqlı ah çəkdi: “Əlvida, sevgilim, əlvida!” – deyib, gözlərini yumdu. Şahzadə Əbülfəzlə Sərvinaz xanım fəğan eləyib, başlarını yoldular. Şahzadə dik ayağa qalxdı, gözüyaşlı dedi:

– Gərək mən özümü cananıma yetirəm. Əzizim, məni qoyub, niyə tək gedirsən:

Qurbanı olduğum gülüzlü yarım,
Dayan, gözəl yarım, mən də gəlirəm!
Üzüldü taqətim, getdi qərarım,
Dayan, gözəl yarım, mən də gəlirəm!

Uşaqılıqda seyr eylədim cəhanı,
Eşq odundan çəkdim ahı, fəğanı,
Səndən sonra istəmirəm dünyanı,
Getmə, gözəl yarım, mən də gəlirəm.

Tərki-vətən olub, gəldim bu dəştə,
Otağın oxşayır bağı-behiştə,
Mələk deyim sana, ya ki, fəriştə,
Getmə, gözəl yarım, mən də gəlirəm.

Sana qurban olum, ay qaşı kaman,
Aç şəhla gözünü, ölürəm, aman!..
Lazım deyil mənə səndən ayrı can,
Getmə, gözəl yarım, mən də gəlirəm.

Sərvinaz ağlaya-ağlaya şahzadənin yanına gəlib, ona təsəlli verməyə çalışdı. Onun dərdinə ürəkdən şərik oldu. Şahzadə sakit olmadı, gözünü Rənadan ayırmadı. Aldı, ağlaya-ağlaya gərək Sərvinaza nə dedi:

Uşaqılıqdan valeh, heyran olduğum,
Xudahafiz, daha mən də gedirəm!
Ağlar gözlərinə qurban olduğum,
Xudahafiz, daha mən də gedirəm!

Oxuyub dərşimi, yetdim tamama,
Qara xəbərini göndər anama;
Cavan öldüm, yetişmədim mən kama,
Xudahafiz, daha mən də gedirəm!

Sağalmadı bu qəlbimin yarası,
Tapılmadı bu dərşimin davası,
Anama yazgilən saxlasın yası,
Xudahafiz, daha mən də gedirəm!

Yazgilən üstümdə qəbir tiksinlər,
Gəlib məzarımda güllər əksinlər,
Böylik otağıma qara çəksinlər,
Xudahafiz, daha mən də gedirəm!

Məndən sonra bu dünyadan doysunlar,
Şahana rəxtimi mənim soysunlar,
Rəna ilə bir məzara qoysunlar,
Xudahafiz, daha mən də gedirəm!

Söz tamama yetdi, şahzadə sazı yerə çırpıb sındırdı. Xəncərini çəkib, ürəyinin başına sancdı, Rəna xanımın yanına yıxıldı. Can verə-verə aldı, həzin səslə görək nə dedi:

Eşq odundan rəngim saralıb soldu,
Ürəyim rişəsin dərdü qəm aldı,
Tamam arzularım ürəkdə qaldı,
Dayan, gözəl yarım, mən də gəlirəm!

Məqamın cənnətdi, özünsən mələk,
Ayrılığı saldı bu zalım fələk;
Sərvinaz da nakam qaldı sənin tək,
Getmə, gözəl yarım, mən də gəlirəm!

Tərflan kimi gözdim Yəmən çölündə,
Bülbül olub, oxudum gülşənində;
Can qoyaram vəfalı yar yolunda,
Dayan, gözəl yarım, mən də gəlirəm!

Ürəyimi qəm ləşgəri bürüdü,
Ciyərlərim qana dönüb əridi,
Cavan ömrüm zay oluban çürüdü,
Dayan, gözəl yarım, mən də gəlirəm!

Əbülfəzəm, bitməz olub diləyim,
Cəfa çəkdim, bada getdi əməyim,
Nakam oldum, qubar etdi ürəyim,
Fəda olum sana, mən də gəlirəm!

Oğlan canını Rəna xanıma tapşırırdı. Sərvinaz xanım onların başının üstündə oturub, göz yaşını abi-leysan kimi tökməyə başladı. Yer-göy ağladı. Həzin yağış yağmağa, göy guruldamağa başladı. Şimşək şığıdı, ildırım çaxdı, ruzigar Sərvinaz xanıma səs verdi. Sərvinaz xanım ayağa qalxdı, Əbülfəzin qanlı xəncərini götürüb, ürəyinin başına sancdı, o da onların yanına yığıldı.

Adamlar yığıldılar, ağladılar, hər üçünü bir qəbrdə dəfn elədilər. Kənizlər də qəbrdə mücövür olub qaldılar.

Qarı nağılı deyib qurtarana qədər tərəkəmə qızı elə hey ağlayırdı. Elə bu zaman muştuluqçu gəldi ki: – Xeyir xəbər... Qızın sevgilisi səfərdən gəlib çıxdı. Öpüşüb görüşdülər, şadlıq keçirdilər. Tərəkəmə qızı muradına çatdı. Qarı da bunlara analıq elədi, ruzigarlarını xoş gün, xoş saatla keçirdilər. Siz də muradınıza çatasınız, biz də çataq.

QEYDLƏR

“QURBANİ”

Bu dastan xalq içərisində “Qurbaninin nağılı” adı ilə məşhurdur. Əldə olan məlumata görə, Qurbani Şah İsmayıl Xətayi ilə müasir olmuş, hətta ona mənzum bir məktub da yazmışdır. Cəbrayıl rayonunun Hasanlı kəndi yaxınlığında, Diri dağ döşündəki qədim qəbiristanda Aşıq qəbri adlı bir qəbir vardır. Yerli əhali içərisində gəzən rəvayətlərə görə, bu, Qurbaninin qəbridir. Cilddə gedən bu dastan Gəncə şəhərində yaşayan Aşıq Qara Mövləyevdən toplanmışdır. Toplayanı Əhliman Axundovdur.

Rəvayətə görə bu dastan şairin qoşmaları əsasında Gəncə aşıqları, ikinci versiya isə yenə də onun qoşmaları əsasında Qarabağ aşıqları tərəfindən sonradan düzəldilmişdir.

Cənubi Azərbaycan aşıqları tərəfindən düzəldilmiş bir versiya da vardır ki, mükəmməl toplanmadığına görə nəşri hələlik məsləhət görülmədi. Cənubi Azərbaycan versiyasının düzəldilməsinə, deyəsən, “Tahir və Zöhrə”, “Vərqa və Gülşar” süjetlərinin ənənəvi başlanğıcından istifadə edilmişdir.

1. *Ustadnamə* – qüvvətli nəsihətamiz şeirlərə aşıqlar içərisində *ustadnamə* deyilir. Çox qədimlərdən bəri aşıqlar bir ənənə olaraq hər dastanı məşhur *ustad aşıqlar* tərəfindən deyilmiş üç *ustadnamə* ilə başlayırlar. Bu ənənə bir sıra başqa cəhətləri ilə birlikdə həm də yazıya düşməmiş *ustad aşıqların* adlarını və əsərlərini xalq içərisində yaşatmaq yollarından biri olmuşdur.

2. *Xəstə Qasım* – anadan olması və ölməsi haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Ehtimala görə, XVII əsrdə Azərbaycanın Tikmədaş kəndində yaşamışdır. *Ustad aşıqlardandır*. Gözəl mənalı *ustadnamələri* ilə şöhrət tapmışdır.

3. *Səməd* – Azərbaycan aşıqları içərisində *Səməd təxəllüsü* ilə şeir yazan və yaxud qoşan bir neçə aşıq olmuşdur. Bunlardan biri XIX əsrdə Tovuzda yaşamış, o biri isə Qazax rayonundandır. Bu *ustadnamənin* əslində hansı *Səməd* tərəfindən deyilmiş olduğu dəqiq məlum deyildir.

4. *Molla Cuma* – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış məşhur xalq şairlərindəndir. 1853-cü ildə Nuxa rayonunda anadan olmuş, 1920-ci ildə vəfat etmişdir. Öz şeirlərindən anlaşıldığına görə, şairin adı əslində Süleyman imiş. Farsca, ərəbcə və türkcə savadlı olduğuna görə, *Molla* adı ilə şöhrətlənmişdir. *Cuma* isə şairin ədəbi təxəllüsü imiş.

Şairin gözəl qoşmaları, gəraylıları, əvvəl-axırları, müxəmməsləri aşıqlar içərisində çox geniş yayılmışdır.

5. Xudafərin – Bərgüşadla Həkəri çaylarının Araza töküldüyü yerdən beş kilometr aralı, Araz çayı üstündən salınmış məşhur körpünün adıdır. A. Bakıxanovun yazdığına görə, bu körpü 644-cü ildə salınmışdır.

6. Zəy də verməyəcək – heç nə verməyəcək.

7. Abi-kövsər – cənnət suyu.

8. Doxsan min kəlməmə bəyan dedilər – bu misrada Quran-dakı sözlərin miqdarına işarə edilir.

9. Qurbani savadlı şair olmuşdur. Onun işlətdiyi sözlər, hətta bəzən misralar, bəndlər, mənası çox zaman anlaşılmadığı üçün peşəkar aşıqların ifasında pozulmuş, təhrif edilmiş, mənasız hala düşmüşdür. Belə misraları “düzəltmək” saxtakarlıqdır. Buna görə də biz başqa variantların köməyi ilə bərpa edilməsi mümkün olanları bərpa etmək, mümkün olmayanları isə toplanmış olduqları şəkildə saxlamaq yolu ilə getdik. Bəlkə belə misraların sonralar tapılacaq daha düzgün variantları orijinalın necə olduğunu müəyyənləşdirə bildi.

Bu bənddəki “ovçunun məskəni dağ arxasında” da belə pozulmuş misralardandır.

10. Bu qoşma variantların çoxunda belədir:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmısan, oyan, – dedilər.
Düldülün sahibi, Qənbər ağası
Bu dövrəyə şahi-mərdan dedilər.

Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Ərənlər payına sürtdüm üzümü;
Dindirdilər, haqq söylədim sözümü,
Doxsan min kəlməmə bəyan dedilər.

Qurbani, batıbsan qəm dəryasına,
Ovçunun məskəni dağ binasına,
Bir siyğəl versənə könül pasına,
Aşıqı məşuqə qurban dedilər.

Qoşmanın Qazaxdan toplanmış belə bir variantı da vardır:

Yatmışdım, üstümə gəldi ərənlər:
Tifil, nə yatmısan, oyan, – dedilər.
Aləmi-vayqada açdım gözümü,
Görünənə şahi-mərdan dedilər.

Qafil, nə yatıbsan, qəflətdən oyan!
Oxu sözlərini sən, eylə bəyan!

Qəlbində nə varsa eyləmə pünhan!
Doxsan min kəlməyə inan, – dedilər.

Qurbani, giribsən qəm dəryasına,
Ahular çəkilib dağ səhrasına,
Bir siyğəl çəkdlər könül pasına,
Məğribdən məşriqə ürşan dedilər.

11. Ya minəl-əta – ey bəxşiş sahibi olan. Misranın mənası belədir: şəninə “ey bəxşiş sahibi” yazılan.

12. İmam ola, damad-Əhm ədi-Mürsəl-Məhəmmədin kürəkəni Əliyə işarədir.

13. İstədim mətləbim payı-Qənbərdən – dini rəvayətlərə görə, Qənbər Əlinin nökrəri olmuşdur. Buna görə də Əlinin bir adı da Qənbər ağasıdır. Qurbani özü də qoşmalarının birində onu “Düldülün sahibi, Qənbər ağası” adlandırır. Burada aşıq öz mətləbini Əlinin qulu Qənbərin ayağının torpağından istəyir.

14. Əlif qədim dal yazılmış o burca – ərəb əlifbasının birinci hərfi olan əlif düz şaquli bir xətdən ibarətdir. Dal hərfi isə ortadan ikiyə qatlanmış əlifə oxşayır. Qurbani bu misra ilə öz taleyinin əvvəldən qara yazılmış olduğunu, baxtının belə bükülmüş “d” hərfinə oxşadığını demək istəyir.

15. Variantların əksəriyyətində bu şeir tək Qurbani tərəfindən deyilən qoşma şəklindədir. Yalnız Gəncədən toplanmış variantda ata ilə oğul arasında gedən dəyişmə şəklinə düşmüşdür ki, bu da, bizcə, dastanın həmin variantını yaratmış Gəncə aşıqlarının işidir. Deyişmənin Mirzalı xan tərəfindən deyilən bəndləri də öz üslubuna, ruhuna, sanbalına görə bunun doğrudan da belə olması ehtimalını qüvvətləndirir. 1935-ci ildə Salman Mümtaz tərəfindən tərtib və nəşr edilmiş “El şairləri”ndə qoşmanın iki bəndi də belə getmişdir:

Geymək üçün yaşılı var, alı var,
Əmmək üçün ləblərinin balı var,
Xublarının bir özgə cür halı var,
Hər yetənlə vurmaq olmaz pəncə hey!

Qurbani der: vüsalına ermədim,
Qul oluban qulluğunda durmadım,
Gəzdim İran, Turanı mən, görmədim
Gözəllikdə, məhəbbətdə sənəcə hey!

16. Əyyub kimi sinəm şanbaşan oldu, Göründü gözümə yaralar mənim – dini əfsanələrə görə, Əyyub guya son dərəcə dözümlü və səbirli peyğəmbər imiş. Guya Allah imtahan məqsədi ilə ona min bir bələ

göndərmiş, onu dözülməz əzab-əziyyəyə salmışdır. Onun bütün bədəni yara tökmüş, qurdlanmış, çürüməyə başlamışdır. Lakin Əyyub bütün bu işkəncələrə dözmüş, öz dediyindən dönməmişdir. Buna görə də bu ad yazılı və şifahi ədəbiyyatda dözümlülük, dönməzlik, səbir və səbat rəmzi kimi çox qədimlərdən bəri işlənməkdədir.

17. Bu şerin Qazaxdan toplanmış variantı belədir:

Aləmi-röyada yarımı gördüm,
Göründü gözümə oralar mənim.
Qara bağrım şan-şan oldu, dəlindi,
Baş verdi sinəmdən yaralar mənim.

Şeyda olub gülşənimdə ötmədi,
Canan gəlib göz önündən ötmədi,
Çox aradım, əlim yara yetmədi,
Günbəgün irəngim saralar mənim.

Əvvəl başdan belə yazılıb yazı,
Kim gedər ki, dünya, səndən irazı?
Şahim şəfaətçi, haqq özü qazı,
Qurbanıyəm, işim aralar mənim.

18. Bəzi variantlarda Qurbani bu yerdə Əli mədhinə bir neçə qoşma deyir. Bu qoşmalar bizim cildə daxil etdiyimiz variantda yoxdur. Başqa variantlardakılar da çox nöqsanlı və pozulmuş haldadır. Əsillərini bərpa etmək hələlik mümkün olmadığı üçün buraya daxil edə bilmədik.

19. Bu qoşma Qurbaninin, doğrudan da savadlı bir şair olduğunu aydın şəkildə sübut edir. Sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı formasından istifadə ilə şair qıfılbənd düzəltdi.

Birinci bənddəki kafü lamü kaf – “gələk” deməkdir. Mənası: dost bizi şərəfətli xidmətinə çağırırdı. Biz cavab verdik ki, baş üstə, gələk. Bundan sonrakı həyyü lamü kaf – “hələk”, mimü lamü kaf – “mələk”, kafü lamü kaf isə – “kələk” deməkdir.

20. Bu şerin Gəncədən toplanmış belə bir variantı da vardır:

İbtida qədəmi basdım məclisə,
Aşıqlar ustadı, görüm, handadı?
Onun dərdi, qəmi çoxdu canımda,
Gövhərli sözlərim hələ xandadı.

Şahin – şonqar bir tər lana səyyadam.
Dövrəsində dolanıram dəmadəm,

Gəncə şəhərində mənim iradəm,
Bilmirəm ki, qismət nə məkandı.

Mana badə verib Həzrət Əli,
Nə buyurubsa da demişəm: – bəli;
Qurbaninin fikri, zikri, xəyali,
Axırı mətləbim Pəri xandıdır.

1938-ci ildə xalq şairi Süleyman Rüstəm və Məmməd Rahim tərəfindən
tərtib və nəşr edilmiş “Qoşmalar”dakı variantı isə belədir:

İbtida eyləyib girdim meydana,
Şagirdlər ustası, görün, handadı.
Pünhani dərdlərim çoxdu canımda,
Dürr-gövhərlərim hələ kandı.

Nazlı yar əlindən nə sinədağam,
Bərk yuxuya dalmamışam, oyağam,
Yar nə qədər yaşayır, mən də sağam,
Dü çeşmim gözləyir sübhü dandı.

Sana qurban olum, ya Həzrət Əli!
Sailə bağışla dövləti, malı,
Yetim Qurbaninin fikri, xəyali,
Gecə-gündüz butam Pəri xandı.

21. Şeyx gümbəzi – böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin
qəbri xalq arasında bu adla məşhurdur.

22. Bu şerin Qazax və Şəmkindən toplanmış belə bir variantı da vardır:

Nazlı dərviş, naz eyləmə,
Belə naz eyləmək olmaz.
Pünhan sözüm vardı sana,
El içində demək olmaz.

Dərdim söylə bilənlərə,
Dərd başına gülənlərə;
Hər üzünə gülənlərə
Etibar eyləmək olmaz.

Dərviş ol dərvişlər ilə,
Haqqa layiq işlər ilə:

Heç sınınamamışlar ilə
Düz rəftar eyləmək olmaz.

Qurbani der: gətir məzə,
Köhnə dərdim oldu təzə;
Dərd biləni dərd bilməzə,
Giriftar eyləmək olmaz.

Cənubu Azərbaycandan toplanmış variantda isə belədir:

Ala gözlü nazlı dərviş,
Belə naz eyləmək olmaz.
Budu, gəldi bahar fəslü,
Mürğü zar eyləmək olmaz.

Yoldaş ol dərvişlərinən,
Haqqın bir düz işlərinən,
Hər sınınamışlarınan,
Beh-bezar eyləmək olmaz.

Dərdini de bilənlərə,
Dərd başına gülənlərə,
Hər üzünə gülənlərə,
Açıb sirr demək olmaz.

23. Bu şeir “El şairlərin”ndə belə verilmişdir:

Yer ilə göy yoxkən bir nəzər qıldın,
Əridibən gövhəri, dürr eylədin, şah!
Yox yerdən aləmi müxtəsər etdin,
Cismini qəndildə nur eylədin, şah!

Gətirdin kəlamı cümlə-cahana,
Qırqları göstərdin əhli-ürfana,
Peyğəmbər kitabın gətdin dəhana,
Həbibin söhbətin şir eylədin, şah!

Dirili Qurbana göstərdin indi,
Boynundadı məhəbbətin kəməndi,
Dərya üzündə oynadır səməndi,
Özünü Cəbrailə pər eylədin, şah!

24. Bu şerin Qazaxdan toplanmış variantı belədir:

Usta, bir qız sevdim sizin ellərdən,
Cəm gözəllər onun səbəbkarıdı;
Alma yanaqlıdı, qəmər üz lüdü,
Laçın qaynaqlının can şıkarıdı.

Ustam, sana zərər etməz bu sözlər,
Bağında açılar gülü nərgizlər;
Canan intizardı, yolumu gözlər,
Gözü yollarımın intizarıdı.

Canan gəlməyimi bilsə can eylər,
Canını canana ərməğan eylər;
Qəzəbnakdı, qəmələri qan eylər,
Mələklər şahının sitəmkarıdı.

Ala gözlü Pərimin zülfü şeydadı,
Quranda yazılan əlif-beydədi;
Qurbani, sərində bu nə sevdadı? –
Ala göz Pərimin yadigarıdı.

Cənubi Azərbaycanda toplanmış variantı isə belədir:

Bir gözəl sevmişəm Döv ellərində,
Hurinin, pərinin xoş göftarıdı.
Aydı məşşatəsi, gündü məşəli,
Xublar sərdarının cümlə varıdı.

Varmı mənim kimi cana qəsd edən?
Öz-özünən seyraqıdı dost edən?
Əmibəni ləblərindən məst edən,
Əmməyə ləbləri həməvarıdı.

İki qaşın arası dü heyvadı,
Quranda oxunan qülhüvəlladı,
Desələr: Qurbani, sərində nə sevdadı?
Deyərəm: o da Pərimin yadigarıdı.

Bu şerin Laçından toplanmış variantı isə belədir:

Bir Pəri sevmişəm, sizin ellidi,
Gözəlliyi hamıya nümunvarıdı.

Şux göz, mina gərdən, incə bellidi,
Gecə-gündüz işi ahü-zarıdı.

Əcaib gözəldi, nə xoş dilbərdi,
Cəmalına cümlə aləm əfsərdi,
Ağzında dişləri lələ gövhərdi.
Sinəsi dağların təzə qarıdı.

Qurbani der: zülfün ucu xəyətdi,
Qurandakı qülhüvəllah əhətdi;
Desələr: sərində bu nə halətdi?
De ki, bir Pərinin yadigarıdı.

25. Külli şeyün halik – Allah deyibdi – yəni Allah – “hər şey məhv olacaqdır” – deyibdir.

26. İki qabi-qovsun, qürrətüleynin – yəni “iki qaşın, iki gözü-nün işığı”.

27. Ya şəbi-yəldadı, ya rəqayibdi – şəbi-yəlda – ilin ən uzun gecəsi, rəqayib isə dini əfsanələrə görə, guya Məhəmmədin ana bətninə düşdüyü gecə imiş.

28. Bu da mənası pozulmuş misralardandır.

Ehtimal etmək olar ki, misra əslində belə imiş: “Camalına cümlə-aləm məzhərdir”. Yəni: cümlə-aləm sənin camalında təzahür etmişdir.

29. Dədə Yediyarla Qurbaninin deyişməsi təqdim etdiyimiz dastanda getməmişdir. Bu deyişmə altı qatar qıfıləndən ibarətdir. Mövzusu əsasən dinidir. Qazaxdan və Şəmkirdən toplanmış variantlara görə, Qurbani Dədə Yediyarla yox, Aşıq Heydərlə deyişir. Bu variantlara görə, Pəri xanımın əmisi oğlunun da adı Məhəmməd xandır.

30. Bu şerin Qazaxdan toplanmış variantı belədir:

Sizə qurban olum, xan cəlladları,
Mənim bu dərdimi yara deyərsiz!
Canan xəbər alsə ərzi-halımı,
Könlü qəmgin, günü qara, – deyərsiz!

Yetsəniz Pərimin xaki-rahına,
Könül səcdə qılar haqq dərgahına,
Otağından çıxar seyrəngahına,
Yaxıncaq tez vara-vara deyərsiz!

De ayrılıq Qurbanini öldürər,
Saraldıban gül rəngini soldurar,

Pəri xanım sizi nə növ dindirər,
Pərvanə dərdini nara deyərsiz!

31. Bu şeirin Qazaxdan toplanmış və “El şairləri” kitabında getmiş variantı belədir:

Dost yolunda yaxa yırtım, baş açdım,
Gecə-gündüz dadı-bidad eylədim.
Öz əlimlə özüm yıxdım evimi,
Müddəilər evin abad eylədim.

Dost yolunda üz qoyuban baş kəsdim,
Ağlamaqdan bu didəmdən yaş kəsdim,
Şirin üçün Bisütunda daş kəsdim,
Münasib adımlı Fərhad eylədim.

Şahin-şonqar bəy oğlunun qolunda,
Seyrağıblar həm sağımda, solumda,
Qurbani də: bir namərdin yolunda,
Heyif, cavan ömrüm bərbad eylədim!

32. Nurdan sənə çəkmiş külahi zülfün – “küləh” – papaq deməkdir. Əgər biz bu sözü düz oxuya biliriksə misranın mənası belə olur: zülflərin sənə nurdan papaq düzəltmişdir. Sofi-hürufi rənz kimi bunu belə qəbul etmək mümkündür. Lakin bizcə bu misra, eləcə də qoşmanın son bəndinin son misrası pozulmuşdur. Əslini bərpa etmək hələlik mümkün olmadı.

33. Bu şeirin Qazax və Şəmkiyədən toplanmış və “El şairləri”ndə getmiş variantı belədir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.
Yanıb eşq oduna büryan olduğum,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.

Heç çıxmadım nazlı yarın köşkünə,
Bulanmadım ənbərinə, müşkünə;
Məhəmməd peyğəmbər, Əli eşqinə,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərən var,
Dəribən də məhrəbaya sərən var,

Qurbani der: onu mənə verən var,
Vallah, billah, bacın üçün gəlmişəm.

34. Bu şerin Qazax, Şəmkir və Laçından toplanmış variantları belədir:

Bu gün bir Pərinin seyrinə vardım,
Məni camalına heyran eylədi.
O nazik əlilə tutdu əlimdən,
Gəzdirib bağında seyran eylədi.

Sənəm bağçasında oynar gülünən,
Qalaydım yanında aynan, ilinən;
Yar bizi saxladı min bir dilinən,
Əyləlib, üç gecə mehman eylədi.

Ağır mərəkəlim, ağır qonaqlım,
Zivər küləcəlim, Gəncə papaqlım,
Bir naqafil baxdı aslan qabaqlım.
Canı zəbanımı candan eylədi.

Keçmək olmaz bu dünyanın malından,
Doymaq olmaz yarın xəttü xalından,
Ay doğdu Pərimin gül camalından,
Görcək tamam ellər bayram eylədi.

Əsli xanzadadı, ismidi Pəri,
Qurbani yolunda qoyubdu səri;
Özü təklif etdi, girdik içəri,
Üzdən bir cüft busə ənam eylədi.

35. Bu şerin Qazax və Tovuzdan toplanmış, eləcə də “Qoşmalar” kitabında getmiş variantı belədir:

Səfil-səfil gəzdim dağ ətəyində,
Bu yaylaqdan qar almağa gəlmişəm.
Arı kimi bal üstündə sızlaram,
Zənbur mənəm, bar almağa gəlmişəm.

Bu görünən Savalanın dağıdı,
Səyrəqiblər tamam mənə yağdı;
O Pərinin qoynu cənnət bağdı,
Müştəriyəm, nar almağa gəlmişəm.

Ağalar ağası, şahların şahı,
Odu mərd igidlər püştü pənahı;
Qurbaniyəm, budu sözlün kütahı,
Müxtəsəri, yar almağa gəlmişəm.

36. Bu şerin Qazax və Tovuzdan toplanmış variantları belədir:

Dedim, könül, sevmə xublar xubundu!
Onun hər muyunda yüz min qal olu.
Nagah səni dərdə giriftar eylər,
Bilmək olmaz, qəməzəndə al olu.

Ulu divanlarda çəkilir adım,
Ərşə bülənd oldu dadü fəryadım;
Başım üstə qanım içən cəlladım,
Sağ əlində əlif qəddim dal olu.

Qəmər nə yandırır, günəş nə yaxar,
Könlüm nə titrənib ümmana axar;
Qurbani der: hər kim şaha kəc baxar,
Onun kamalında tez zaval olu.

“Qoşmalar” kitabında isə bu şerin ikinci, üçüncü bəndləri belədir:

Ulu divanında söylənir adın,
Şahlar şahı özü versin muradın;
Su yerinə qan içici cəlladın,
Əlindəki o şəmşiri dal olur.

Qəmər nə yandırır, günəş nə yaxar,
Qətrələr qaynaşar, ümmana axar;
Qurbaniyəm, kim ki sənə kəc baxar,
Onun vücuduna tez zaval olur.

37. Aydın lam içində, sin arasında,
Yar mənə göndərdi bir cövüz indi.

Qurbani bu iki misrada ərəb sözlərinin yazılış şəkildən məharətlə istifadə edərək qıfıldənd düzəltdi. Aydınla lamın arasına sin yazdıqda mənəsi bal demək olan “əsəl” yazılmış olur. Şair demək istəyir ki, yar ona arasında “sin” olan ayınla lamın, yəni balın içində cövüz göndərmişdir. Əlif-badan belə istifadə də Qurbaninin savadlı bir adam olduğunu göstərir.

38. Aydın görünür ki, bu qoşma təcnis imiş. Lakin o qədər pozulmuşdur ki, əslini bərpa etmək mümkün olmur.

39. Bu da çox pozulmuş qoşmalardandır. Birinci bəndin birinci misrası, eləcə də ikinci bənd, görünür, çox pozulmuşdur.

40. Çox maraqlıdır ki, bu, “yalab-yalab” şəklində “Kitabi-Dədə Qorqud”da da işlənir.

41. Bu şerin Qazaxdan toplanmış belə bir variantı da vardır:

Durum dolanım başına,
Aşığından küsən dilbər!
Üzüm qoyum üzün üstə,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı;
Gündüz səbrü qərarımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər!

Eşq atəşi yanır canda,
Mən yanırım, sən də yan da!
Bu zülm olmaz müsəlmanda,
Kafərmisən, nə sən, dilbər?!

Qurbani özünə bəydi,
Nazü qəməzən qəddim əydi;
Nə söz dedim sana dəydi?
Bu mən, dilbər, bu sən, dilbər!

42. Nə əcəb bu dada gəldim – nə əcəb, nə yaxşı ətir, qoxu duyub gəlmişəm, – deməkdir.

43. Cəlil və Cəbbar – Allahın adlarıdır.

44. Bu şerin Tovuzdan toplanmış variantı belədir:

Üç ay yaydan gedib, payız gələndə,
Məst olub, sığışmaz budağa alma.
Lalə, bənəfşədən artıq deyilsən.
Versin ay hüsünə qadağa, alma!

Çiçəklərin açar yazlar, baharlar,
Gözəllik nişanı tamam səndə var;
Danəsi xırdaca, özü güllü nar,
Düzəyim birbəbir otağa, alma!

Bıçara Qurbani bağrın əzərsən,
Mən dözən sitəmə sən də dözərsən,
Adətindi, əldən ələ gəzərsən,
Yoxdu sana qoruq, qadağa alma!

45. “Aşıqlar” kitabında bu şeir belə getmişdir:

Əlləri kəsilmiş bədəsil xoyrat,
Sənə kimlər dedi üz bənəfşəni?
İndi ki, dərirəsən, dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənəfşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görəndən aşiq əqlin itirmiş;
Mələklərmi dərmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənəfşəni.

Qurbani der: könlüm bundan sayrıldı,
Nə etmişəm yarım məndən ayrıldı?
Ayrılıqımı çəkib, boynu əyrirdi?
Heç yerdə görmədim düz bənəfşəni.

46. Bu şeirin Qazaxdan toplanmış variantının iki bəndi belədir:

Bir mələyin ələyindən ələndim,
Bəli dedi, bələyində bələndim;
Ərşi, gürşü yaradandan diləndim,
Yüz dərd çəkdim, bir dərmana yetişdim.

Qurbani der: budu söz müxtəsəri,
Şah əlindən içdim abi-kövsəri,
Övliyalar, ənbiyalar sərvəri,
Pirim olan şah-mərdana yetişdim.

47. Bu qoşmanın birinci misrası bəzi variantlarda belədir: “Bir alma göndərdim – üstü mixəkli”. Təfərrüatdan isə görünür ki, Qurbani Pəriyə alma deyil, almas vermişdir. Buna görə biz bu variantı daha ağılabatan hesab etdik.

48. Bu şeirin laçın, Kəlbəcər və Qazaxdan toplanmış variantları belədir:

Sallanıban çıxdı gülşən bağından,
Asta yeri, gözəl, göz dəyər sana.
Seyrağının tənə-tənə sözləri,
Yayın bəd nəzərdən, tez dəyər sana.

Yavaş get, yavaş get, kimin yarısan?
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan?
Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan,
Sabahın yelləri tez dəyər sana.

Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin,
Açsın yaxasının bəyaz düyməsin.
Dəstələ zülfünü yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sana.

49. Çox maraqlıdır ki, bəzi variantlarda bu misra belə gedir: “Sevgilimin gürcü imiş atası”.

50. “El şairləri”ndə bu qoşma belədir:

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru.
Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər.
Marallar sayrışar yollara doğru.

Səhərdən yüklənə nazlının köçü,
Cənnəti-məvadır qoynunun içi;
Əbrişim telləri, mürəssə saç
Hərdəm səda qılır bellərə doğru.

Sevdiyimin gürcü imiş atası,
Əskik olmaz qoç igidin xatası;
Qaş kaman, sinəm onun butası,
Qatı yay çəkilir qollara doğru.

Bağçalarda qurudulur barama,
Naşı təbib, mərhəm eylə yarama!
Dedim: Pərim, züflərini darama,
Könül gəştə çıxar çöllərə doğru.

Qurbani der: naləm yandırır daşı,
Üstümə gəlməsin təbib-i-naşı;
Ümməna dönəndə gözümün yaşı,
Axanda tökülür sellərə doğru.

Qazax və Tovuzdan toplanmış variantlar isə belədir:

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru.

Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər.
Marallar sayrışar yollara doğru.

Səhərdən yüklənir nazlının köçü,
Cənnətülməvadı qoynunun içi;
Əbrişim telləri, mürəssə saç
Hərdəm səda qılır bellərə doğru.

Sevdiyimin gürcü imiş atası,
Əskik olmaz qoç igidin xatası;
Qaşı kaman, sinəm onun butası,
Qatı yay çəkilir qollara doğru...

51. Bu şerin Laçın və Kəlbəcərdən toplanmış və "Aşıqlar" kitabında geniş variantları belədir:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim,
Bir ərziş var qulluğuna, şah, mənim,
Əziz başım üçün oxu yazğımı,
Agah ol halımdan gahbagah mənim.

Dərin-dərin dəryaları boyladı,
Xəncər alıb, qara bağrım teylədi,
Oğlu ölmüş Vəzir qəza eylədi,
Getməz dimağımdan dudi-ah mənim.

Şair olan dərzi alır pürindən,
Baş açmadım səyrəqibin sirrindən;
Qolubağlı keçdim Xudafərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim.

Qurbani der: bahar olur, gəlir yaz,
Göllərdə üzüşür ördək ilə qaz;
Sərim təvəlladır, üzüm payəndaz,
Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim.

Qazax və Tovuzdan toplanmış variantları isə belədir:

Ay mürşüdüm, kamil, dinim, imanım!
Bir ərziş var qulluğuna, şah, mənim.
Səndən qeyri kimə gəlir gümanım?
Olmursan dərdimdən bir agah mənim.

Aşıq odu məşuqunu istəyə,
Təbib gərək dərman etsin xəstəyə;
On bir aydı sər toylanda xəstəyəm,
Yetmirsen dərdimə gahbagah mənim.

Bir ah çəkdim, ahım gəldi dərindən,
Ağlım, huşum oynar, gedər sərimdən;
Körpü düşdü, keçdim Xudafərindən,
Bunnan qeyrəz yoxdu bir mətah mənim.

İxlas kəmərin qurşadılar belimə,
Həqiqətdən su bağlandı gölümə;
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Düşübdü əlimə doğru rah mənim.

Əli dedim, ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bələyinə bələndim,
Yeri, göyü yaradandan diləndim,
Düşdü əlimə bir mətah mənim.

Qurbaniyəm, dedim, deyib ağlıyan,
Fələyin əlindən sinədağlıyam;
Qaradağlı Mirzalı xan oğluyam,
Yetiş köməyimə, gözəl şah, mənim!

52. Dastanın bu yerində bəzi aşıqlar belə bir əhvalat da danışrlar:

Becan dedi:

– Şah sağ olsun, mən gedə bilmərəm. Bərk xəstəyəm.

Şah dedi:

– Vəzir, gərək gedəsən.

Vəzir dedi:

– Şah, mən bu camaatı sənin bacın Məlakə xanımdan ötrü qırmışam. İndi onu qoyub gedə bilmərəm. Bacını mana versən gedərəm, verməsən məni iki saqqa eləsən də ayağımı anrıya atmaram.

Şah dedi:

– Vəzir, verdim, get!

Vəzir dedi:

– Mən gedib bu aşığın sevgilisini alıb özünə verərəm, birdən qayıdanda Məlakəni mana verməzsən. Mən sana bələdəm. Bacının kəbinini kəsdirərsən, toyunu elərsən, bu aşıq da toyumda oxuyar, sonra gedərəm.

Şıx oğlu Şah dedi:

– Onda qoy Məlakə xanımın yanına bir adam göndərim, görüm o nə deyir?
Bəli, Məlakə xanıma xəbər verdilər ki, bir haqq aşığı gəlib, onun sevgisini almaq ucundan qardaşın səni vəzirə verir.

Məlakə xanım dedi:

– Onun haqq aşığı olduğunu mən nədən bilim?

Dedilər:

– O bütün sirləri bilir.

Məlakə xanım dedi:

– Mən siyah pərdənin dalına keçərəm. Əgər o sazla siyah pərdəni açsa, nəinki vəzirə, lap qapı nökrinə də gedərəm.

Pərdə çəkildi. Məlakə xanım pərdənin dalına girdi. Qurbanini pərdənin qabağına aparıb dedilər:

– Aşıq, görək haqq aşılığını sübut eləyib, bu pərdəni sazla açasan.

Qurbani dedi:

– Baş üstə, açım, nə deyirəm.

Ustadlar belə deyirlər ki, Qurbani burada bir qatar söz deyib, pərdəni açdı. Məlakə xanım kəbinə razı oldu.

Vəzir oradaca Məlakə ilə kəbinini kəsdirdi.

Sonra hökm eləyib, kəcavəni qoşdurdu. Qurbanini də içinə qoyub, Gəncəyə tərəf yola düşdü. Gəlib-gəlib bir şəhərə çıxdılar.

Becan dedi:

– Oğul, burada bir az sahlıq xərci qalıb, gedək tapşırım onu yığsınlar, sonra gedək.

Bu şəhərdə xərc yığanın adı Peykər xanım idi. Peykər xanım çölə çıxanda Qurbanini görüb, ona könül quşu yapışdı. Qurbanini içəriyə apardı, çörək, çay qoydu. Qurbani çörək, çayı yeyənəcən Becan gəldi, dedi:

– Oğul, bizə bir az söhbət elə, sonra duraq gedək.

Peykər xanım da minnət elədi. Peykər xanımın sözünün cavabında aldı Qurbani, görək nə dedi:

Peykər xanım xəlvət etdi otağı,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.
Əməm o dilləri, qaymaq dodağı,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Zər nimtənə geyib, qolları nazik,
Ağ qola yaraşır burma bilərzik;
Aldılar yarımı, mən oldum yazıq,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Doymaq olmur Qurbaninin sözündən.
Əcəb işvəsindən, əcəb nazından;

Bir gözəl törəyib ərəb qızından,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Vəzir ilə Qurbani gecə burada qaldılar. Peykər xanım onlara hörmət-
izzət elədi. Səhər tezdən Becan yuxudan qalxıb dedi:

– Qurbani, səhər açılıb, dur gedək.

Qurbani dinmədi. Vəzir gördü xeyr, Qurbaninin halı hal deyil, soruşdu:

– Qurbani, sana nə olub belə halın pəjmürdədi?

Qurbani dedi:

– Bu gecə çox qarma-qarışıq yuxu görmüşəm. Qoy bir neçəsini deyim,
sonra gedək.

Becan dedi:

– Tez qurtar.

Aldı Qurbani:

İxtiyar sənindi, vəfalı dilbər,
Mən sənin xətrinə dəyən deyiləm.
Səbəb nədi məndən kənar gəzirsən?
Sirr sözün yadlara dəyən deyiləm.

Hər gecə vayğamda görürəm səni,
Sən allah, sən tanrı, sən də gör məni;
İlqardan dönənin yansın bədəni,
Mən ki, ilqarımdan dönən deyiləm.

53. Bu qoşmanın belə bir variantı da vardır:

Fələk, sənlə vuruşmağa bir qabil meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənin, kaş belə ehsan ola;
Getmiş idim mürşüdümə, dərdimə dava qıla,
Mən nə bilim, mən gəlincə xak ilə yeक्सan ola.

O şahın kəlmeyi-kəlamın zikr etmək gərək,
Tabutu sərv ağacından, kəfəni yarpaq gərək,
Tez yuyun, tez götürün ki, məzara çatmaq gərək,
Bar-ilahım, necə qiyydın bir belə cavan ölə.

Ey könlüm, geygilən qarayı, xəndan eləmə!
Bar-ilahı, böyük xanədanı viran eləmə!
Haqq-taaladan səda göldi: Qurbani, çox qəm yemə!
Heç ola bilməz xanədanı-Şəfi viran ola!

Bu divanın son misrasını belə də deyənələr vardır:

Yazı yazan belə yazıb, çoxlara nişan ola!

54. Bu şerin belə bir variantı da vardır:

Kufə əhli bihöyalar şərmi, höyani atdılar,
Adam olan yoldan çıxıb, bir-birin aldatdılar.
Qazılara rüşvət verib, şəri batin etdilər,
Bu divan ki, divan deyil, ədalət divan görək.

Axşam olcağın məşriqdə batdı şəms, doğdu qəmər,
Yer üzünə qülqülə düşdü ki, ta oldu səhər,
Ağlım itirdim, əlim titrər, göz ağlar, sər əsər,
Pirim girib ol niqaba, getməyəydi cavan görək.

Gərək biçərə Qurbani sən bu cəbrə dözəsən,
Əl uzadıb o yasəmən bağdan bir gül üzəsən,
Yaşı yetirdin əllyə, indi üz tut yüzə sən,
Əslimiz turabidəndir, məskənimiz kan görək.

55. *Duvaqqapma* – dastanın sonunda oxunan müxəmməsə deyilir. Aşıqlar bir ənənə olaraq hər bir dastanı məşhur ustalardan biri tərəfindən deyilmiş bir müxəmməslə qurtarırlar.

56. Aşıq Hüseyn Şəmki XIX əsrin əvvəllərində Şəmki rayonunun Qapanlı kəndində anadan olmuş, 1890-cı illərə qədər yaşamış məşhur aşıqlardandır. Deyilənlərə görə, o, Vaqifin bacısı oğlu imiş.

Ehtimala görə, ərəb, fars dillərini də az-çox bilirmiş. Gözəlləmələri, təc-nisləri, xüsusilə müxəmməsləri ilə aşıqlar arasında məşhurdur. Həcvləri, satirik şeirləri də çoxdur. Aşıq Ələsgərin ən yaxın dostlarından olmuşdur. XIX əsrdə o ətrafda yetişən aşıqların əksəriyyəti aşıqlıq sənətini ondan öyrənmişdir.

“QURBANİ”

(Dastanın Diri versiyası)

1. “Qurbani” dastanının bu versiyasının da müxtəlif rayonlardan toplanmış bir neçə variantı vardır. Bunlardan ən çox diqqəti cəlb edən 1960-cı ildə Aşıq Humaydan yazılmış variantdır. Bu variantda görə, Qurbani anasına da belə bir gəraylı ilə müraciət edir:

Canım ana, gözüm ana,
Bir dua qıl, mən də gedim.
Sənə qurban özüm, ana,
Bir dua qıl, mən də gedim.

Südün mənə halal elə!
Bir xudadan sən də dilə!
Mən də gəlim gülə-gülə,
Haq deyənə əməl edim.

Qurbaniyəm, vara-vara,
Qurban olum nazlı yara;
Gecə-gündüz yolum ora,
Sirr sözümü sənə deyim.

2. Humay variantına görə, Qurbani Qasımın cavabında belə bir qoşma deyir:

Bir müddətdi calay-vətən olmuşam.
Eşqə düşüb, Gəncə deyib gedirəm.
Qəvvas kimi dəryalara dalmışam,
Eşqə düşüb, onca deyib gedirəm.

Yuxumda içmişəm onun badasın,
Eşitmişəm mən də onun sədasın,
Mən alıram nazlı yarın qadasın,
Baş götürüb, onca deyib gedirəm.

Qurbani der: budur sözün əzəli,
Yarı görcək cavan ömrüm təzəli;
Gəncədə sevmişəm belə gözəli,
Mətləbimdi, mənə deyib gedirəm.

3. Humay variantında bu şerin belə bir bəndi də var:

Qurbani der sizə: ay gürcü qızlar,
Yerdəki çiçəklər, göydə ulduzlar!
Yaralıyam, yaram hey yanar, sızlar,
Var olsun dünyada eli gürcünün!

4. Humay variantında Qurbani qarışa belə bir qoşma deyir:

Qarı nənə, sən bir arıq dövəsən,
Qanqal gərək, xırda, xırda gəvə sən;
Qız deyilsən cahıl oğlan sevəsən,
Qarı nənə, imanuva dolanım!

Pambıqdan da ağdı sənin ağ başın.
Altmışdan artıqdı, bilginən, yaşın,
Qalmayıb dəhanda tək bircə dişin,
Qarı nənə, dəhanuva dolanım!

Qurbani der: bu sözlərim yazılar,
Tezlik ilə sənə qəbir qazılar;
Mənim könlüm bir Pərinə arzular,
Qarı nənə, kamaluva dolanım!

5. Humay variantında deyişmədən sonra Qurbani Aşıq Heydəyə belə bir qoşma deyir:

O kimdi ki, dünyaya gəlməmişdən,
Onların şəkili vardı behiştə?
Adəm də eylədi onlara səcdə,
Onların hesabın bilsən neçədi?

Aduvu qoymusan sən də ustakar,
Nə üstündə aləm olub bərqərar?
İblis niyə oldu bəlaya düçar?
Onun səbəbini bilsən necədi?

O nədi ki, ildırımından yeyindi?
Sənin danışdığı bütün öyündü;
Bu meydanda indi sənin toyundu,
Abdulla xan göydəni sürüsə necədi?

6. Humay variantında Məhəmməd xan yoxdur. Şah Abbas kağızı Qurbaninin özü ilə Abdulla xana göndərir. Abdulla xan qızı ona verir. Qurbani ilə Pəri birlikdə Mazannənə pərinə gəlir. Qurbani pirdə yatır. Burada da onu bir ilan dodağından çalıb öldürür. Pərinin son bayatısı belədir:

Mən aşıq, Gəncəm haray!..
Bərdədən gəncəm haray!..
Qurbani əldən getdi,
Mənə bir əncam, haray!..

“TAHİR VƏ ZÖHRƏ”

“Tahir və Zöhrə” ən geniş yayılmış dastanlardandır. Əldə olan məlumata görə, dastanın özbək, türkmən, tatar, uşğur, Cənubi Azərbaycan, osmanlı və sair variantları vardır. Bu versiya və variantlar müxtəlif vaxtlarda müxtəlif səyyah və həvəskarlar tərəfindən toplanaraq müxtəlif dillərdə nəşr edilmiş, hətta rus, ingilis və alman dillərinə də tərcümə edilmişdir. Əsər bu xalqlarda üç şəkildə – nağıl, xalq dastanı və poema (məsnəvi) şəkillərində yaşamaqdadır. Məlum olduğu kimi, bu dastan əsasında opera və bədii film də yaradılmışdır. Azərbaycanda əsərin müxtəlif illərdə toplanmış iyirmiyə qədər variantı vardır. Biz burada dastanın Azərbaycan versiyasının əsaslı fərqlərini verməyə çalışacağıq.

1. Ululu Kərim, eləcə də birinci ustadnamənin müəllifi olan Dəllək Murad – təqribən XVIII əsrdə yaşamış ustad aşığılardandırlar. Əsasən nəsi-hətəmir qoşmalar müəllifi olduqları üçün aşığılar tərəfindən ustad kimi tanınır və əsərləri dastanların başlanğıcında ustadnamə kimi istifadə edilir.

2. Tufarqanlı Aşıq Abbas – ehtimala görə, XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaşamışdır. Yüzlərə gözəl qoşma, oynaq gəraylı, dərin mənalı ustadnamələri ilə xalq içərisində şöhrət qazanmışdır. Əsərlərindən və özü haqqında yazmış olduğu yeganə bir “Vücutnamə”dən görünür ki, şair öz zamanəsinə görə yaxşı mədrəsə təhsili almış savadlı bir adam imiş. Aşıqlar arasında onun adı ilə bağlı iki dastan yaşamaqdadır. Bu dastanların hər ikisi ikinci cildə nəşr ediləcəkdir.

3. “Tahir və Zöhrə” dastanı ən çox variantlı xalq dastanlarındanıdır. Bu nəşrdə bunun bütün variantlarını deyil, ancaq hər şerhin bir və ya iki variantını verə bildik.

4. Qaraman – Qaraman adlı qəbilənin, kiçik bir dövlətin, yer və çay adlarının olduğu məlumdur. Orta Asiya, Kiçik Asiya, eləcə də Azərbaycanda Qaraman və bunun pozulmuş şəkildən ibarət olan Qara İman adlı kəndlər indi də vardır. Volqanın Böyük Qaraman və Kiçik Qaraman adlı iki qolu da məlumdur. Dastanda adı çəkilən Qaraman isə, bizzə, coğrafi ad deyil. Bizzə, ümumiyyətlə, “Tahir və Zöhrə” dastanı astral əsər olub. Qaraman da məcazi, daha doğrusu astronomik mənada qaranlıq göy, gecə səması deməkdir.

5. Bu qoşma 1937-ci ildə nəşr edilmiş “Dastanlar və nağıllar” kitabında verilmiş variantda belədir:

Mollalar mollası, mollalar xası,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?
Görüm ki, dağılsın məktəbxanası,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Mən bilirəm Hatəm onu döyübdü,
Molla gedib bizdən yaman deyibdi.
Ağlamağı əlif qəddim əyibdi,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Baxçasında gəzər o güllər ilə,
Zöhrə söz söyləyər o dillər ilə.
Gedin iltimasa siz ellər ilə,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Molla, bu məktəbin bərbad olsun!
Cəsədin alışsın qorunan dolsun!
Görüm, molla, sənin dörd oğlun ölsün!
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Dastanın Tovuz, Şəmkir və Qazax rayonlarından toplanmış variantlarında isə qoşma belədir:

Mollalar mollası, mollalar xası,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?
Silinsin, könlümün qalması pası,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Ürəyin titrəsin, qarnın sıxılsın,
Ağ əllərin öz canına yaxılsın,
Molla, görüm sənin öyün yıxılsın,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Mən Tahirəm, neyləmişəm, neylərəm,
Xəncəlnən qara bağırimi teylərəm,
Bu məktəbxananı verən eylərəm,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Cənubi Azərbaycandan toplanmış bir variantda qoşmanın ikinci bəndi belədir:

Açılır çiçəklər, baharlar, yazlar,
Sizə qurban olsun körpəcə qızlar.
Ağrıyar Tahirin sümüyü, sizlər,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

1956-cı ildə Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində Aşıq Ayış Fiyaz oğlundan toplanmış variantı belədir.

Başına örtmüşdür tirmə şalını,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?
Öyrənibdi məktəbxana yolunu,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Fələk gör işimi nə yaman əydi,
Bu necə məzədi, bu necə meydi?
Bilirəm, bu daş da molladan dəydi,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Mollalar mollası, alimlər xası,
Silinməz könlümün heç getməz pası.
Görüm dağılsın molla məktəbxanası,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

İndi oldum mən də qolları bağlı,
Gedibdi başından huşu, həm ağı,
Görüm ölsün mollanın əziz oğlu,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Kaş qara gələydi bu bahar, yazlar,
Ağlar, xan Tahirin sümüyü sızlar,
Sizə qurban olum, a gözəl qızlar,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

1960-cı ildə Cəbrayılı Aşıq Humaydan toplanmış variantda iki bənd belədir:

Alimlər alimi, mollalar xası,
Silinib, könlümün heç getməz pası;
Görüm xarab qalsın məktəbxanası,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

Səhər-səhər doğan dan ulduzudu,
Aşıqların söhbətidi, sazıdı,
Adı bəlli, Hatəm Soltan qızıdı,
Nədən hamı gəldi, Zöhrəm gəlmədi?

6. Aşıq Humaydan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Başına döndüyüm, ay molla əmi,
Bir ala gözlüyə aşıq olmuşam.
Çəkmərəm dünyada fikr ilə qəmi,
Bir ala gözlüyə aşıq olmuşam.

Qəvvas kimi deryalara girmişəm,
Ürəyimdə eşqin sirrin bilmişəm;
Yusif kimi bir Züleyxa sevmişəm,
Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam.

Tiri-qənzələri od salıb cana,
Nolar rəhm edəsən mən lətifana;
Adı Zöhrə, özü yaşılbaş sona,
Bir ala gözlüyə aşiq olmuşam.

7. Bu şeir Cənubi Azərbaycandan və Borçalıdan toplanmış variantlarda aşağıdakı kimidir:

Mollamız qaçdı xəbərə,
Bixəbərsən, əmim oğlu!
Səni məndən ayırdılar,
Nə deyərsən, əmim oğlu?!

Sabah səni dindirərlər,
Dərdü qəmə mindirərlər,
Ya da sürgün buyururlar,
Nə deyərsən, əmim oğlu?!

Mən Zöhrəyəm, yaman günlü,
Yollardı çiskinli, çənli,
Atam olub sənə qanlı,
Nə deyərsən, əmim oğlu?!

Qazax və Tovuzdan toplanmış variantları belədir:

Mollamız getdi xəbara,
Beyxəbərsən, ay əmim oğlu!
İndi çəkdirərlər dara,
Nə deyəcəksən, ay əmim oğlu?!

Yatıbsan xabi-qəflətdən,
Gözüm açılmadı müsibətdən,
Çox əmdin ləbi-qəddən,
Nə deyərsən, ay əmim oğlu?!

Gör nə işdi qayırallar,
Zöhrüyü səndən ayırallar,
İndi sürgün buyurallar,
Nə deyərsən, ay əmim oğlu?!

“Dastanlar və nağıllar” kitabında isə şeir belə getmişdir:

Xəbərin yoxdu xəbərdən,
Getdi işləri dəbərdən,
Nə əmirsən ləb-şəkərdən,
Nə qanırsan, əmim oğlu?!

Başımdakı tirmə şaldan,
Üzümdəki qoşa xaldan,
Nə əmirsən ləbi-baldan,
Nə qanırsan, əmim oğlu?!

Mən Zöhrəyəm, qələm qaşlı,
Gərdənim də qarğı saşlı,
Mən yazığı gözü yaşlı,
Sən qoyarsan, əmim oğlu!

8. 1960-cı ildə Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda bu şeir belə deyişmə şəklindədir:

Aldı Tahir:

Canım ana, gözüm ana,
Didəmnən qanlar ağlaram.
Sana qurban özüm, ana,
Didəmnən qanlar ağlaram.

Aldı anası:

Canım oğul, gözüm oğul,
Ağlama, oğul, ağlama!
Yedirdərəm qəndü noğul,
Ağlama, oğul, ağlama!

Aldı Tahir:

Qürbətədiyə düşər daşım,
Çox bəlalar çəkər başım.
Gəlmədi məktəb yoldaşım,
Didəmnən qanlar ağlaram.

Aldı anası:

Öz-özümü mən öyərəm,
Xanü xavannar döyərəm,

Qoy atan gəlsin, deyərəm,
Ağlama, oğul, ağlama!

Aldı Tahir:

Mən Tahirəm, artdı qənim,
Dəryaya qərq oldu gənim,
Gəlmədi Zöhrə həmdənim,
Didəmnən qanlar ağlaram.

Aldı anası:

Tanımam soltanı, xanı,
Gözümnən tökdürərəm qanı,
Sana qurban anan Banı,
Ağlama, oğul, ağlama!

Aşiq Humaydan toplanmış variantda isə belədir:

Başına döndüyüm ana,
Ana, mən qanlar ağlaram.
Südü'n əmdim, döndü qana,
Ana, mən qanlar ağlaram.

Mən ağlaram yana-yana,
Qara bağrım dönüb qana;
Etibar yoxdu insana,
Ana, mən qanlar ağlaram.

Tahir deyər: artdı qənim,
Dəryaya qərq oldu gənim,
Gəlmədi Zöhrə həmdənim,
Ana, mən qanlar ağlaram.

9. Bu şeirin Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantı belədir:

Əlləri hənalı, bayram günündə
Gördüm bir salatın vardı, qazılar!
Alma yanağından, gül buxağından
Bizə də bayramlıq verdi, qazılar!

Məni şəddə kimi belə dola sən,
Dedi: Tahir, gedək bizim ilə sən,

Nə olaydı xan Tahiri görəsən,
Ağlayıban qan-yaş tökdü, qazılar!

Dedim: Zöhrə, bax nə qara qaşın var...
Dedi: Tahir, bax nə müşkül işin var...
Dedim: mən xəstəyə nə yemişin var?
Dərdi: bir cüft narın verdi, qazılar!

10. Aşıq Humaydan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Dörd tərəfimi qara qanlar alıbdı,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!
İndi bildim atam vəzir ölübdü,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!

Öldürülüb Əhməd ilə Məhəmməd,
Zalım cəllad bir-birindən bidahad,
Dünyada qalmayıb, vallah, etiqad,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!

Gedin deyin Zöhrə gəlsin yanına,
Zalım əmim nə susuyub qanıma;
Aparıllar Hatəm Soltan yanına,
Aman Allah, imdad eylə bu işə!

Aşıq Əbildən toplanmış variantda belədir:

Zalım cəllad, asta bağla qolumu,
Qədir Allah, özün yetiş bu işə!
Doğradılar sağı-solda qulumu,
Qədir Allah, özün yetiş bu işə!

Göydə bir ulduz var, adı Talıbdı,
Hamı gedib, daha kimim qalıbdı,
Zöhrə yarın dərdi məni alıbdı,
Qədir Allah, özün yetiş bu işə!

Tahir deyər: bəs necə oldu ellərim?
Gülşanlı bağımda soldu güllərim,
Sağı-solda doğradılar qullarım,
Qədir Allah, özün yetiş bu işə!

Qazax, Tovuz, Borçalı rayonlarından toplanmış variantlarda isə belədir:

Dərya kənarına seyrə gedərdi,
Haray, Allah, səndən mənə bir imdad!
Hər qıya baxanda bir qan edərdi,
Haray, Allah, səndən mənə bir imdad!

Qanlı dərya gör necə də dolubdu,
Gül irəngim saralıbdı, solubdu;
Siğə qardaşlarım burda ölübdü,
Haray, Allah, səndən mənə bir imdad!

Mən Tahirəm, neyləmişəm, neylərəm,
Xəncəlnən qara bağrım teylərəm;
Bir canım var, sizə qurban eylərəm,
Haray, Allah, səndən mənə bir imdad!

11. Bu şeir Cənubi Azərbaycandan və Şəmkirdən toplanmış variantlarda belədir:

Qolu bağlı gətiribsən qabağa,
Günahım yox, bigünaham, xan əmi!
Öldürərsən, nahaq qana batarsan,
Mənim ahım səni tutar, xan əmi!

Sona kəklik kimi səsə gəlibdi,
Siyah zülfü əsə-əsə gəlibdi,
Zöhrə xanım iltimasa gəlibdi,
İltimasın qəbul elə, xan əmi!

Bu meydanda zülüm həddən aşıbdı,
Atasız yetimin bağıri bişibdi,
Qızılgülün üstünə şəh düşübdü,
Mürğuzar olubdu yollar, xan əmi!

Siz baxmayın müxənnətlər felinə,
Danışanda doğru gəlməz dilinə,
Zöhrə əlin verdi, Tahir əlinə,
Çıxart bu ölkədən, qovdur, xan əmi!

Qazax və Tovuzdan toplanmış variantları isə belədir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Allaha bağışla, gəl eyeləmə qan, əmi!
Alışıb oduna büryan olduğum,
Allaha bağışla, gəl eyeləmə qan, əmi!

Fərə kəhlik kimi səsə gəlibdi,
Sərində telləri əsə gəlibdi,
Qızın Zöhrə iltimasa gəlibdi,
İltimasın qavıl eyelə, xan əmi!

Tahir deyər: bu dəryada çox olar adalar,
Mənə gəlsin yara gələn qadalar;
Məktəb uşaqları, mollazadalar,
Qurana bağışla, gəl eyeləmə qan, əmi!

Tovuzlu Aşiq Əbildən toplanmış variantda belədir:

Tayım-tuşum yığılıbdı yanıma,
Budü, iltimasa gəlib, xan əmi!
Zalım molla nə susduyub qanıma?
Budü, iltimasa gəlib, xan əmi!

Dərin dəryalara olar adalar,
Könül dost yolunda salıb cabalar,
Məktəb uşaqları, mollazadalar,
Budü, iltimasa gəlib, xan əmi!

Gözəl kəhlik kimi səkə gəlibdi,
Telləri sərində əsə gəlibdi,
Qızın Zöhrə iltimasa gəlibdi,
Odu, iltimasa gəlib, xan əmi!

Çuğul kəzzab sana yalan qandırır,
Anda düşüb, nahaqdan inandırır,
Tüstülüyüb, düşmanların yandırır,
Budü, iltimasa gəlib, xan əmi!

Zalım molla, nə susadın qanıma?
Həsret oldum soltanıma, xanıma.
Mən Tahirəm, bir od saldın canıma,
Odu, iltimasa gəlib, xan əmi!

Aşıq Humaydan toplanmış variantı isə belədir:

Gözəl kəhlik kimi səsə gəlibdi,
Cığaları əsə-əsə gəlibdi.
Zöhrə yarım iltimasa gəlibdi,
İltimasın qəbul elə, xan əmi!

Bu meydanda zülm həddən aşıbdı,
Atasız oğulun da bağıri bişibdi.
Qızılgül üstünə şəbnəm düşübdü,
Yollar dönüb lalazara, xan əmi!

Tahir deyər: bu deryada çox olar adalar,
Mana gəlsin yara gələn qadalar.
Məktəb uşaqları, mollazadalar,
Qurana başışla, gəl eləmə qan, əmi!

12. Bu deyişmə Cənubi Azərbaycanından toplanmış variantda belədir:

Tahir, atan ölüb, başın sağ olsun,
Yeri, yeri, xan Tahirim, yar, yeri!
Bu sağlıqdan ölüm mənə yey olsun,
Yeri, yeri, xan Tahirim, yar, yeri!

Aldı Tahir:

Atam öldü də, nə gəlir əlimdən?
Gətirməsin heç ağaclar bar, yeri!
Mən bülbülü ayırdılar gülündən,
Gül dibinə dolanmasın xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Görən olsan İstanbulun paşasın,
Söyləgilən dərdin ona qurtarsın;
Uzaq göz, sevməgilən xanın, paşasın,
Ələ düşməz Zöhrə kimi yar, yeri!

Aldı Tahir:

Özümdən nadana demənəm sözüüm,
Qürbət vilayətdə mən necə dözüüm?
Əmmərcən altından sataşdı gözüüm,
Sinən ağdı, Savalanda qar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Ərisin bu qarlar, ovalar dolsun,
Saralsın gül rəngim, heyvətək solsun,
Atam özü cəllad əlində olsun,
Dağılsın dudumamı tarımar, yeri!

Aldı Tahir:

Abdal ollam, dəri xırqa götürürəm.
Bağban olub, xub ağaclar bitirirəm,
Mən özümü axır sana yetirirəm,
Qorxum odu qürbət yerdə ar, yeri!

Qazax və Tovuz variantlarında şeir belədir:

Aldı Zöhrə:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Ala gözlü, xan Tahirim, var yeri!
Alışıb oduna büryan olduğum,
Ala gözlü, xan Tahirim, var yeri!

Aldı Tahir:

Ay nazım, neyləmişəm, neylərəm,
Xəncəl allam, qara bağrım teylərəm,
Bir canım var, sana qurban eylərəm,
Gətirməsin ağacları bar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Mənim atam sənin atan öldürdü,
Ala gözlü, xan Tahirim, var yeri!
Dostu ağladıb, düşməninini güldürdü,
Ala gözlü, xan Tahirim, var yeri!

Aldı Tahir:

Qanlı fələk gör nə işlər qayırdı,
Tahiri də Zöhrə yardan ayırdı,
Zalım atan məni sürgün buyurdu,
Gətirməsin ağacları bar, yeri!

Aşıq Humaydan toplanmış variantda isə deyişmənin belə bəndləri də vardır:

Aldı Tahir Mirzə:

Bülbülüdüm, ayırdılar gülümdən.
Götirməsin ağacları bar, yeri!
Atam ölüb, bir iş gəlmir əlimdən,
Qoyma qona gül dibinə xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Atan ölüb, başın sənəin sağ olsun,
Ala gözlü xan Tahirim, yar, yeri!
Dörd bir yanın güllü baxça-bağ olsun!
Özü yaşlı, din-imanım yar, yeri!

Aldı Tahir Mirzə:

Mən Tahirəm, ayrı düşdüm elimdən.
Bir doyunca iyləmədim gülümdən.
Ayrılıqdı, gəti öpüm dilindən.
Ala gözlü Zöhrə yarım, yar, yeri!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda şerin iki bəndi belədir:

Aldı Zöhrə:

Darayıb zülfümü, tökərəm teştə,
Aşıq olan yəqin çəkər səriştə,
Yəqin sənsiz mən getməyəm behiştə,
Zöhrəyəm, çəkərəm ahü-zar, yeri!

Aldı Tahir:

Divan yoxdu, mən də çıxam divana,
Ərzimi söylüyəm soltana, xana,
Tahir qurban Zöhrə kimi canana,
Atanda görmədim etibar, yeri!

Qazax rayonunun Düzqışlaq kəndində yaşayan Aşıq Məhəmməddən toplanmış variantda şeir belədir:

Aldı Tahir:

Hatəm Soltan məni sürgün buyurdu,
Heç ağaclar gətirməsin bar, yeri!
Bülbül idim, ayırdılar gülümdən,
Qoyma gül dibini ala xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Eşqin səməndini minib çaparsan,
Harda sınıq könül görsən yaparsan;
Uzaq ölkədə məndən qeyri gözəl taparsan,
Elə, qoy Zöhrə də çəksin ahü-zar, yeri!

Aldı Tahir:

Ay ağalar, vəsfi yoxdu bu sözün,
Qürbət eldə, yarəb, gülərmi üzüm?..
Ənbərçin altından sataşdı gözüm,
Sinən ağdı, Savalanda qar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Nə insafdı çəkəm möhnəti-üsyən?
Yandı qara bağrım, döndü oldu qan.
Gecə-gündüz eylərəm ah ilə fəğan,
Sən də ciyərimi dağla, yar, yeri!

Aldı Tahir:

Başın üstə duran xanların xanı,
Nə gözəl eylər ədalət divanı.
Tahir deyər, Zöhrə kimi tərlandı,
Alam, qucam, gül dibinə xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Neyləyirsən göydə əzən laçını?
Yadda saxla on dörd hörük saçını.
Bilmək olmaz bu qəzanın işini,
Verdiyim amanat saxla, yar, yeri!

Aşıq Ayış Fiyaz oğlundan toplanmış variantda şeir belədir:

Aldı Tahir:

Zalım atan xan atamı öldürdü,
Olsun tacü taxtı tarımar, yeri!
Göz gəzdirdim, havadarım olmadı,
Əlimdə olmadı ixtiyar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Zalım atam bəy atavu öldürdü,
Olmasın dünyada bərqərar, yeri!
Yerdən göyə mənə zülm eylədi,
Olmasın əlində ixtiyar, yeri!

Aldı Tahir:

Molla gəlib onu da inandırdı,
Çuğul İmanqulu onu qandırdı,
Od vuruban imarətim yandırdı,
Olaydı yediyi zəhrimar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Sürgün etdi səni, getdin əlimdən,
Ayrı düşdüm qönçələnmiş gülümdən.
Şahmar vursun o atamın dilindən,
Günü-gündən çəksin ahü-zar, yeri!

Aldı Tahir:

Sinəmə vurdurdu mənim min yara,
Nə ola günləri gələydi qara!
Dünyada dərdinə tapmasın çara,
Dünya üzərində olsun xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Zöhrə ağlar, yoxdu daha əlacı,
İllər boyu olsun görüm zarıncı!
Məhv olsun dünyada atamın tacı!
Olmasın dünyada bir qəmxar, yeri!

“Dastanlar və nağıllar” kitabında getmiş variantda isə belədir:

Aldı Tahir Mirzə:

Zalım atan, o atamı öldürdü,
Olsun tacü təxti tarımar, yeri!
Ağlayıban göz yaşımı sildirdi,
Olmadı, bil, məndə ixtiyar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Zalım atam o atamı öldürdü,
Olsun tacü təxti tarımar, yeri!
Üstümüzə düşmanları güldürdü,
Olmasın dövləti bərqərar, yeri!

Aldı Tahir Mirzə:

Dost-düşmənlər hər tərəfdən baxdılar,
Könlümün evini vurub yıxdılar,
Şirin canım eşq oduna yaxdılar,
Qaladılar sinəm üstə nar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Qəza bizi yaman günə salıbdı,
Dörd yanımı qəvi düşman alıbdı,
Demə ki, yad eldə yalqız qalıbdı,
Ala bilməz tər lan avın sar, yeri!

Aldı Tahir Mirzə:

Mən Tahirəm, halım müşkül olanda,
Əcəl peymanəsi gəlib dolanda,
Tər bağçalar saralıban solanda,
Qoyma gəzə gül dibində xar, yeri!

Aldı Zöhrə:

Eşqin səməndini minib çaparsan,
Harda sınıq könül görsən yaparsan,
Sən kişisən, yad ölkədə taparsan,
Zöhrə çöksin burda ahü-zar, yeri!

13. Bu şerin üçüncü bəndi bəzi variantlarda belədir:

Tahir deyər: daha gəlməm bulara,
Axıb didəm yaşı, dönüb sulara;
Baxdır mollalara, baxıcılara,
Açdır hər gələne fal innən belə!

14. Bu qoşma Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantlarda belədir:

Cida düşdüm vətənimdən,
Qan ağlar ellərim mənim.
Bülbül uçdu daldan dala,
Boş qaldı güllərim mənim.

Yetən deyir: sana noldu,
Saraldı, gül rəngin soldu,
Sağımda, solumda öldü
Nocavan qullarım mənim.

Tahir Mirzə bu çağında,
Sinəsi Zöhrə dağında,
Qaldı hovuz ayağında
Sonalı göllərim mənim.

Şerin Aşıq Humaydan toplanmış variantı belədir:

Cida düşdüm ellərimdən,
Qan ağlar ellərim mənim.
Bülbüllərim uçar, qonar,
Xar oldu güllərim mənim.

Fələk, mənə səndən oldu,
Saralıb, heyva tək soldu,
Şah babam zülmə öldü,
Boş qaldı dallarım mənim.

Səhərin danı sökülü,
Tütünüm ərşə çəkili,
Pərişan olub tökülü
Şanəsiz tellərim mənim.

15. Bu şerin Aşiq Humaydan toplanmış variantı belədir:

Hatəm Soltan məni sürgün buyurdu,
Kimsədən olmadı əlacım mənim.
O zalımdı, xan atamı öldürdü,
Düşübdü sizlərə ehtiyacım mənim.

Sizə qurban ola özüm, həm sazım,
Qəriblikdə bilməm mən necə dözüüm;
Dal tərəfdən baxan o nazlı qızın,
Şahlar şahı bilsin, o bacım mənim.

Tahir deyər: düyünlüyəm, dağlıyam,
Az qalırım dərd əlindən ağlıyam,
Qaramanda Əhməd vəzir oğluyam,
Misirdən gəlirdi xəracım mənim.

Aşiq Ayış Fiyaz oğlundan toplanmış variantı belədir:

Baş götürüb ayağıva gəlmişəm,
Bu yerdə düzəlməz muradım, əmi!
Ayağımı torpağıva basmışam,
Əgər dursan mənə havadar, əmi!

Eşitginən necə mənim dərdim var,
Elimdən olmuşam mən də dərbədə,
Əmi, inan, gözü yolda qalan var,
İnsaf deyil burda əylənəm, əmi!

Kim sevər ördəyin, kim sevər qazın,
Tahirəm, açılmaz baharım, yazım;
Pəncərədən baxan o düxtər qızın,
Haq da bilir, indi o bacım, əmi!

“Dastanlar və nağıllar” kitabında getmiş variantda şeir belədir:

Baş götürüb ayağına gəlmişəm,
Hər yerdən kəsilib əlacım, əmi!
Ayağın torpağın səcdə qılmışam,
Əgər qəbul olsa meracım, əmi!

Kim sevər ördəyin, kim sevər qazın,
Kim çəkər işvəsin, kim çəkər nazın,
Pərdeyi-ismətdə vəfalı qızın,
Haq da bilsin, mənim o bacım, əmi!

Bəzi variantlarda bu qoşma sövdəgərə deyil, aşağıdakı şəkildə Nərgizə xitabən deyilir:

Baş götürüb ayağıva gəlmişəm,
Hər yerdən üzülüb əlacım, mənim!
Səni mən özümə qəmxar etmişəm,
Şahlar şahı bilir, sən bacım mənim!

Dərin-dərin dəryalara dalmışam,
Sarılbən heyva kimi solmuşam,
Ara yerdə mən sərgərdan qalmışam,
Hər yerdən üzülüb əlacım mənim!

Əlində acizəm, qolu bağlıyam,
Haq da bilir mən yolumda doğruyam.
Qaramanlı Əhməd vəzir oğluyam,
Misirdən gəlirdi xəracım mənim.

Qazax, Tovuz və Şamaxıdan toplanmış variantlarda bu şeir belədir:

Başına döndüyüm sövdəyər başı,
Sizlərə düşüb ehtiyacım mənim.
Fələyin gərdişi vurdu, dağıtdı,
Xarab oldu taxtım, həm tacım mənim.

Mənim yarım alı geyir qırmızı,
İşvəsi, qənzəsi yandırır bizi,
Qarşımda duran libaslı qızı,
Şahlar şahı bilir ki, bacımdı mənim.

Yardan yaralıyam, ciyərdəğliyam,
Göy geyinib, başa qara bağliyam;
Qaramanlı Əhməd vəzir oğluyam,
Misirdən gəlirdi xəracım mənim.

16. Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantda bu şeirin ikinci bəndi belədir:

Bülbül, sənin gözün qandır,
And iç, aşığı inandır!
Tamam cəsədin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbül!

Aşiq Humaydan toplanmış variantı belədir:

Səhərin gülşən çağında,
Nə dolandın bağı, bülbül?!
Oxudun, ağlım apardın,
Mənə oldun yağı, bülbül!

Bülbül, səni kim uçurdu?
Kim yandan bağa qaçırdı?
Kim sənə badə içirdi?
Adın oldu sağı, bülbül!

Bülbül, oxuduğun qandı,
Aşıqlar oduna yandı.
Bədənin qırmızı qandı,
Kim olubdu yağı, bülbül?!

Bülbül, oxu qəfəsinə,
Qızılgülün həvəsinə,
Xan Tahirin sinəsinə
Niyə çəkdin dağı, bülbül?!

Tovuzdan toplanmış başqa bir variant isə belədir:

Nə yatıbsan xab içində,
Götür güldən başı, bülbül!
Çəkildi cisminin nuru,
Axıt gözdən yaşı, bülbül!

Gecə yarından keçəndə,
Bülbül yuvadan uçanda,
Zöhrə yar badə içəndə
Mən olaydım sağı, bülbül!

Bülbül, səni kim uçurdu?
Kim daldan-dala qaçırdı?
Kim sana badə içirdi?
Kimlər oldu sağı, bülbül?!

Sevdim gözəllər xasından,
Ellərinin sonasından,
Getmir Tahir sinəsindən
Zöhrə yarın dağı, bülbül!

17. Tovuzlu Aşiq Əbildən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Budu, gəldi bahar fəslü,
Açılıbdı lala, nərgiz!
Süsən, sünbül, tər bənəfşə,
Dəstə tutub iylə, Nərgiz!

Ağ əllərin bulayıbsan,
Kürdüstanı talayıbsan,
İpək şəddə dolayıbsan
Şal üstünnən belə, Nərgiz!

Ellərin var oymaq-oymaq,
Yalan sözdü yardan doymaq,
Ağız süddü, dodaq qaymaq,
Dilin batıb bala, Nərgiz!

Çarhovuz üstə oturdun,
Çox mətləbləri bitirdin,
Buyurdun xələt gətirdin,
Özün geydin belə, Nərgiz!

Uca-uca dağlar qoydun,
Yeni yetməz bağlar qoydun.
Zöhrə yarın ağlar qoydun,
Dur sal məni yola, Nərgiz!

Aşiq Humaydan toplanmış variantda belədir:

Budu, gəldi bahar fəslü,
Açılıbdı lala, nərgiz!
Nahaq yerə çəkmə zəhmət,
Gəl məni sal yola, Nərgiz!

Dağların başı daldadı,
Xiyalın adam aldadı.
Zöhrənin gözü yoldadı,
Rəhm eylə sən mənə, Nərgiz!

Tahir deyər: xandan oldum,
Sarılib heyvatək soldum.
Nəgahandan aşıq oldum
Ağ üzdəki xala, Nərgiz!

Bir variantda birinci bənd belədir:

Budu, gəldi bahar fəslı,
Açılıbdı lala, nərgiz!
Ağ üzün gülə tutubsan,
Dodaqların bala, Nərgiz!

Qazax rayonunun Düzqışlaq kəndində yaşayan Aşiq Məhəmməddən toplanmış variantda belədir:

Uca dağın başı qardı,
Mən çəkdiyim ahü-zardı;
Zöhrə yarım intizardı,
Dur sal məni yola, Nərgiz!

Uca dağın başı dalda,
Bulut oynar sağü solda.
Zöhrə yarım gözü yolda,
Dur sal məni yola, Nərgiz!

Nərgiz xanım, halayıbsan,
Gürcüstanı talayıbsan,
İpək şəddə dolayıbsan
Zərbab üstən belə, Nərgiz!

İsfahandan qalxan paşa,
Bu sevdalar gəlməz başa;
Ağ üzündə xalı qoşa,
Mən qurbanam xala, Nərgiz!

Gəlin gedək sizin bağa,
Hərəmiz çıxmaq bir budağa.
Ləb-ləbə, dodaq-dodağa,
Ləbin batıb bala, Nərgiz!

Heyranam hörük-saçına.
Yerişin bənzər laçına.
Gecə al qoynun içinə,
Gündüz yola sal, a Nərgiz!

Oturdu, budaq əsdirdin,
Döydürdün, suya basdırdın.
Buyurdun xələt kəsdirdin
Öz əlinlə mənə, Nərgiz!

Qazax, Tovuz və Şəmkirdən toplanmış variantlarda belədir:

Budur, gəldi bahar fəslü,
Dağlar aşdı lala, nərgiz!
Hər kəştələr öz yarıyan,
Sən də mənən qal, a Nərgiz!

Hökm eylədin, kəsdirdin,
Dedin, suya basdırdın.
Məni niyə küsdürdün?
Ürəyimi al, a Nərgiz!

Ağ əli hanalayıbsan,
İsfahanı talayıbsan,
Tirmə qurşaq dolayıbsan,
Şal üstündən dala, Nərgiz!

Mən Tahirəm, yana-yana,
Yandı bağrım döndü qana,
Sən bir yaşıl başlı sona,
Uçdun göldən-gölə, Nərgiz!

18. Dastanın bir neçə variantında bu bənd belədir:

Başına döndüyüm, sövdəyər başı,
Düxtərin əliynən nan verdi deyim.
Ağlaram, didəmin qurumaz yaşı,
Düxtərin əlilə nan verdi deyim.

Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində yaşayan Aşıq Ayışdan toplanmış variantda şerin iki bəndi belədir:

Dərd əlindən, əmi, mən gəldim cana.
Qalmışam dünyada mən yana-yana,
Səhər-səhər vardım seyri-gülşana,
Bülbül gül yolunda can verdi deyim.

İşvəsindən, qəmzəsindən, nazından,
Qıya baxsa, canlar alar gözündən;
Rəqib tənəsindən, düşmən sözündən,
Zöhrə bizdən bəlkə yan verdi deyim.

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda şeir belədir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Hayana getsəm də Xanverdi deyim.
Oduna yandığım, büryan olduğum,
Ağladı gözlərim, qan verdi deyim.

Söyləyim ərzimi mərdü mərdana.
Şikayətim vardı çərxi-dövrana.
Sübh zamanı girdim bağı-gülşana,
Bülbül gül yolunda can verdi deyim.

İşvəsindən, qəmzəsindən, nazından,
Qıya baxsa, canlar alar gözüynən;
Rəqib tənəsindən, düşmən sözüynən,
Bəlkə Zöhrə mənnən yan verdi deyim.

Tahir deyər: işim zara düzüldü.
Ala gözlər xumarlandı, süzüldü.
Səba əsdi, gül yarpağı üzüldü,
Bülbül başın qoydu, can verdi deyim.

O vaxtı ki, gəlib mən vardım bağa,
Düxtərin çox hörmət etdi qonağa;
Onun yolunda canım sadağa,
Çərxi-fələk bizdən yan verdi deyim.

Mən Tahir Mirzəyəm, sinədağlıyam,
Dərdü qəmimi mən kimə ağlıyam?
Qaramanlı Əhməd Vəzir oğluyam,
Bülbül gül yolunda can verdi deyim.

Aşıq Humaydan toplanmış variantda şeir belədir:

Nagahandan mən də düşdüm yollara,
Ağalar ağası Xanverdi deyim.

Nazlı dilbər sərın dizim üstündə
Qoyuban, kirpiklər san verdi deyim.

Bağcanı gəzirdim qəlbim qaraldı,
Aynıya baxanda rəngim saraldı.
Məni, vallah, namus, qeyrət, ar aldı,
Bəlkə də gül dibin xar aldı deyim.

Tahir deyər: işim zara düzüldü.
Ala gözlər xumarlandı, süzüldü.
Bülbül vurdu, gül yarpağı üzüldü,
Bülbül gül üstə can verdi deyim.

19. Cənubi Azərbaycandan və Borçalıdan toplanmış variantlarda bu şeir belədir:

Başına döndüyüm xanım,
Oyan, ay qız, yarın gəldi!
Sənə qurban olsun canım,
Oyan, ay qız yarın gəldi!

Əl çatmaz sazın endirəm,
Alam sinəmə mindirəm;
Qorxuram səni dindirəm,
Oyan, ay qız, yarın gəldi!

Əllərinə çəkib həna.
Sırr sözümü deyim sana.
Sana qurban Mələksuma,
Oyan, ay qız, yarın gəldi!

Aşıq Humaydan toplanmış variantda şeir belədir:

Başına döndüyüm Zöhrə,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!
Allah işin saldı təhrə,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!

Dibəkdə döyülən daşdı,
Gözdən axan qanlı yaşdı.
Sənə yar, mənə qardaşdı,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda belə bəndlər də vardır:

Müşkülünü haqq bitirib,
Müjdəni qarı gətirib,
Gətirib sana yetirib,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!

Sonalar göllərə cuma,
Sözüm yetirdim tamama,
Sana qurban Mələksuma,
Oyan, Zöhrə, yarın gəldi!

20. Aşıq Humaydan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Aç qara gözlərin, doyunca baxım,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!
Nişana üzüyün barmağa taxım,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Kəsdirmişəm nazbalışın yanını,
Sanamışam kirpiklərin sayını,
Nə tapmısan kor yuxunun kanını!
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Ağ dəstə xəncərdən ağdı biləklər.
Həsəl oldu qəlbimdəki diləklər.
Tamaşana göydən yenib mələklər.
Oyan gözlərinə qurban olduğum

Cənubi Azərbaycandan və Qazaxdan toplanmış variantlarda belədir:

Nə deyibsən kor yuxunun kanına,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!
Susuyubsan mənim şirin canıma
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Gah gəlirəm, gah gedirəm bacaya,
Yalvarıram cavan, ahıl, qocaya;
Dan ulduzu xeylək qalxdı ucaya,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Atan məni eldən uzaq salıbdı,
Gül rəngim saralıb, yanaq solubdu.
Xəbərin yox, Tahir yarın gəlibdi,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Bu qoşmanın ikinci bəndi, eləcə də Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış aşağıdakı qoşma “Əsli və Kərəm” dastanını xatırladır.

Gah gedirəm, gah gəlirəm bacaya,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!
Dan ildızı xeyli qalxıb ucaya,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Kəsdirmişəm yastığının yanını,
Sanamışam kirpiklərin sanını;
Nə tapıbsan kor yuxunun kanını,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Bir ox atdım yastığına dayandı,
Yastığın da əlvən qana boyandı,
Sənnən yatan qız-gəlinlər oyandı,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

Sənin atan məni gözdən salıbdı,
Sarıltıban gül irəngim solubdu,
Bir qalxginən, xan Tahirin gəlibdi,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum!

21. “Dastanlar və nağıllar” kitabında verilmiş variantda bu şeir belədir:

Qız, səni ədalət bildim,
Mən yanına dada gəldim.
Çox cəfa çəkdim yolunda,
Ömür verdim bada, gəldim.

Hər nə oldu mənə oldu,
Saraldı güllərim soldu.
Gül üzüldü, bülbül öldü,
Səni saldım yola gəldim.

Tahir Mirzə bu vaxtında,
Sinəsi yarın baxtında,
Hatəm Soltanın taxtında,
Canım saldım oda, gəldim.

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda bu şeir deyişmə şəklində belədir:

Aldı Zöhrə:

Canım Tahir, gözüm Tahir,
Yarım, xoş gəldin, xoş gəldin!
Sana qurban olum, Tahir!
Yarım xoş gəldin, xoş gəldin!

Aldı Tahir:

Qız, səni ədalət bilib,
Mən yanına dada gəldim.
Çox cəfa çəkdim yolunda,
Ömrüm verdim bada gəldim.

Aldı Zöhrə:

Çox olubdu cəfaların,
Sürməmişən səfaların,
Doğru oldu vəfaların,
Yarım, xoş gəldin, xoş gəldin!

Aldı Tahir:

Hər nə oldu mənə oldu,
Saraldı güllərim soldu.
Gül üstündə, bülbül öldü,
Səni saldım yola gəldim.

Aldı Zöhrə:

Sən gedəli nələr oldu,
Göz yaşım qaynadı, doldu,
Zöhrə sənsiz gül tək soldu,
Yarım, xoş gəldin, xoş gəldin!

Aldı Tahir:

Tahir Mirzə bu vaxtında,
Sinəsi yarın baxtında,
Hatəm Soltanın taxtında,
Canım saldım oda, gəldim.

22. Aşıq Humaydan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Qoy aparsın görüm, su mənə neylər?!
Müşənbələ, at dəryaya sandığım,
Qoy aparsın görüm, su mənə neylər?!

Tahirin sandığın yonubdu naşı,
Haqq qəbul eyləməz beləcə işi.
Yunisi dəryadan çıxardan kişi
Çıxartsa sandığım, su mənə neylər?!

Əmib-əmib ləblərindən yandığım!
Əsriyibən ləblərindən qandığım!
Müşənbələ, at dəryaya sandığım,
Qoy aparsın görüm, su mənə neylər?!

Tahir deyər: kimlər çəkər nazımı,
Kim bəsləyər ördəyimi, qazımı,
Gətir yanıma qoy cürə sazımı,
Qoy aparsın görüm, su mənə neylər?!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Başına döndüyüm, ay Zöhrə xanım,
Danışsa səryağıb, dil mənə neylər?
Bir kimsənin haqdan yansa çıraqı,
Yığılsa məxluqat, el mənə neylər?!

Əlbət belə imiş qəzanın işi,
Gecə-gündüz axıdıram mən yaşı,
Yunisi dəryadan çıxardan kişi,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!

Mən Tahirəm, sözüm deyim mərdana.
Şikayətim vardı qədir sübhana,
Qoy sandığa, tulla məni ümməna!
Qoy aparsın görüm, il mənə neylər?!

Qazax rayonunun Düzqışlaq kəndində yaşayan Aşıq Məhəmməddən toplanmış variantda şerin iki bəndi belədir:

İskəndər atlandı əlində quşu,
Sərraf olan seçər ləli, gümüşü;
Yusif zindandan qurtaran kişi,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!

Mən Tahirəm, bu dəryada axaram.
Qızıl üzük barmağıma taxaram.
Axır bir gün bir adaya çıxaram,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!

Şerin Gəncəbasardan toplanmış variantı belədir:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Ağız içindəki dil mənə neylər?!
Fələk vurdu, məni saldı qürbətə,
Büryan olsun görüm, dil mənə neylər?!

Dərin-dərin dəryalara daldığım,
Şirin canım eşq oduna saldığım;
Müşambala, at dəryaya sandığım,
Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?!

Tahirəm, bəla əl çəkməz başımdan,
Qarlar yağır qabağımdan, qaşımndan;
Üzüm bar bağladı gözüm yaşımndan,
Tufan olsun görüm, sel mənə neylər?!

Bəzi variantlarda bu qoşma belədir:

Başına döndüyüm alagöz xanım?
Qoy aparsın görüm, su mana neylər?!
Sana qurban olsun bu şirin canım,
Qoy aparsın görüm, su mana neylər?!

Gecə-gündüz yar oduna yandıığım,
Əmib-əməb ləblərindən qandıığım.
Müşambala, at dəryaya sandığım,
Qoy aparsın görüm, su mana neylər?!

Tahirin sandığın yonar bir naşı,
Bir Allaha qalib onların işi,

Yunisi deryadan çıxardan kişi
Özü olsa kömək, su mana neylər?

23. Bu şerin Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantı belədir:

Tahir getdi, söhbətində, dəmində,
Zöhrə qaldı otağında, qəmində,
Nə dolanırsan bu Gilanzəmində?
Götürginən hər diyara gedərsən.

Kənardan gələn ay bulanıq ada,
Çağırram, şahlar şahı yetsin dada;
Sandığımı salmagilən girdaba,
Tapşırram Həştərxana gedərsən.

Gəncə və Qazaxdan toplanmış variantları belədir:

Qanlı derya, nə selavdan axarsan,
Axıb-axıb bir ümməna gedirsən.
Fələk vurdu, məni saldı zindana,
Ya Misirə, ya da Şama gedirsən!

Ax necə mən həsrət qaldım beş günə,
Fələk kəmənd atdı ömrüm köşkünə,
Adı bəlli Məhəmmədin eşqinə,
Mən bilirəm Süleymana gedirsən!

Mən Zöhrəyəm, gözü daim qan yaşlı,
Qələm qaşlı, qara göz, qara saşlı;
Yeniyetmə, on beş, on altı yaşlı,
Bilirəm Firəngistana gedirsən!

Aşıq Humaydan toplanmış variantda belədir:

Coş eləyib coşqun gedən deryalar,
Axıb elə nə məkana gedərsən?
Qoymagilən sandıq düşə girdaba,
Götür apar hər bir yana gedərsən!

Tahirim yatıbdı şirin yuxuda,
Qorxuram sandığı naqqalar uda;

Sol yana ayrılan bulanıq ada,
Götür apar hər bir yana gedərsən!

Zöhrə dərd əlində gəldi amana,
Üzümü çöyürdüm sahib-zamana;
Sandığı tapşırıdım, xudam, bir sana,
Götür apar Lənkərana, gedərsən!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda belədir:

Qanlı dərya, nə axarsan selavdan,
Axıb-axıb sən ümməna gedərsən.
Amanatdı, qərq eləmə sandığı,
Tapşırıram Süleymana, gedərsən.

Payız olcaq bağlar tökər xəzəli,
Boynum sınısın, söymüyeydim əzəli,
Yaxşı olar bu Qaraman gözəli,
Qəsd edərsən, Qaramana gedərsən.

Zöhrə necə dözsün bu ahü vaya,
Cavan ikən qəddim dönübdü vaya,
Qoyuban sandığa atdın dəryaya,
Dalğalanıb sən hər yana gedərsən.

1956-cı ildə Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində yaşayan Aşıq Ayışdan toplanmış variantda bu şerin iki bəndi belədir:

Qanlı dərya, nə axırsan qatı-qatı,
Sən oldun mənə İskəndər zülmətı;
Səni and verirəm xəstə yarım amanatı,
Ya Şəkiyə, ya Şirvana gedərsən.

Zöhrə indi batıb bu dərdə, qəmə,
Get, sandıq, icazə verəm sənə;
Xoş olsun haluva, ay Mələksuma,
Tahir kimi yarımı sən görərsən.

24. Tahirin sandıqda axıb gəldiyi yer müxtəlif variantlarda müxtəlif şəkillərdə göstərilir. Bunlardan ən məşhurları İsfahan, Həştərxan, Lənkəran, Əjdərhan və sairədir. Tahiri sudan çıxaran qızın adı, eləcə də qızların və

Tahirin dedikləri qoşmalar da müxtəlif variantlarda müxtəlif şəkillərdədir. Ən çox fərqlənləri burada verilir:

Bu şeir dastanın əksər variantlarında aşağıdakı kimidir:

Axıb-axıb coşan derya,
Xan Tahirim getdi səndə!
Vurmaginən onu daşa,
Xan Tahirim getdi səndə!

Bu deryanın adasından,
Alım yarın qadasından;
Xan Tahirin bəlasından,
Xan Tahirim getdi səndə!

Zöhrəyəm, yaman çağlıyam,
Başa qaralar bağlıyam,
Sinəsi çarpaz dağlıyam,
Xan Tahirim getdi səndə!

Aşıq Humaydan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Axıb-axıb gedən derya,
Getdi xan Tahirim səndə!
Dörd bir yanı bağ, səhra,
Getdi küllü varım səndə!

Gedibdi əlimdən yarım,
Artıbdı ahılən zarım.
İndi mən kimə yalvarım?
Getdi gözəl yarım səndə!

Zöhrəyəm, qanlar ağlaram,
Sinəmi çarpaz dağlaram,
Yeddi il qara bağlaram,
Getdi ümidvarım səndə!

25. Aşıq Humaydan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Aldı vəzirin qızı:

Başına döndüyüm gülüzlü oğlan,
Əcəm oğlan, sandığından dur, yeri!
Yunis kimi deryaya qərq olubsan,
Əcəm oğlan, sandığından dur, yeri!

Aldı vəkilin qızı:

Əcəm ölkəlisən, nə məkanlısan?
Şirin dəhanlısan, xoş kəlamlısan.
Adam öldürübsən, yoxsa qanlısan,
Əcəm oğlan, sandığından dur, yeri!

Aldı paşanın qızı Banı xanım:

Ordan çıxdın, xarab qoydun xananı,
Tərk eylədin bacı, qardaş, ananı.
Gəl yandırma paşa qızı Banını,
Əcəm oğlan, sandığından dur, yeri!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda belədir:

Aldı Cuna:

Səbəb nədi bu sandıqda yatıbsan?
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!
Nə səbəbdən qəm-qüssəyə batıbsan?
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

Aldı Sina:

Açıldı sandığın, göründü sinə,
Cəmalın şövqünü oxşatdım günə.
Kim çəkib köksünü dağı-düyünə?
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

Aldı Maya:

Açıldı sandığın, görüldü maya,
Rüxsarın bənzətdim günəşə, aya,
Söylə, səni kimlər atıb dəryaya?
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

Aldı Banı:

Saralıbdı, gül irəngin solubdu.
Qaynayıban gül peymanan dolubdu.
Kimdən sənə belə sitəm olubdu?
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

Səyyad olan öz oyunu tanıya,
Dursan gedək bizim dövlətxanıya.
Rəhmin gəlsin paşa qızı Banıya,
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

1937-ci ildə nəşr edilmiş “Dastanlar və nağıllar” kitabında getmiş variantda şerin hamısını paşa qızı Banı deyir.

Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində yaşayan Aşıq Ayışdan toplanmış variantda şeir belədir:

Aldı Mələksuma:

Oğlan, haralısan, ha məkanlısan?
Cəvahir ölkəli, dürr mədənlisən,
Dəryaya düşmüşsən, yoxsa qanlısan,
Sandığından, əcəm oğlu, dur, yeri!

Açıldı sandığın, göründü mina,
Cəmalın şövqünü oxşadım günə.
Söylə, kimlər salmış səni bu günə?
Sandığından, əcəm oğlu, dur, yeri!

Açıldı sandığın, göründü maya.
Cəmalın şövqünü oxşadım aya:
Söylə, kimlər salmış səni dəryaya?
Sandığından, əcəm oğlu, dur, yeri!

Cənubi Azərbaycandan toplanmış variantda belədir:

Başına döndüyüm, ay əcəm oğlu,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!
Sizin dininiz bizimkindən doğru,
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!

Oğlan, söylə görüm nə məkanlısan?
Dilin şirin, özün xoş göftarlısan.
Atıblar dərgaha, məgər qanlısan,
Əcəm oğlu sandığından dur, yeri!

Dərin-dərin dərgahlara dolmuşsan,
Sarılsan heyva kimi, solmuşsan;
Ara yerdə mən sərəkəndər qalmışam.
Əcəm oğlu, sandığından dur, yeri!

Qazax, Tovuz və Borçalıdan toplanmış variantlarda isə belədir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!
Alışıb oduna büryan olduğum,
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

Dərin-dərin deryalara dalmısan,
Şirin canım eşq oduna salmısan.
Nə müddətdən bu deryada qalmısan?
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

Mən Banıyam, köysüm bəndin açaram.
Nə edim ki, mən bu işdə naçaram;
Yaxşı ilə yamanları seçərəm,
Oyan sandığından, var əcəm oğlu!

26. Şerin Qazax, Göyçə və Kəlbəcərdən toplanmış variantları belədir:

Dərgə kənarına sehrə gələnlər,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!
Müjganından bağrım başın dələnlər,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Lap qabaqca gəlir, əli almalı,
Almasını alıb civə salmalı;
Gülgöz kəlağaylı, əyri çalmalı,
Tanrı öz yarım qurban eyləsin!

Mən Tahir Mirzəyəm, gözləri yaşlı,
Görcəyin mənim meylim sizə düşdü.
Qızlar, bu dünyanın axırı puşdu,
Tanrı öz yarım qurban eyləsin!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda şeir belədir:

Pəncərəndən hayıl-mayıll baxan yar,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!
Şirin canım eşq oduna yaxan yar,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Biz qəribik, siz atalı, analı.
Gözləri sürməli, əli xınalı.
Qolları bəzbətədi, başı cunalı.
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Kimi al geyinib, kimi qırmızı.
Kimi gül döşürür, kimi nərgizi,
Nazınan yeriyən vəzirin qızı,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Adın Banı, özün xannar xanısan,
Gözəllər içində xoş avazlısan,
Bıçara Tahirin şirin canısan,
Tanrı məni sizə qurban eyləsin!

Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində yaşayan Aşıq Ayışdan toplanmış variantda belədir:

Biz yetimik, siz atalı, analı,
Tanrı öz yarım qurban eyləsin!
Vəzirin qızının burnu tanalı,
Tanrı öz yarım qurban eyləsin!

Bu necə ulusdu, bu necə eldi?
Mənim sırım, qızlar, sizə bəllidi;
Vəkilin qızı da başdan keçəldi,
Tanrı öz yarım qurban eyləsin!

Mələksuma, özün dərdədən halısan,
Dediyim sözlərə sən də qanısan.
Bu cavan Tahirin şirin canısan,
Tanrı öz yarım qurban eyləsin!

27. Bir sıra variantlarda Tahir bu qoşmanı Xanverdinin bağında işləməyə məcbur olduğu zaman deyir.

28. Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Hatəm şahın qəzəbinə uğradım,
Atdırdı dəryaya, ümməna məni.
Şahım, mən qarına dada gəlmişəm,
Amandı, verməynən fərmana məni.

Gözəl tərhan idim dərđ dađın aşdıı.
Mən bir tıfıl ikən ađlımı çaşdıı.
Oxudum, sinəmin dəftərin aşdıı,
Cəlladlar yetirdi al qana məni.

İndi sana mən şikayət eyləyim,
Xəncər ilə bađrım başım teyləyim;
Dilim tutmur beş kəlməni söyləyim,
Apar Zöhrə ilə divana məni.

Uşaq ikən beşiyini yırdadıı,
Çörəyimi zəhərlərə dođradadıı,
Hatəm Soltan qəzəbinə uğradadıı,
Atdı selavlara, ümməna məni.

Tahir deyər: özün mana bildirdi.
Ađladııban göz yaşımı sildirdi.
Nahaq yerə atam, anam öldürdü,
Təbibimsən, yetir dərmana məni.

Aşıq Humaydan toplanmış variantda belədir:

Padşahım, qarına dada gəlmişəm,
Nə olar yetirsən canana məni.
Hatəm Soltan qəzəbinə uğradadıı,
Buyurdu cəlladı fərmana məni.

Bir ala gözlünün oduna düşdüü,
Oxuyub dəftərin, sinəsin açdıı,
Bir zalımın nəzərinə sataşdıı,
Atdı seldən–selə, ümməna məni.

Mən Tahirəm, Əhməd Vəzirdi atam,
Öldürdü atamı, qardaşı Hatam.
İstədi məni də qanıma batam.
Buyurdu Qasimə – cəllada məni.

Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində yaşayan Aşıq Ayışdan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Əzəl başdan mən də sevdəyə düşdüü,
Fələk ayrı saldı yarımından məni.

Bir huri-qılmanı, aldı əlimdən,
Avara salıbdı elimdən məni.

Atamla eylədi bir belə ilqar,
Verdirdi əziyyət, çəkdim ahü-zar.
Atamı öldürdü məndən bixəbər,
Buyurdu cəllada fərmana məni.

Zöhrə ağlar, onun çarəsi yoxdu.
Hatəm Soltanın ona zülmü çoxdu,
Mən Tahirəm, mənə havadar yoxdu,
Əmim Hatəm atdı ümməna məni.

29. Bəzi variantlarda, o cümlədən də Cənubi Azərbaycan variantında şeir belədir:

Sandıq çıxdı bizim bağa,
Ovandı oldu işin, Zöhrə!
Paşa qızıyam, adım Bani,
Gətirmişəm qoşun, Zöhrə.

Heç yerində eyib yoxdur,
İlla sən qaşın, Zöhrə!
Tahir kimi yarın vardır,
Baxtavardı başın, Zöhrə!

Gətdim sana müjdə xəbər,
Qara bağrım oldu qabar.
Tahir yardan sana xəbər,
Ovandı oldu işin, Zöhrə!

Tovuz, Qazax və Şəmkirdən toplanmış variantlarda belədir:

Sandıq gəldi bizim bağa,
Onda bitdi işin, Zöhrə!
Hörmət vacibdi qonağa,
Onda bitdi işin, Zöhrə!

Gözəllikdə sən əlasan,
İllahım ki, qaşın, Zöhrə!
Tahir kimi yarın varmış,
Baxtavardı başın, Zöhrə!

Banı deyər: gəl boylaşax!
Görək kimdi kimdən qoçax.
Gücün varsa gəl savaşax,
Gətirmişəm qoşun, Zöhrə!

Aşıq Humaydan toplanmış variantda belədir:

Aldı Banı:

Eşitmişəm çox qəşəngsən,
İlla sənin qaşın, Zöhrə!
Tahir kimi yarın vardır,
Baxtavardı başın, Zöhrə!

Aldı Zöhrə:

Başına döndüyüm Banı,
Bəs mənim Tahirim hanı?
Haqq saxlasın müdam səni,
Bəs mənim Tahirim hanı?

Aldı Banı:

Gəlin gedək tağ otağa,
Olum sirrivə sadağa;
Sandıq çıxdı bizim bağa,
İşin oldu ovant, Zöhrə!

Aldı Zöhrə:

Ala gözün süzdürübsən.
Tellərivi kəsdiribsən,
Xan Tahiri küsdürübsən,
Bəs mənim Tahirim hanı?

Aldı Banı:

Banı deyər: gəl boylaşaq,
Görək kimdi kimdən qəşəng,
Hünərin var gəl dalaşaq,
Gətirmişəm qoşun, Zöhrə!

Tovuzlu Aşıq Əbildən toplanmış variantda belədir:

Gözlərində qüsür yoxdu,
İllah sənin qaşın, Zöhrə!
Dodağın yaquta bənzər,
İncidəndi dişin, Zöhrə!

Gəl duraq qabaq-qabağa,
Boyum boyuna sadağa!
Sandıq çıxdı bizim bağa,
Onda bitdi işin, Zöhrə!

Uca dağın başı qardı,
Sinəndən baş verən nardı.
Tahir kimi yarın vardı,
Baxtavardı başın, Zöhrə!

Banı deyər: gəl dərdləşək,
Görək kimdən kimdi qəşəng,
Gücün varsa gəl güləşək,
Gətirmişəm qoşun, Zöhrə!

Astraxanbazar rayonunun Bəcrəvan kəndində yaşayan Aşıq Ayışdan toplanmış variantda belədir:

Gözlərində qüsür yoxdu,
Vallah sənin qaşın, Zöhrə!
Yaqut ilə dürre bənzər
İnci, sədəf dişin, Zöhrə!

Günü gündən ahü-zardı,
Qoynundakı bir cüt nardı.
Tahir kimi yarın vardı,
Baxtavardı başın, Zöhrə!

Gəl bu otaqlarda yataq,
Mətləbin kamına çataq;
Bir yerdə ixtilat qataq,
Əgər varsa sazın, Zöhrə!

Mələksuma bəyəniydi,
Al yaşıla boyanıbdı,
Qoşunlarım dayanıbdı,
Əgər varsa gücün, Zöhrə!

“NOVRUZ”

1. Aş ı q M ə n s u r – Qazax aş ıqlarındandır. Nə zaman anadan oldu ğu və nə zaman öldüyü barədə dəqiq məlumat yoxdur. Bəzi aş ıqların dediyinə görə, XIX əsrin sonlarında yaşamışdır.

2-3. Bu bəndin rədifli olan “Qoyma gəl”in əslində “Qoyma gil” olduğu- nu da ehtimal etmək mümkündür.

4. Ərəfsəli Aş ıq Hatəmdən toplanmış variantda bu qoşma belə deyişmə şəklindədir:

Aldı Zeynəb:

Başına döndüyüm, qurban oldu ğum,
O ğul, gəl getmə, aman günüdü!
Ala gözlərinə heyran oldu ğum,
O ğul, gəl getmə, aman günüdü!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm, ay fa ğır ana,
Ana, hümmət eylə, mən gedər oldum!
Əmmişəm südünü mən qana-qana,
Ana, hümmət eylə, mən gedər oldum!

Aldı Zeynəb:

Baban xarac aldı divanxanadan.
Ölmədik qurtaraq qəmli dünyadan;
O ğul olan meylin üzmez anadan,
O ğul, gəl getmə, aman günüdü!

Aldı Novruz:

Qurban olum aş ıqların pirinə,
Onları yetirir biri-birinə;
Babam bağışlasın tacı-sərinə,
Ana, hümmət eylə, mən gedər oldum!

Aldı Zeynəb:

Odlara yandırdın fa ğır Zeynəbi,
Hicrinin düşkünü, qəmin ərbabı;

Oğul, gəl sən bir də çağır Allahı,
Oğul, gəl getmə, aman günüdü!

Aldı Novruz:

Unutma Novruzunu, salginən yada,
Sən dua qıl, mən də yetim murada,
Yarsız necə dözümlü fani dünyada.
Ana, hümmət eylə, mən gedər oldum!

5. “Qoşmalar” kitabında bu şeir belə getmişdir:

Gecə ayaz, gündüz bulud,
Ana, yaş köynəyim qurut!
Yoxdu məndən sənə ümid,
Qaldım dəryada, dəryada.

Bu dəryada balıq çoxdu,
İnsanata ölüm haqdı,
Beş arşın kəfənim yoxdu,
Qaldım dəryada, dəryada.

Novruz ağlar yana-yana,
Balıqlar oldu divana;
Yandı bağrım, döndü qana,
Qaldım dəryada, dəryada.

6. Övliya – vəli, ənbəliyə isə nəbi sözünün cəmidir. Peyğəmbər mənasında işlədilmişdir.

Ərənlər – müqəddəslər, ərlər, kişilər deməkdir. Bəlkə də “ermək” sözü ilə bağlı olub, “haqqa erməklər” mənasını daşıyır.

7. Ərəfsəli Aşiq Hətəmdən toplanmış variantda bu qoşma belədir:

Qarlı dağlar genə gözümdən itdi,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada!
Ərşi, gürşü, yeri, göyü yaradan,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada!

Hanı mənim ilə yola varanlar?!
Dəryaya qərq oldu neçə min canlar;
Ərşlər, gürşlər, yerlər, göylər, ərənlər,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada!

Yüz iyirmi dörd min nəbi, on dörd sahaba,
Onlar yetişdikcə haqq-hesaba,
Tut Novruz qolundan, yetir Qəndaba,
Kərəm eylə, məni qoyma dəryada!

Laçınlı Məşədi Dadaşdan toplanmış variantda isə bu qoşmanın bir bəndi belədir:

Könül havalanıb ağasın gəzir,
Bu müşkül halımda sən olsan hazır;
Sənə qurban olum, ya həzrət Xızır,
İrəhm eylə, qoyma məni dəryada!

8. Xıdır İlyas (Xızır) – dini əfsanələrə görə, İskəndərlə birlikdə zül-mata gedib, dirilik suyunu içmiş, bununla da əbədi həyat qazanmış peyğəmbərdir. Xızır bizim xüsusilə şifahi ədəbiyyatımızda yol itirənlərə kömək edən, aşıqlərə buta verib, sonra da öz məşuqələrinə çatdıran, uzaq yol getməli olanları az bir müddət içərisində istədiyi yerə yetirən, şairlərə ilham, aşıqlara aşıqlıq verən mövhum bir varlıq kimi təsəvvür və təsvir edilir. Xalq içərisində gözən əfsanələrə görə, hətta Füzuliyə də şairlik istedadını və Füzuli təxəllüsünü o vermişdir.

Əsl həqiqətdə isə Xızır – yaşıllıq, yeni həyat, oyanmış təbiət deməkdir. Beləliklə, Xızır əsl həqiqətdə çox qədim görüşlərlə əlaqədar əsatiri sürətdir. İlya və yaxud İlyas isə çox qədim su məbudunun adıdır. Məlum olduğu üzrə, bizdə bu iki əsatiri surət çox zaman birlikdə yad edilir. Hətta çox zaman onları bir şəxsiyyət – surət hesab edərək Xızır İlyas adlandırırlar. Xalq arasında:

Xızır İlyas, Xızır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz –

misraları ilə başlayan bir yaz bayramı mahnısı da vardır.

Xalq təsəvvüründə bu iki əsatiri surətin birləşməsi tamamilə qanunauyğundur. Susuz yaşıllıq, yağışsız bahar yoxdur. Ancaq bunların birləşməsi sayəsində “çiçək bitib, yaz başladığı” kimi xızır, yəni yaşıllıq məbudu da ancaq abi-həyat içdikdə, yəni İlyasla birləşdikdən sonra əbədiyyət qazanmış olur.

9. Q a v a s – əsl mənası dalğıcıdır. Ədəbiyyatımızda dərin dəryalara dalmağı bacaran, inci tapmaq məharətinə malik olan ustad, sənətkar mənasında da işlədilir.

10. Ərəfsəli Aşiq Hətəmdən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Nə müddətdi sən burada qalmısan,
Heyva kimi saralmısan, solmusan;

Xudam yetiribdi bura gəlmisən,
Oğul, dur götürüm xanama səni!

Dərin-dərin dəryalara dalmısan,
Dərdi, qəmi şirin cana salmısan,
Nə müddətdi sən burada qalmısan?
Oğul, dur götürüm xanama səni!

Bu qəmi qüssələr yadımdan çıxdı,
Əkdiyim meyvələr barına yetdi,
Oğul, piri-miskin qoca Əhməddi;
Oğul, dur götürüm xanama səni.

11. Ərəfəsli Aşiq Hətəmdən toplanmış variantda bu qoşma belədir:

Fələk məni bir sevdaya salıbdı,
Gör necə keçinir hallarım mənim.
Bülbül idim, gül həmdəmənim itirdim,
Soldu bənöfşəli güllərim mənim.

Nə uymusan bir gözəlin sözünə,
Necə dözüüm işvəsinə, nazına?
Necə deyim xoca Əhmədin özünə,
Gözlər Qəndab pəri yollarım mənim.

Aynabənd otaqlar qaldı şüşəli,
Üstləri bəzəkli hazar peşəli,
Atam diyarbəkirlə Kərim paşadı.
Novruzam, necoldu qullarım mənim.

12. Bir sıra variantlarda Novruzla Gülşanın deyişməsi belədir:

Aldı Gülşan:

Cavan oğlan, gəl, Allahı seversən,
Oğlan, gəl getmə sən, qoymaram səni!
İndi gedirsən, bəs haçan gələrsən?
Oğlan, gəl getmə sən, qoymaram səni!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm gülüm, Gülşanım,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar, məni!

Ölürsəm, yolunda halaldır canım,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar, məni!

Aldı Gülşan:

Gülşanın sözünü qoysan hesaba,
Haqq ilə yetişsən çahar əshaba;
Səni and verirəm otuz kitaba,
Oğlan, gəl getmə sən, qoymaram səni!

Aldı Novruz:

Payız olcaq bağlar tökər xəzəli,
Şəyird olan ustadından söz alı,
Adam boşlayarmı sən tək gözəli,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar məni!

Aldı Gülşan:

Mən Gülşanam, neyləmişəm, neyliyim,
Xəncər alıb, bağrım başın teyliyim;
Bir canım var, sənə qurban eyliyim,
Oğlan, gəl getmə sən, qoymaram səni!

Aldı Novruz:

Novruz gedib qərib eldə qalmasa,
Sarılıban gül tək rəngi solmasa
Əcəl gəlib canımızı almasa,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar məni!

Ərəfsəli Aşıq Hətəmdən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Aldı Gülşan:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Getmə, bəy Novruzum, qarğaram səni!
Qalmadın, dünyada sürək bir səfa,
Getmə, bəy Novruzum, qarğaram səni!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar məni!

Ala gözlərinə heyran olduğum,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar məni!

Aldı Gülşan:

Mən də Gülşanam güllü gülşanda,
Ayrılıq peykənı qaldı bu canda,
O ruzi-məhşərdə, haqq divanında,
Tutaram qolundan ay oğlan sənini!

Aldı Novruz:

Novruz gedib qürbət eldə qalmasa,
Heyva kimi gül rəngi solmasa,
Əcəl gəlib peymanama dolmasa,
Ağlama Gülşanım, gözlə, yar məni!

13. “Qoşmalar” kitabında bu qoşmanın iki bəndi belədir:

Qarlı dağlar gəldi, keçdi aradan,
İtirdim Qəndabı – maralı, dağlar!
Yeri, göyü, ərşi, fərşi yaradan,
Yarı saldı məndən aralı, dağlar!

Mənim sağlığımıza kim güman eylər,
Boran vurur, halım çox yaman eylər,
Qarlı dağlar gündə yüz min qan eylər,
Yanan çıraqlarım qaralı, dağlar!

Ərəfsəli Aşıq Hətəmdən toplanmış variantda isə belədir:

Yaman düşdüm vətənimdən dərbədə,
İtirdim Qəndabı, maralı dağlar!
Bu duman, bu çiskin səndə nə qayda?
Çox çıraqlar səndə qaralı, dağlar!

Uca dağlar başı çən duman olar,
Boran gündə yüz min əbəs qan elər,
Mənim gəlməyimi kim güman elər,
Gen dünya başına dar olu, dağlar!

Bir kimsənəm yoxdu məni dindirə,
Dindiribən ərzi-halım bildirə;
Bir ah çəkəm naləm səni yandıra,
Mən Novruzam, sinəm yaralı, dağlar!

14. “Qoşmalar” kitabında bu qoşma belə getmişdir:

Bir sözüüm var neylim, deyə bilmirəm,
Sən olasan yaradanın, irəbbin!
İyid oğlu dediyindən dönməsə,
Qorxuram ki, şahım, tuta qəzəbin.

Ayaq torpağına ziyarətim var,
Dildə kəlmə, gözdə işarətim var,
Nə müddətdi səndə əmanətim var,
Neyləyim, demərəm sözün hesabın.

Nə müddətdi qaldım şahın qulunda,
Bir kimsə də yoxdu Misir elində,
Bu canımı verrəm yarın yolunda,
Novruzam, istərəm Telli Qəndabı.

Bu qoşmanın belə bir variantı da vardır:

Ayaq torpağına ziyarətim var,
Əl duada, dildə ibadətim var,
Nə müddətdi səndə əmanətim var,
Üzüm tutmur, eyləyirəm hicabı.

Nə müddətdi qaldım şahın qolunda,
Bir kəsim yox mənim Misir elində,
Bir canım var nazlı yarın yolunda,
Novruzam, istərəm Telli Qəndabı.

15. Bu qoşmanın belə bir variantı da vardır:

Qədir Allah, özün yaxşı bilirsən,
Suçum nədi bu günaha yetişdim?
Ayrı düşdüm vətəndən, qohum-qardaşdan,
Qolu bağlı bərk zindana yetişdim!

Bülbülün nalası bağı yandırır,
Ahunun nalası dağı yandırır,
Şam şöləni verir, yağı yandırır,
Pərvanətək yana-yana yetişdim.

Surfa saldım, surfa yarın görmədim,
Bostan əkdim, şamamasın dərmədim,
Cəfa çəkdim Qəndab yarını görmədim,
Dərdi möhnət bir kənana yetişdim!

Heç kimsə düşməsin mən düşən dərdə,
Mərd əlimiz bağlanıbdı namərdə,
Atam Kərim paşa Diyarbəkirdə
Novruzam, Misirdə cana yetişdim!

16. “Qoşmalar”da bu qoşma ancaq Qəndabın dilindən belə getmişdir:

Dağda bitər dürlü-dürlü lalələr,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidi.
Yar ucundan çəkdiciyim bəlalər,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidir.

Bir namə yazaram atam yanına,
Bizimki də qalsın hax divanına,
Öldür, qanımı qat Novruz qanına,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidir.

Atam o yazığa buyurdu fərman,
Davasız dərdimə kim eylər dərman?!
Bu Telli Qəndabın Novruza qurban,
Ana, mənim dərdim Novruz dərdidir.

17. Laçında Məşədi Dadaşdan toplanmış variantda bu qoşmanın birinci bəndi belədir:

Əzəl başdan andü qəsəm eyləyən,
Qəsəmindən məgər dönər, soltanım?!
İki nocavana sitəm eylədin,
Yanan çıraqların sönər soltanım.

18. Dastanın bir variantında bu şeir sadəcə gəraylı şəklindədir. Birinci üç bəndi də belədir:

Mənim bu müşgül dərdimə,
Sən yetiş, rəbbim, haray!
İçmişəm qırxlar əlindən,
Qənd ilə şərabım, haray!

Hanı mənim taxtū tacım,
Kimsəyə yox ehtiyacım.
Vəzir qızı Xanım bacım;
Haqq versin mətləbim, haray!
Səni tutar təbim, haray!

Hanı mənim xanımanım?
Sizə qurban fəğır canım!
Vəkil qızı Banı xanım,
Sən deyilsən babım, haray!

“Dastanlar və nağıllar”da getmiş variantda isə belədir:

Hanı mənim xəttü tacım,
Kimsəyə yox ehtiyacım,
Vəzir qızı Xanım bacım;
Haqq versin mətləbim, haray!

Hanı mənim xanımanım,
Sizə qurban yazıq canım!
Vəkil qızı Banı xanım,
Sən deyilsən babım, haray!

Sənə qurban olum, tanrı,
Çıxart könlümdən qubarı,
Qazı qızı Göhər pəri,
Sal, yeri, nikabın, haray!

19. “Qoşmalar”da bu deyişmə belə getmişdir:

Aldı Kəlləgöz:

Əcəm oğlu, bir badə iç
Mənim tək aslan əlindən.

Oynadaram, gözəl kəhlik
Alaram tər lan əlindən.

Aldı Novruz:

Qadir Allah, azad eylə,
Keçir güzəran əlindən;
Qoy başımı alım gedim
Bədəsil düşman əlindən.

Aldı Kəlləgöz:

Ağzın dağıtma, heyvərə!
Gününü eylərəm qara!
Ellər bütün gəlib zara
Kəlləgöz qəhrəman əlindən.

Aldı Novruz:

İyid meydanda hərlənər,
Meydan gumur-gumurlanar,
Kəllə dönər, dığırlanar
Həzaran qalxan əlindən.

Aldı Kəlləgöz:

Görürsənmi qulbeçəni?!
Dürrü mərcandan seçəni.
Göndərirəm qan içəni,
Dağ qaçar duman əlindən.

Aldı Novruz:

Novruz dağı dəlmək istər,
Misri qılınc çalmaq istər,
Kor yapalaq almaq istər,
Sonanı tər lan əlindən.

20. “Qoşmalar”da Novruzla Şəhriyarın deyişməsinin üç bəndi belə getmişdir:

Aldı Novruz:

Dərdin alım, gözəl, neçün mələrsən?
Söyləsən halını yar, sənə qurban!
Mən bülbüləm, güldən ötrü yanaram,
Layiq deyil qona xar, sənə qurban!

Aldı Şəhriyar:

Qərib oğlan, sən Allahı sevərsən,
Buyur bir yanımda qal, sənə qurban!
Nə müddətdi mənim könlüm məluldu,
Bu qəmli könlümü al, sənə qurban!

Aldı Novruz:

Mayıl oldum mən camalın görəndə,
Nə qalmısan xarab eldə, viranda,
Yoxdur sənin kimi əhli-danəndə,
Köç, bizim ellərə gəl, sənə qurban!

Tovuzlu Aşiq Əlidən toplanmış bir variantda isə deyişmənin iki bəndi belədir:

Aldı Şəhriyar:

Başına döndüyüm, ay qərib oğlan,
Bu pünhan dərdimi bil, sənə qurban!
Yeddi ildi tərki-vətən olmuşam,
Məni də kəndinə al, sənə qurban!

Aldı Novruz:

Başına döndüyüm, nazlı Şəhriyar,
Köç, bizim ellərə var, sənə qurban!
Mən bülbüləm, güldən ötrü yanıram,
Qoymaram qonmağa xar, sənə qurban!

“ALI XAN”

1. Təkəbbür insana salam eyləməz – təkəbbürlü adam, dikbaş adam insana salam verməz.

2. Səyrəqib kimsəyə ənam eyləməz – əslində səg – it, rəqib – düşmən deməkdir. Şifahi ədəbiyyatımızda, xüsusilə aşiq şerində “seyrəqib” – pis adam, namərd adam, başqasına məxsus olan şeyə göz dikən mənasında işlənir.

3. Şəcərədən baş verib, ay nə sib eylə – şəcər – ağac, sib – alma deməkdir.

4. Nə Cəmşid padşah, nə də Cəm qaldı – Cəmşid “Şahnamə”yə görə Pişdadyan sülaləsinin dördüncü padşahı, ən əzəmətli hökmdardır. Əfsanə və rəvayətlərə görə, guya 700 il yaşamış, Novruz bayramını o əsaslandırmış, şərabi o icad etmişdir. Bu ad bəzən “Cəmşid”, bəzən “Cəmşidi-cəm”, bəzən də sadəcə “Cəm” şəklində işlədilir. “Cəm” sözünün “cəm-cam”, yəni piyalə, qədər mənasını da daşması bu surətin şərblə əlaqələndirilməsinə, hətta şərabi icad edən bir sima kimi tələqqi edilməsinə səbəb olmuşdur. Əslində isə çox qədim əfsanələrlə əlaqədar olan bu əsatiri surətin adı Cəm, “şid” isə parlaq, işıqlı, müqəddəs deməkdir.

5. Çovuş – bu sözün müxtəlif mənaları vardır. Burada Məkkəyə gedənlərə bələdçilik edib aparən və geri qaytaran adam deməkdir.

6. “Dastanlar və nağıllar” kitabında gedən variantda bu şerin son bəndi belədir:

Qadan qaldı bu Pərinin yanında,
Pərvanələr yandı şamın yanında;
Üzün qara olar haqq divanında,
Təpdıq, çıxma yoldan, aman günüdü!

7. B a l a x a n a – bala – yuxarı; üst; xana – ev, otaq deməkdir. Əksər rayonlarımızda evin ikinci mərtəbəsində olan balaca otağa balaxana deyilir.

8. “Dastanlar və nağıllar” kitabında getmiş variantda bu şerin iki bəndi belədir:

Aldı Pəri xanım:

Bircə desən görüm, günahım hansı?
Silinsin, könlümün qalmasın pası,
Düldülün sahibi, Qənbər ağası
Evladi-Musaya bağışla məni.

Aldı Məhəmməd:

Sənə qurban olsun ömrümün varı,
Sənsiz mən çəkərəm, bil, ahü-zarı;
Çuğulluq eylədi Tapdıqla qarı,
Bacı, qarı görmə bu işdə məni!

9. 1959-cu ildə Zəyəmli Aşıq Mehdidən toplanmış variantda bu deyişmənin dörd bəndi belədir:

Aldı qız:

Zalım atam məni sürgün buyurdu,
Onunçün qalmışam burda yaralı.
Məni əcəl şərbətinə doyurdu,
Günü-gündən gül irəngim saralı.

Aldı Alı xan:

Zalım atan səni sürgün buyursa,
Xəncəl alıb qara bağrım oyursa,
Fələk vurub səni məndən ayırsa,
Heç açılmaz könlüm səndən aralı.

Aldı Pəri xanım:

Seyrağblar bir-birinə uydular,
Şərü böhtan mən yazığa qoydular.
Xəncəl alıb, qara bağrım oydular,
Onunçün düşmüşəm eldən aralı.

Aldı Alı xan:

Qoşundan ayrılıb gəldik biz pünhan,
Söylə dərdin mənə nişanbanışan.
Sana qurban olsun vannı Alı xan,
Söylə görüm, gözəl, əslin haralı?

Qazaxlı Aşıq Həsəndən toplanmış variantda bu deyişmə belədir:

Aldı Alı xan:

Səhər olcax bir ov çıxdı qarşıma,
Könül səni gördü, ya bir maralı.

Üzün mahi-taban, camalın günəş,
Elə sandım sənsiz yer, göy qaralı.

Aldı Pəri xanım:

Qardaşım sinəmi şan-şan eylədi,
Yaralıyam mən, başına döndüyüm!
Xəncərinən qara bağrım teylədi;
Yaralıyam mən, başına döndüyüm!

Aldı Alı xan:

Ay ağalar, neyləmişəm, neylərəm,
Xəncərinən qara bağrım teylərəm;
Bir canım var, sana qurban eylərəm,
Söylə görüm kimsən, əslin haralı?

Aldı Pəri xanım:

Səhər-səhər doğan dan ulduzuyam,
Atamın, anamın xoş avazıyam.
Adım Pəri, Hacı Sayad qızıyam,
Yaralıyam mən, başına döndüyüm!

Aldı Alı xan:

Qoymuşam yolunda mən bir şirin can,
Didələrim yaş yerinə verər qan;
Sana qurban olsun vanlı Alı xan,
Könlüm heç düşməsin səndən aralı.

10. Qazaxdan toplanmış variantda bu şeir belədir:

Ay ağalar, neyləmişəm, neylərəm,
Xəncəlinən bağrım başın teylərəm,
Bir canım var yara qurban eylərəm,
Yaralıyam mən, başına döndüyüm!

Çarxı-fələk gör nə işlər qayırdı,
On yaşından gözlərimi doyurdu,
Zülmünən qardaşımdan ayırdı,
Yaralıyam mən, başına döndüyüm!

Pənah gətdim qəbirsanlıq daşına,
İrəhm eylə gözdən axan yaşına,
Pəri deyər: dönüm, Alı xan, başına,
Qayıt, götü, xan, başına döndüyüm!

11. Şəmkirli Aşıq Mehdidən toplanmış variantda Alı xanın dilindən deyilən qoşmanın iki bəndi belədir:

Aldı Alı xan:

Başına döndüyüm, gülüzlü Pərim,
Pərim, gedirsən, bəs haçan gələrsən?
Can ayrıldı, cəsəd qaldı verana,
Yarım, gedirsən, bəs haçan gələrsən?

Bəs mən necə tab gətirim fərağa?
Qaralar geyinim başdan ayağa;
Alı xanı salma gözdən irağa,
Yarım, gedirsən, bəs haçan gələrsən?

Laçın rayonunun Qılıçlı kəndində yaşayan Haqverdidən toplanmış variantda Pərinin dilindən deyilən qoşmanın iki bəndi belədir:

Aldı Pəri xanım:

Bu ahu fəryadım başımdan aşıb,
Qürbət vilayətdə ürəyim bişib,
Atam-anam yaman yadıma düşüb,
Yarım, gedərgiyəm, yenə gələrəm.

Pəri ilqar verdi, getdi yüz ilə,
Qorxursanmı əlin məndən üzülə?
Özün tapşır məni Qara Vəzirə,
Yarım, gedərgiyəm, yenə gələrəm.

12. “Dastanlar və nağıllar” kitabında getmiş variantda bu şeir belədir:

Qara Vəzir, sən Allahı seversən,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!
Öldürübən mənə zülüm elərsən,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!

Bir çıxmadım eyvanına, köşkünə,
Fələk kəmənd atdı ömrüm beş günə;
Adı bəlli gözəl şahın eşqinə,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!

And içirəm mərd iyidlər sərinə,
Yaradanın ərəninə, pirinə,
Qiya baxsan, səni salar dərinə,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!

13. Bu qoşmanın belə bir variantı da vardır:

Gələn bəzirganlar, gedən xocalar,
Bu naməni Alı xana yetirin!
Yata bilməm ay qaranlıq gecələr,
Bu naməni Alı xana yetirin!

Naməni yazanın şuxdu qələmi,
İmrandı dilləri, xoşdu kəlamı;
Qırdı oğlanlarım kürvə haramı,
Bu naməni Alı xana yetirin!

Pəri deyər: dərdim bir üz, bir üzdü,
Həkim, loğman bağlar bir üz, bir üzdü;
Xəbər alsın, bilsin, yerim Bitlisdi,
Bu kağızı Alı xana yetirin!

14. Qazaxlı Aşıq Həsəndən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Aldı Pəri xanım:

Nagah yerdən urcah oldum,
Pənah gətdim sənə, qardaş!
Hər dərdlərdən xilas oldum,
Pənah gətdim sənə, qardaş!

Aldı çoban:

Nagah yerdən urcah oldun,
Pənah gətdin mənə, bacı!
Dərdlərinədən ağah oldum,
Pənah gətdin mənə, bacı!

Aldı Pəri xanım:

Dərin dəryaya dalarlar,
Canım odlara salarlar,
Durmazlar, indi gələrlər,
Pənah gətdim sənə, qardaş!

Aldı çoban:

Dərin dəryaya dalaram,
Canım odlara salaram,
Qisasın özüm alaram,
Qoymanam divana, bacı!

Aldı Pəri xanım:

Mən Pəriyəm, günü qara,
Günü gündən qəlbim yara;
Dilimdən çəkdiilər dara,
Pənah gətdim sənə, qardaş!

Aldı çoban:

Nə gəzirsən dağdan dağa?
Canım yolunda sadağa;
Nə sözün var de Budağa,
Canım qurban sənə, bacı!

15. Qazaxlı Aşıq Həsəndən toplanmış variantda bu şeir belədir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Əgər görsən, Alı xana de gəlsin!
Alışıb oduna qurban olduğum,
Əgər görsən, Alı xana de gəlsin!

Haradan görəsən taparsan onu,
Oddan köynəyidi; alovdan donu;
Ətəyin tutaram qiyamət günü,
Əgər görsən, Alı xana de gəlsin!

Mən Pəriyəm, fələk eylədi sitəm,
Nə ola o yarın əlindən tutam;
Fələyin padşahı bürcündə yatan,
Mənsur tək çəksələr dara, de gəlsin!

16. “Dastanlar və nağıllar” kitabında getmiş variantda bu şerin iki bəndi belədir:

Qadir mövlam, sən bilirsən,
Qovğalıdı başım mənim!
Ayrı düşdüm Pəri xandan,
Nə müşküldü işim mənim!

Nə acı mənim avazım,
Dərdimi dəftərə yazım;
Düşüm qürbət ellər gəzim,
Dərvişlikdir pəşəm mənim!

17. “Dastanlar və nağıllar” kitabında gedən variantda bu şerin dörd bəndi belədir:

Aldı Alı xan:

Başına döndüyüm, sövdəyər başı,
Namə yazan gözəl Pərim necoldu?
Ayağına dəyməsin yolların daşı
Namə yazan o dilbərim necoldu?

Aldı bəzirgan:

Başına döndüyüm, ay Alı dərviş,
Namə mənə naghah yerdən tuş oldu.
Ağladı, didədən getdi qanlı yaş,
Namə mənə naghah yerdən tuş oldu.

Aldı Alı xan:

Tanımam sultanı, tanımam xanı,
Görünmür nazlı yar, görünmür, hanı?
Gəl sən sızıldatma bu Alı xanı,
Namə yazan mehribanım necoldu?

Aldı bəzirgan:

Dolandım dünyanı, oğul, hər nə var,
Dadına yetişsin Heydəri-kərrar,

Sənə qurban olsun Saleh sövdayar,
Namə mənə nəgah yerdən tuş oldu.

18. Qazaxlı Aşıq Həsəndən toplanmış variantda bu şeir belədir:

O vaxtı ki, Tapdıq gəldi bazardan,
İstədi ki, məndən kam alı, dərviş!
Seyraqı bı qurtarmasın azardan,
İstədi məninin cəm olu, dərviş!

O vaxtı ki, çıxdıq Vandən, İrandan,
Namus deyib, keçdik başınan candan,
Duran bəylər, xəbər alın çobandan,
Üç qaldıq orada yaralı, dərviş!

Qanlı fələk genə bizi dindirdi,
Gözlərimi qanlı yaşla doldurdu,
Qara Vəzir bir cüt balam öldürdü,
Qanlarına qanı sən alı, dərviş!

Səhər-səhər doğan dan yıldızıyam,
Aşıqların söhbətiyəm, sazıyam,
Adım Pəri, Hacı Sayad qızıyam,
İstərsən göstərim camalı, dərviş!

Ordubadlı Havva Həsən qızından toplanmış variantda isə belədir:

Nə zamandan tərki-vətən olmusan,
Şatırlı, şuturlu, mayalı dərviş!
Dindirirəm, başını salar aşağı,
Gəlindən abırlı, həyalı dərviş!
Gəzirsən Bitlisi yaralı dərviş!

Nə istərsən gedim alım bazardan,
Səğraqı bı qurtarmasın azardan;
O gün oldu Tapdıq gəldi bazardan,
İstədi mənimlə kam alı, dərviş!

Qüdrətdən qələm çəkmiş qaşa da,
Yazılanlar əlbət gələr başa da,
Qırx gün qoydu bir qaranlıq meşədə,
Sənin itirdiyin maralı, dərviş!

Duran vəzir, sən ha məni dindirdin,
Dindiribən cin atına mindirdin,
Qara Vəzir, bir cüt oğlum öldürdün,
İstəsə qanıma qan alı, dərviş!

Qarşında durmuşam, sən məni tanı,
Gedərik, inşallah, vətənə sarı,
Atam hacı Sayad, öz adım Pəri,
İstəsən göstərim camalı, dərviş!

Şəmkiqli Aşıq Mehdiđən toplanmış variantda işə qoşma belədir:

Sən nə üçün tərki-vətən olubsan,
Qəfləli, qatırlı, mayalı dərviş?
Dindirəndə bircə kəlmə dinməzsən,
Gəlin-qızdan abır-hayalı dərviş!

Gözəl atam məni saldı nəzərdən,
Seyrağıbı qurtarmasın azardan,
Xanı öyrətdi Tapdıq gəldi bazardan,
Eylədi bir ayrı xiyalı, dərviş!

Zalım fələk məni yaman dindirdi,
Dindiribən eynim qannan doldurdu,
Qara Vəzir bir cüt oğlum öldürdü,
İstəsən qanına qan ala, dərviş!

O vaxt ki, Vandan çıxdım İrandan,
Yar yolunda keçdim baş ilə candan,
Xəbər al bu duran Budaq çobandan,
Mən çox gözləmişəm yaralı, dərviş!

“LƏTİF ŞAH”

Bu dastan Aşıq Şenliyin hicri 1262-ci ildə yazdığı “Lətif şah” dastanının bir variantıdır. Bu variant 1944-cü ildə Laçın rayonundakı Minkənddə yaşayan İfrat Cəfər oğlundan toplanmışdır. Toplayanı Əhliman Axundovdur.

1. AŞIQ ALI – təqribən 1820-ci illərdə Göyçə mahalının Qızılvəng kəndində anadan olmuşdur. XIX əsrin aşıq musiqisinə bələd olan ən görkəmli el şairlərindən biridir. Onlarca aşığın ustasıdır. Aşıq Ələsgər də

onun yetirmələrindəndir. 1907-ci ildə öz kəndlərində vəfat etmişdir. Yaxşı dastanları, aşığı havaları və ustadnamələri ilə məşhurdur.

2. Bu şeirin ilk iki bəndi Aşıq Şenliyin “Lətif şah” dastanında belədir:

Xab içində yatan bixəbər oğlan
Bir od salıb şirin cana, gedirəm.
Dərdindən mən oldum dəli-divana,
Atəş tutub, yana-yana gedirəm.

Yetircək tökələm yaşılı, alı,
Qaraları geyib, gözlərəm yolu.
Saxlaynan yadigar bu ərzi-halı,
Sana verib bir nişana gedirəm...

3. Dön bəri, qız, günəş çıxsın oyuna – bəri dön ki, günəş səni ovlamaq üçün şikarına çıxsın.

4. Bu şeir Aşıq Şenlikdə belədir:

Yığılıban seyrəngaha çıxıblar,
Böyün bayramıdır, bəli, qızların.
Bir-birinə nazü qəmzə satırlar,
Ətr saçır sərində teli qızların.

Baharın gözüdü haramı, yağı,
Məhəbub da sinəmə çəkibdi dağı;
Gülüstannan Güllü dolanır bağı,
Yox imiş fəndindən feli qızların.

Salatın sallanır, gözür birtəhər,
Saçının qoynudu bağıstan, şəhər;
Sarıtelnən Sona gəlir hər səhər,
Bülbül sədalıdı dili qızların.

5. Bu bəndin misraları, şübhəsiz, pozulmuşdur. Son misra, ehtimal ki, “biçildi məhəbbətimin, eşqimin gül budaqları” mənasındadır.

6. Bu deyişmə Aşıq Şenlikdə belədir:

Aldı Lətif şah:

Kəsildi nişana, yad oldu vətən,
Gözdən itdi bizim yerin dağları.
Leyl, nahar intizarım var canda,
Bülbül fəğan eylər sübhün çağları.

Aldı Lələ:

Səbr eylə sən hər zülmün bələsına,
Fələk dərgahində sınar çağları.
Bir darılığa verər min genişlik,
Qüdrətindən o var edib yoxları.

Aldı Lətif şah:

Yaxın mənzilimiz həsrət daşdı,
Cismimi yandıran eşq ataşdı;
Eldən ayrı düşmək haqqın işidi,
Fələk vurub ayrı saldı sağları.

Aldı Lələ:

Ricaynan içilməz fələyin zəhri,
Salıbsan zəhmətə, çəkərəm qəhri;
Talandı könlümün nayıman şəhri,
Sınıbdı qəlbimin dal budaxları.

Aldı Lətif şah:

Lətif şah da vətəninəndən cıdadı,
Üstümüzdə qadir mövlam xudadı;
Fələk bizi ox-yayıynan budadı,
Soldu Səlbim şəccarəsi, tağları.

Aldı Lələ:

Qəmgimli Lələyəm, artırma cəzam,
Od tutuban yanır cəsədim, əzam;
Artar bu dərd-qəmim, əksilməz qəzam,
Sönübdü könlümün şam çıraqları.

7. Bu deyişmə Aşıq Şenlikdə belədir:

Aldı Mehriban Soltan:

Mən səni görəndə aslan donunda,
Əlindəydi şah babamın fərmanı,

Üzümü mən sürtdüm xaki-payına,
Yüz axçıya baxış etdin bir məni.

Aldı Lətif şah:

Bir qıya baxışın aldı canımı,
Keşkə görmüyəydim zülmkar səni,
Təğayıl hücmünən aldın canımı,
Bilməmişdim bu qılıqda mən səni.

Aldı Mehriban Soltan:

İlğar versəm ilğarımda duraram,
Xülusunan murad almaq dilərəm,
Bir gününü min günümə calaram,
Can, dildən bilsən xüluskar məni.

Aldı Lətif şah:

Mən səni görmüşdüm müddət çağında
Artırıb möhnəti qəm fərağında,
Növbahar fəslində, əlvən çağında,
Qızıl güləm, bülbül kimi Sar məni.

Aldı Mehriban Soltan:

Mehriban Soltanam mən baxtı qara,
Salamnan bağlamam bel xüluskara.
Əgər gəlməsəydin bizim diyara,
Yandırardın Kərəm kimi, yar, məni.

Aldı Lətif şah:

Biçara Lətifi sən qoydun belə,
Eşqin vücuduna saldın vəlvələ;
Huridən, pəridən, qılmandan əla,
Mələkdən də əfzəl bilmişəm səni.

8. Yaxardı atəşin vərbəvər məni – burada “vər” – dərəcə, qat mənasında işlədilmişdir.

9. Bu gəraylı Aşıq Şenlikdə belədir:

Vardım dostun bağına,
Məşəqqət divanı gördüm.
Ziyarət edib Tur dağın,
O şuxi tərlandı gördüm.

Əbrişin muy sağı-solda,
Cığa pərvaz edər teldə;
Üzə gülür sidqi-dildə,
Sevdiyim cavanı gördüm.

Mən Lətifəm, cürə sazı,
Mən yazığa eylər nazı;
Hindistan şahının qızı,
Telli Mehribanı gördüm.

10. Bu qoşma Aşiq Şenlikdə belədir:

Ağa Lələ, şikayətə gəlmişəm,
Bu gün əhvalımın yaman günüdür!
Fələyin tədbiri təğayır oldu,
Dönüb dövrən, axır zaman günüdür!

Necoldu babamın səcərə taxtı?
Fələk məni qürbət elə buraxdı;
O sirr sinəmin düşgüncə vaxtı,
Tədbirli sinəmin duman günüdür!

Lətifəm, sökdürrəm qəmli yaxanı,
Fələk vurub övladımı, xanamı;
Tülək tərlandı cəngə salıb sonamı,
Əl-əldən üzülüb, aman günüdür!

11. Bu hərəkət-zorba Aşiq Şenlikdə belədir:

Aldı İsfəndiyar:

Öz ricannan gəlmə əcəl qəhrinə,
Mən bu cəngi Nuh tufannan almışam!
Cövlan edib sən şikarı alarkən,
Sən şikarı ovlağında vurmuşam.

Aldı Lətif şah:

Nə qiya baxırsan, sevda şərindi,
Eşqə düşən günü mən də ölmüşəm.
Bir gözəlin xəyalıynan gəzirəm,
Pərvanə tək özüm oda salmışam.

Aldı İsfəndiyar:

Pəhləvanam, at belində gəzərəm,
Yüz-yüz düşməni bir çiril düzərəm;
Qan olmayan günü qəmgin gəzərəm,
Mən bir qanalıcı cəllad olmuşam.

Aldı Lətif şah:

Batmagilən eşq əhlinin ahına,
Səni qər qəylərəm qəm dərgahına;
Sidqinən sığınan şahlar şahına,
Ondan mən həmişə qüvvət almışam.

Aldı İsfəndiyar:

İsmim İsfəndiyar, xışmım namidar.
Hindistan elini edən tarımar;
Farsın padşahına peşkaş yek hazar,
Mehriban Soltanı şıkar almışam.

Aldı Lətif şah:

Lətif şah da mindi əcəl atına,
Gəlmişəm meydana yar qeyratına;
Gözüm görə-görə əcəl qatına,
Əcəl köynəyini geyib gəlmişəm.

12. Bu qoşma Aşiq Şenlikdə belədir:

Mənim mürğ durnam, xudam eşqinə,
Qanad çal hər yana bir xəbər eylə!
Uçan quşlar rəhm eləmir halıma,
Qər q oldum ümməna, bir xəbər eylə!

Fələk məni saldı Reyin nəhrinə,
Əyyub möhnətinə, Yusif qəhrinə;
Hindistan elindən Yəmən şəhrinə,
İxtiyar Lələmə bir xəbər eylə!

Lətif şaham, mən də bir boyu bəstə,
Toyum yasa döndü dəryalar üstə.
Şığa pəncərədən, qon dizi üstə,
Mehriban Soltana bir xəbər eylə!

13. Yunis möhnətinə, Yusif qəhrinə – dini əfsanələrə görə, Yunis yəhudi peyğəmbərlərindən hesab olunur. Guya ki, onu təqib etmişlər. Gəmiyə minərək qaçmaq istəmiş, lakin gəmiçi onun mövcud dinə qarşı çıxdığını bilib, dənizə atmışdır. Guya onu dənizdə bir nəhəng balıq udub, müha-fizə etmiş, sonra sahilə çıxarmışdır. Buna görə də Şərq əsatir-əfsanələrində Yunis əzab-əziyyətə düşmüş, başı bəlalar çəkmiş, möhnətkeş adam kimi tanınmışdır.

Yusif isə yenə də dini əfsanələrə görə kənanlı Yəqub peyğəmbərin oğlundur. Atası onu oğlanlarının hamısından artıq sevirmiş. Bunun səbəbi o imiş ki, Yusif həm zəkada, ağıl-kamalda, həm də gözəllikdə qardaşlarından çox seçilmiş.

Əfsanəyə görə, qardaşları atalarının ona bəslədiyi hüsn-i-rəğbətə dözə bilməmiş, aparıb çöldə bir quyuya salmış, qanlı köynəyini gətirib atalarına vermiş, yalandan Yusifi canavar yemiş olduğunu demişlər. Yəqub bu dərdə dözə bilməmiş, ağlamaqdan kor olmuşdur. Yusif isə oradan keçən karvan başçısı tərəfindən xilas edilərək Misrə aparılmış, qul kimi Misrin valisinə satılmışdır. Əfsanənin sonrası valinin evindəki hadisələri təsvir edir:

Valinin öz gözəlliyi ilə məşhur olan qadını Züleyxa Yusifə aşiq olur, lakin istədiyinə razı edə bilmədiyi üçün şər ataraq, onu zindana saldırır. Uzun illər keçir, vali ölür. Yusif zindandan qurtarır, Misrin hakimi dərəcəsinə qalxır. Qardaşlarını, atasını tapır, Züleyxanı da alır.

Ümumiyyətlə, Şərqdə, eləcə də bizim həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda Yusif gözəllik rəmzi kimi şöhrətlənmişdir. Bu misradakı “Yusif qəhri” ifadəsi isə Yusifin həyatının birinci yarısına işarədir.

14. Bu qoşma Aşiq Şenlikdə belədir:

Bu naməni yetir yazıq Lələmə,
Nigahi-hükkamə bir niyaz etsin.
Döşənsin babamın xaki-payına,
O ruzəlməqama bir niyaz etsin.

Yazıq yarım mөлul qalıb deryada,
Atam yoxdu yetə deryada dada.
Üçlər, beşlər özü yetişsin dada,
Axırəlzamana bir niyaz etsin.

Mehriban Soltan da deyər əlaman!..
Açılmaz başımda dab ilə duman;
Sidqinən çağırram: ya şahi-mərdan!
On iki imama bir niyaz etsin.

15. Aşıq Şenlikdə bu qoşma belədir:

Derya, sənin bir insafın olmazmı?
Hər tərəfdən hasar çəkmə yoluma!
Səni, məni yaradanın eşqinə,
Mən bülbüləm, həsrət qoyma gülümə!

Qadir mövla, səndən dilərəm dilək,
Gəl məni deryada eləmə hələk;
Ölmək istəmirəm, möhlət ver, fələk,
Nazlı yarım gözün dikib yoluma.

Lətif dərdə düşüb, dərman bulunmaz,
Allahın yazısı gözə görünməz,
Fələyin tədbiri təğayir olmaz.
Gilayım səhv düşdü, gəldi dilimə.

16. Bu qoşma Aşıq Şenlikdə belədir:

Xəbər alsam, nəcibzadə nəsliyəm,
Vətən mülkündə oturdum bir zaman.
Sən kimi şahları etdim payəndaz,
Şad oldum, murada çatdım bir zaman.

Hindistan elinə mən daxil oldum,
Tacir libasında bəzircan oldum;
Mehriban Soltanı baxçada buldum,
Şad oldum, murada çatdım bir zaman.

Hindistan elində qurdurdum darı,
Öldürmə lələmi, qoy deyim barı;

Bir qılıncla yıxdım isfəndiyarı,
Fars elində qovğa etdim bir zaman.

Lətif deyər: tifil ikən neylədim,
Hərəmilər həmgahından boyladım;
Qırdım bəzircanı, nəzir payladım,
Al qumaşlar aldım, satdım bir zaman.

17. Sən kimi şahları payəndaz ilə,
Xak ilə payimə saldım bir zaman.

Payəndaz – ayaqaltı, xak – torpaq, pay – ayaq deməkdir. Xaki pay – ayaq torpağı, ayaq altının torpağı mənasında istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatımızda tez-tez işlənir. Burada olduğu kimi – “xak ilə payimə” şəklində işlədilməsi, şübhəsiz, yanlışdır. Maraqlıdır ki, bu səpkidən olan yanlışlıqlar “Lətif şah” dastanında çoxdur.

18. Bəzircan soyardım, dənglər paylardım – dəng – pul deməkdir. Hər hansı bir şeyin dəyərsiz olduğunu demək üçün işlədilən: “Mən buna bir dəng də vermərəm” kimi ifadələr indi də dilimizdə vardır.

19. Bu deyişmə Aşıq Şenlikdə belədir:
Aldı Lətif şah:

Necə səbr eləsin yaralı canım,
Eşq ucunnan canım oda düşübdü:
Üz sürtüb xakinə, ayaq öpərəm,
Yazıq canım gör nə hala düşübdü?!

Aldı Əsma xanım:

Bu nə sevda idi gəldi başıma,
Dərd əhlilər qəm, qubara düşübdü.
Çar tərəfdən ahü fəğan elərlər,
Sınıq könlüm tarımara düşübdü!

Aldı Lətif şah:

Nə yazılsa ilahidən o gələr başa,
Yığılan zalımlar, edin tamaşa.
Fürsət mənim idi əvvəl həmişə,
İndi fürsət zülmkara düşübdü!

Aldı Əsma xanım:

Sevərsən Allahı, o ələmdarı,
Dolandır başına, azad et yarı;
Dilimin əzbəri, didəmin nuru,
Könlümün tərlandı tora düşübdü!

Aldı Lətif şah:

Lətif şah da əcəl şərabin içər,
Könül quşu indi bədəndən uçar;
Əlacsız, mümkünsüz qalmışam naçar,
Aslan canım pis azara düşübdü!

Aldı Əsma xanım:

Əsma xanım çağırır şahı-xudanı,
Ədalətlə özün eylə divanı;
Zülmənən öldürmə belə cavanı,
Qəzəbindən ahü-zara düşübdü.

20. Bu deyişmə Aşıq Şenlikdə belədir:

Aldı Əsma xanım:

Başına döndüyüm, ay Lətif şahım,
Verdiyim ilqardan dönən deyiləm.
İstərəm ləbindən bir busə alam,
Çəkilib kənardə duran deyiləm.

Aldı Lətif şah:

Çox da cəfa çəkmə, biçarə gözəl,
Sən deyən ilqardan dönən deyiləm.
Könül müştəğının mübtəlasıyam,
Hər kəsi bir gözdə görən deyiləm.

Aldı Əsma xanım:

Lətif şahım sən də məni dindirən,
Bu sınıq könlümü bir sevindirən,
Qılınc çalıb xan qardaşım öldürsən,
Mən də sənə düşmən olan deyiləm.

Aldı Lətif şah:

Tifil ikən sevda tapan pırrəni,
Kırpik kaman, sinəm üstə fərmanı,
Əlimdən uçurdum tülək tərlandı,
Qara zağa meyl verən deyiləm.

Aldı Əsma xanım:

Əsma xanam, öz canımdan usannam,
Belə ki, durmuşam bir nahaq qanam.
Mən də sənin kimi bəni-insanam,
Şahmar olub, səni çalan deyiləm.

Aldı Lətif şah:

Sərgərdan lətifə sən etmə minnət,
Bu sınıq könlümə yaraşmır zinət;
Özün huri olsan, məkanın cənnət,
Müsafirxanana girən deyiləm.

21. Bu gəraylı Aşiq Şenlikdə belədir:

Şah, sana müjdələr olsun,
Ürəyinə qoydum düyünü.
Buyururdun cəlladlara,
Gördün ki, olmaz oyunu.

Virandı könlümün mülkü,
Yıxaram binanı bil ki,
Yeyəməzsən, qotur tülkü,
Mən təki aslan payını.

Lətifə atdın kəməndi,
Əsma xanım qurdu fəndi;
Ala gözlü yarın indi
Gedib, tutaram toyunu.

21. “Lətif şah” dastanında yanlış ifadələr, yerində işlədilməyən sözlər, bəzən hətta mənasız misralar, bəndlər çoxdur. Misal üçün, elə bu bəndin birinci iki misrası belədir:

Qoca Lələm, nə dərd-qəmə dalmısan?
Hicran qəhri dal qəddini əyibdi.

Aydındır ki, “dal qəddini” deyil, “düz qəddini”, aşiq təbiri ilə deyilsə, “əlif qəddini” olmalı idi. Çünki “dal qədd” onsuz da əyilmiş qədd, əyri qədd deməkdir. Onu əyməyə ehtiyac yoxdur.

Yaxud: dastanın bir yerində Mehriban Soltanın dilindən deyilir:

Bu Mehriban sənə mübtəla oldu.

Aydındır ki, buradakı “mübtəla” sözü də yerində işlədilməmişdir və i. a. 23. Bu gəraylı-deyişmə Aşiq Şenlikdə belədir:

Aldı Mehriban Soltan:

Gəl görüm nə xəyaldasan,
Məni gözdən salan yarım!
İlqarı puç bivəfasan,
Etibarı yalan yarım¹

Aldı Lətif şah:

Deyim sana vəsfi-halım,
Budu başa gələm, yarım.
Qərq oldum dərya-ümmana,
Məni götdü talan, yarım!

Aldı Mehriban Soltan:

Tənə edib, töhmət vurma,
Yarına xəcalət vermə,
Əlində qədəh ha durma,
Saqi kimi dolan, yarım.

Aldı Lətif şah:

Baş əymərəm iltimasa,
Məni saldın qəmli yasa,
Qoyma məni xalqı-nasa,
Şadi-xürrəm olan yarım!

Aldı Mehriban Soltan:

Mehribanım qəm sağısı,
Əlimdə qədəh ağısı,
Daldada canım yağısı,
Üzdə şirin gülən yarım!

Aldı Lətif şah:

Lətifəm, dərd-qəm mədanı,
Qandırmaq olmur nadanı,
Sərin yolunda qoyanı,
Etibarsız bilən yarım!

24. Bu qoşma Aşiq Şenlikdə belədir:

Bibafa yar etibarın kəsibdi,
Yazım göz yaşımnan namə, yalvarım.
Əgər ondan mənə imdad olmasa,
İzin versin hicri-qəmə yalvarım.

Mən sənə neylədim, tanrı zalımı?
Heç bir soruşmadım vəsfi-halımı,
Tutdum ətəyindən, kəsdin əlimi,
Gedim qürbət eldə kimə yalvarım?

Əsma xanam, düşdüm fəndü fellərə,
Axdı didəm yaşı, döndü sellərə;
Öz dərdimi dastan edim dillərə
Qəm buludu töküm, nəmə yalvarım.

25. Bu deyişmə Aşiq Şenlikdə belədir:

Aldı Lələ:

Bir fəqirin babalına batıbdı,
Onun üçün bir minnətə gəlmişəm.
Fars elindən Əsma xanım gəlibdi,
Onun üçün bir minnətə gəlmişəm.

Aldı Mehriban Soltan:

Gətir görüm Əsma xanım boyunu,
Xudam sevindirməz qəlbi xayını,

Məndən qabaq tutaq onun toyunu,
O qəribdi, mənim üçün ar deyil.

26. Ara yerdə mabeynini düzərəm – “mabeyn” sözü ara deməkdir. Sözlərin burada olduğu kimi, həm özünü, həm də tərcüməsini bir yerdə işlətmək hallarına da bu dastanda tez-tez təsadüf edilir. Məsəl üçün “quş” da çox zaman “mürğ quşu” şəklində işlədilir. Burada “aralıqda aranızı düzəldərəm” demək istəmişdir.

27. Aşıq Şenliyin yazdığı “Lətif şah” dastanı Naxçıvanın Şıxmahmud kəndində yaşayan Aşıq Məmmədli Nəbiyevin dəftərindən götürülmüşdür. Üzünü köçürən Əhliman Axundov olmuşdur. Aşıq Məmmədli bu dastanı Şıx-Mahmudlu Abdulladan yazmışdır.

Abdullanın dediyinə görə, o, “Lətif şah” dastanını Aşıq Şenlikdən öyrənmişdir. Aşıq Şenlik öz dastanını yazıb tamamladığı tarix haqqında dastanın axırında deyir:

Səfil Şenlik, dərdin çoxdu sinəndə,
Söz bənd oldu yüz yetmiş dörd xanəndə,
Mən iki yüz altmış iki sənədə
Sərgərdan Lətifin yadigarıdır.

“ŞAHZADƏ ƏBÜLFƏZ”

Bu dastan Lənkəran şəhərində yaşamış Mir Murtuza Mir Mustafa oğlu Talışlının əlyazmalarından götürülmüşdür. Dastanın üzünü köçürən Əhliman Axundovdur.

LÜĞƏT

A b d a l – burada: qapı-qapı gözən.

A b i – l e y s a n, a b i – n e y s a n – yaz yağışı.

A d n a – bəzi rayonlarımızda cümə gününə adna deyilir.

A l – 1. qırmızı. 2. hiylə. Aldatmaq da ehtimal ki, bu kökdəndir.

A r ş ı n – uzunluq ölçüsü.

A v g a h – ovlaq, oylaq.

A y a q – qədəh.

B a d – külək.

B a l u – p ə r – qol-qanad.

B a r – meyvə; yük, ağırlıq, qabar.

B a r i – h ə m l – hamilə qadının yükü, uşaq.

B a r i – h ə m l i n i y e r ə q o y m a q – doğmaq.

B a z – alıcı quş, şahin.

B a z ı r g a n (b ə z ı r g a n) – tacir, alverçi.

B e y n ə v a – yazıq.

B ə l ə n – aşırım.

B ə n g – tiryək.

B ə r g ə – üzük aparmaq, nişan qoymaq. Ehtimal ki, əsli bəlgə olub; “bəlləmək” sözü ilə bağlıdır.

B i c a – yersiz, mənasız.

B i d a r – oyaq, yuxusuz, yuxusu qaçmış.

B u s a (b u s ə) – öpüş.

B u t a – nişan; hədəf.

B ü l ə n d – uca.

B ü r y a n o l m a q – bişmək.

C ə b i n – alın.

C ə z i r ə – ada.

C ö v r – cəfa, əzab.

Ç a h a r – dörd.

Ç e ş m – göz.

Ç i f a y d a – faydasız, heyif ki.

Ç o v u ş – bələdçi.

D a l – budaq; ərəb əlifbasında “d” hərfi: əyri, ikiqat (P).

D a m a d – kürəkən, bəy, öznəbəy.

D a m a n (d a m ə n) – ətək.

D ə h a n – ağız.
D ə n g – pul.
D ə s t – əl.
D i d ə – göz.
D u z a q – cidar, tələ, tor.
D u z ə x – cəhənnəm.
D ü x t ə r – qız.

E y n – göz.

Ə b r i ş a n – ipək.
Ə ğ y a r – düşmən, rəqib.
Ə h v a l p ü r s a n o l m a q – əhval sormağ, əhval tutmaq.
Ə q d e t m ə k – nikahlamağ, kəbin kəsdirmək.
Ə n b ə r – ətir.
Ə n b ə r ç i n – qadın baş örtüyü.
Ə n d i ş ə – qorxu, vahimə, təşviş.
Ə r ğ ə v a n – qırmızı.
Ə r ş – göy.

G ə n c – xəzinə.
G u ş – qulağ.

H i c r – ayrılıq.
H i d a y ə t – doğru yola çağırma.
H ö k m ü l l a h – hökm sahibi, hökm verən.
H ü s n – gözəllik.

X a b – yuxu.
X a k – torpağ.
X a s – seçilmiş.
X a v a r – xəbər.
X ə n d a n – gülən; gülün solub tökülməsi.
X ə r k a n – tikançı.
X i ş m – hirs, qəzəb.
X o ş l i q a – xoş üzlü, xoş sima.
X u b – gözəl.
X u b a n – gözəllər.
X u n – qan.
X ü l u s – etibar, sədaqət.

İ b t i d a – əvvəl, başlanğıc.
İ l t i c a – sığınmaq, xahiş etmək; pənah aparmaq.

K a n – bu dünya.
K ə z z a b – yalançı.
K ö k ə b (k ö v k ə b) – ulduz.
K ü b a r – zəngin; yüksək varlıq.
K ü f r – günah.
K ü t a h – qısa.
K ü y – astana.

Q a l – səs-küy, haray, bəla.
Q ə m ə r – ay.
Q ə n i – dövlətli.
Q ə v i – qüvvətli.
Q ə v v a s – dalğıc, su altında qiymətli şey axtaran.

L a y i m ə s t – məst, sərxoş.
L e y s a n (n e y s a n) – yaz yağışı (aprel yağışı).
L ə b – dodaq.
L i q a – üz, surət.
L i m ç ə – nimçə.

M a h i t a b – bədirlənmiş ay.
M a r – ilan.
M e r a c – göyə qalxmaq.
M ə h b u b – sevgili.
M ə x m u ş – qarışıqlıq, pozğunluq.
M ə k r – hiylə.
M ə ş ş a t ə – gəlini bəzəyən qadın.
M ə t a – mal, əmtəə.
M i s l i – m a n ə n d – bənzər, oxşar.
M i z a n – ölçü.
M ö v c – ləpə, dalğa.
M u r – qarışqa.
M u r ğ – quş.
M u y – tük.
M ü d d ə i – düşmən.
M ü x ə n n ə s (m ü x ə n n ə t) – pis, namərd adam.
M ü j d ə – muştuluq.
M ü n ə v v ə r – işıqlı, nurlu.
M ü r ğ ü – Q a f – Qaf quşu.

M ü s a f i r x a n a – qonaq evi.
M ü ş k – ətir.
M ü ş t a q – istəmə, bənd olma; arzu etmə.

N a g a h – birdən, qəflətən.
N a m ə k b ə h a r a m – çörək itirən, duz-çörək basan.
N a m z ə d – namizəd, nişanlı.
N a p a k – natəmiz, murdar, çirkin.
N a r – od.
N a s e h – nəsihət verən.
N ə h a n – gizli.
N ə m ə k – duz.
N i y a z – istək, arzu.
N u r – işıq.
N u r i – d i d a r – göz işığı.
N ü t f ə – nəsil, tum.

O y – ov, şikar.

P a y – ayaq.
P a y ə n d a z – ayaqaltı.
P ə r g a r – quruluş, nizam.
P i ş v a z – qarşısına çıxmaq.
P ü x t ə – yetişmiş, bişmiş, kamilləşmiş.
P ü n h a n – gizli.

R a z i - n i y a z – arzu-istək; dua; yalvarış.
R ə m d a r – rəml atan.
R i z v a n – cənnət.
R u z – gün.
R u z i – ə z ə l – əzəl gün, ilk gün.

S a l v e y l a m a q – tolazlamaq.
S e l a v – sel axan yer, çay.
S e y r ə q i b – düşmən, rəqib.
S ə d r – sinə, döş.
S ə d r i – m ə r m ə r – mərmər sinə.
S ə m ə n – yasəmən, yaşıl.
S ə m ə n d – at.
S ə m t – tərəf.
S ə r – baş.
S ə r d ə h n ə – dəhnənin başı.

S ə r p u ş – çanaq.
S ə r r a f – qiymətli şeylər taciri, bilici.
S i b – alma.
S i y a h – qara.
S ü x ə n – söz.
S ü x ə n v ə r – söz ustadı.
S ü r a h i – qrafin.

T a v a r – mal.
T ə c ə l l a – cilalanmaq, görünmək.
T ə f a y i l – müftəxor.
T ə ğ a y i r – dəyişmək, alt-üst olmaq.
T ə q d i r e t m ə k – bəyənmək, alqışlamaq.
T ə n – bədən.
T ə r – təzə.
T ə s ə d d ü q – qurban, sədəqə.
T ə z ə n ə (t a z y a n ə) – mizrab.
T i ğ – qılınc.
T i l a – qızıl.
T i r – ox.
T o x u m – tum, toxum.
T ü ğ y a n – həddini aşma.
T ü r a b – torpaq.

Ü n – səs.
Ü r f ə t – ülfət.
Ü r y a n – çılpaq.

V a ğ i y a – yuxu.
V ə z i m – nəbz.

Y e l ə k – oxun pəri, qanadı.

Z a ğ – qarğa.
Z ə n b u r – arı.
Z ə n ə x d a n – çənədə çökək.
Z ə n ə n – qadın.
Z i m i s t a n – qış.
Z ü r y ə t – övlad, nəsil.

MÜNDƏRİCAT

<i>Dastanlar</i>	4
Qurbani	37
Qurbani (<i>Dastanın Diri versiyası</i>)	107
Tahir və Zöhrə	125
Novruz	169
Alı xan	197
Lətif şah	231
Şahzadə Əbülfəz	263
<i>Qeydlər</i>	292
<i>Lügət</i>	386

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *R vşan Ağayev*

T rtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter s hif l yicisi: *Rəşad Həmidov*

Korrektor: *Ceyran Abbasova*

Yıđılmađa verilmiřdir 03.10.2004. Çapa imzalanmıřdır 02.04.2005.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 24,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariř 68.

Kitab “PROMAT” m tb sində çap olunmuřdur.